

საქართველოს გეოგრაფიული საზოგადოება
SOCIÉTÉ GÉOGRAPHIQUE GEORGIE
S. Makalathia, Thouchetbie

სერგი მაკალათია

თ უ ზ ე თ ი

წინასიტყვაობა

მთათუშეთის ლამაზი ქვაბნარი მოქცეულია კავკასიონის ჩრდილოეთის მხარეზე, სადაც მოშხუის ორტოტა შმაგი ალაზანი. მისი წოწოლა და დახრამული მაღალი მთები შემოსილია წიწვიან ტყით და ალპიურ მდელოთი. მთათუშეთის ბუნების სიმშვენიერეს ჯერ არ შეხებია მხატვრის პალიტრა, მგონის ჩანგი და კალამი, რომ მისი ბუნების მთელი ქსთეტიურობა ადამიანმა მძაფრად განიცადოს.

მთათუშეთი არც დიდ შარაგზაზეა გაწოლილი, რომ მოგზაურთა ლეგიონი ამ ბუნების წიაღში სვენებას მიეცეს და მის სიმშვენიერით დასტკბეს.

ალპიურ იალაღებით მდიდარი თუშეთი მეცხვარეობის მთეარ ბაზას წარმოადგენს და ეს მხარეც ჩვენში ცნობილია თავისი თუშური ყველით. ამ მხრივ თუშეთს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საქართველოს ეკონომიკაში და ამიტომ საქიროა ამ კუთხეს საბჭოთა საზოგადოება სათანადოდ იცნობდეს, რომ შესაძლებელი იყოს ადგილზე გეგმიანი მშენებლობის წარმოება.

ამ მიზნით საქართველოს გეოგრაფიულ საზოგადოების მთავლურმა განყოფილებამ 1931 წ. ზაფხულში მოაწყო და მთათუშეთში გაგზავნა ექსპედიცია, რომელმაც ადგილზე ორი თვე დაჰყო და თავისი სამუშაო გეგმაც შეასრულა. მასალა დამუშავდა ამ წიგნის სახით და მკითხველ საზოგადოებას საშუალება ეძლევა ზოგადად გაეცნოს თუშების ყოფაქცხოვრებას.

დასასრულ ამ მუშაობაში ხელის შეწყობისა და ცნობების მოწოდებისათვის საზოგადოების სახელით მადლობას მოვახსენებ თუშეთის მეცხოვრებლებს: მაკატო ბელოიძეს, საბედო და თინასის ვაჟურს, სონა ნაკუდაიძეს, სოფო და თინა იქირაულს (სოფ. ომალო), ლაზარე მოსესძე იმედიძეს (შენაქო), თინო ბელადიშვილს და სიდო მაქოს ასულ მოზაიძეს (დიკლო), გიო ელანიძეს (ჩილო), სიმონ ბასხიჯაურს (დართლო), ლაზარე მათესძე ელიზბარიძეს (ჯვარბოსელი), საბა ღვთისოსძე ითიურიძეს, ლეო იოსებისძე ყიზილაშვილს და დავით ცისკარაშვილს (ზემოალეანი).

მასაღების მოწოდებისათვის აგრეთვე მადლობას მოვახსენებ: ტექნიკოს მოსე აზიკურს, შენაქოს მასწავლებელს ელენე მა-

ყაშვილს და სამხ. აკადემიის სტუდენტს ილია სვიმონისძე მიქელაშვილს (მიქელაძეს).

თუშეთის შესწავლის საქმეში უნდა აღინიშნოს გეოგრ. საზ. მთა-სელურ განყ. თავმჯდომარის, აწ განსვენებულ ამხ. შოთა მიქელაძის განსაკუთრებული ღვაწლი, რომელსაც დიდი ამაგი მიუძღვის მთათუშეთის ექსპედიციის მოწყობაში და ამ შრომის დაბეჭდვის საქმეში.

წიგნში მოთავსებული ჩემ მიერ გადაღებული ფოტოსურათები დაამზადა ფოტოგრაფმა კოგანმა.

ნასატები და ნახაზები შეასრულეს მხატვრებმა: ჟ. ჯაფარიძემ, რ. შმერლინგმა და დ. ციციშვილმა.

ყდა მხატ. რ. მირზაშვილისა.

სერგი მაკალათია.

1. გეოგრაფიული მდებარეობა

თუშები მომთაბარე ხალხია და მათი მოსახლეობაც მოძრავია. ზაფხულში თუშები მთაში ბინადრობენ, ზამთარში კი ბარში ჩამოდიან და ცხოვრობენ კახეთში ალონის ან ალვანის ველზე, სადაც გაშენებულია მათი ორი დიდი სოფელი ქვემო და ზემო ალვანი. ამიტომ, თავის გეოგრაფიულ მდებარეობით, თუშეთი ორად არის გაწყვეტილი: მთათუშეთი და ალვანი. მაგრამ თუშურ მოსახლეობის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ტერიტორიად დღესაც ითვლება მთათუშეთი, სადაც მათი ძველი სოფლებია გაშენებული.

მთათუშეთი მდებარეობს კავკასიონის მთაგარე ქედის გადაღმა, მის ჩრდილოეთის კალთაზე: ჩრდილოეთის სიგანედის $42^{\circ}32'$ — $42^{\circ}22'$ და აღმოსავლეთის სიგრძედის $63^{\circ}17'$ — $63^{\circ}2'$ შუა; მას უპირავეს დაახლოვებით 796 კვად. კილომეტრი სიბრტყე და თავის ფორმით წარმოადგენს უსწორო ხუთკუთხედ ქვაბნარს, რომლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ღერძის სიგრძე 40 კილომეტრამდეა, განი კი—25 კილომეტრი.

აღმოსავლეთით მთათუშეთს დაღესტანი საზღვრავს, დასავლეთით ფშავ-ხევსურეთი, ჩრდილოეთით—ქისტეთ-ჩაჩნეთი და სამხრეთით—კახეთი. მთათუშეთი შემოზღუდულია წყალგამყოფ მაღალ ქედებით, რომელთა სიმაღლე 3000—4500 მეტრამდე აღწევს. მათ შორის თავის ბუმბერაზობით შესანიშნავია ჩრდილოეთის ქედი, სადაც აღმართულია მაღალი მწვერვალები: თებულოს მთა (4507 მეტრი), ქერილო (3272 მ), ქაჩუ (3493 მ.) და ყვავლო (3988 მ). ეს მწვერვალები ქმნიან თუშეთის ალპს, რომელიც მას ქისტეთ-ჩაჩნეთისაგან ჰყოფს. შიგ თუშეთი მაღალ ქედებითაა დაღარული. მათ შორის პირიქითი ქედი, რომელიც ამჟღოსა და ორივე ალაზნის სათავიდან სამხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით მიემართება, თუშეთს ორად ყოფს: ჩრდილოეთის მხარეზე პირიქითი ხეობა და სამხრეთით გომეწორის ხეობა. ამ პირიქითის ქედზე არსებობს სამი საცალფეხო გადასავალი ბილიკი: ლაროვანის 3296 მეტრი (ლაროვანის ხეიდან—ალაზნის სათავეში), ნაყაეჩოსი 2941 მ. (ფარსმიდან—წაროში) და ჩილოსი 2.416მ. (ჩილოდან—ომალოში).¹

¹ Ф и л и п о в, Тупинская котловина или Тушетия. Военный обзор Тифлисск. Губ. и Закатальского округа. СПб. 1872 г. гл. 15—18.

ამ მთაგორიან ქვეყნის მთელი ზედაპირი ხევ-ხუევებითაა დახრამული, სადაც მოშხუიან მაღალ მწვერვალებიდან ჩამონაქური ნაკადები და იწურებიან მთათუშეთის ორ მდინარეში: გომეწრისა და პირიქითის ალაზანიში. გომეწრის ალაზანი ბორბალოს მთიდან (პ. 522მ) გამოდის და გომეწრის ალაზნის სახელით ის სწრაფად მიმდინარეობს აღმოსავლეთის მიმართულებით. გომეწრის ალაზანს სოფ. ვოგრაულთანთან უერთდება ორწყალი, სოფ. ხახაბოსთან—ალატოვან-წოხვის შენაერთი ნახიდურის წყალი.

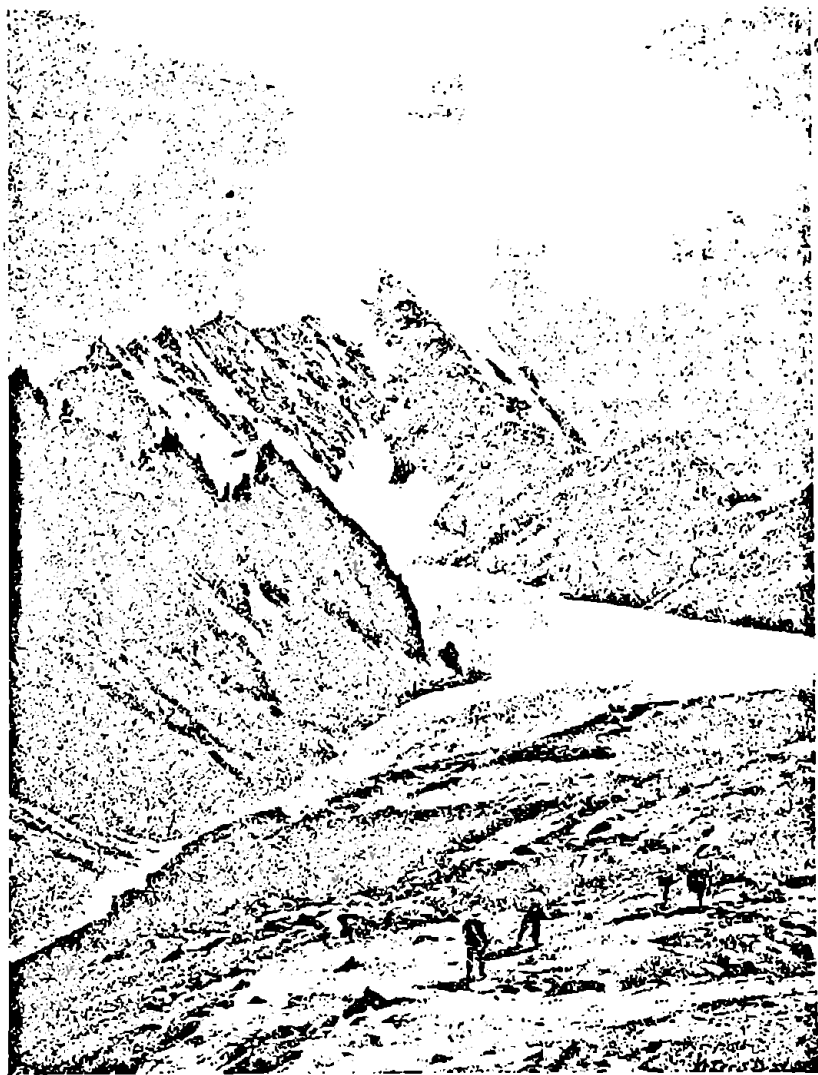
პირიქითი ალაზანი ამაგოს (3965მ.) მთიდან გამოდის. ნასოფლარ ჰელოსთან მას უერთდება ლაროვანის წყალი და გომეწრის ალაზნის პარალელურად მიექანება ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით. გზაზე მას უერთდება თუშეთის ალპიდან ჩამონადენი წყლები: ჰაშაკის წყალი, ხაის წყალი, დანოხ წყალი, ყვავლოს წყალი და სხვა.

ორივე ალაზანი იყრება სოფ. ცოკალთოსა და შენაქოს მახლობლად და ეს შეერთებული ალაზანი უკვე სცილდება თუშეთის საზღვარს და დაღესტანში იქრება. აქ ალაზანს ანდაქის ყოისუს უწოდებენ და აეარის ყოისუსთან შეერთების შემდეგ, ის მდინარე სულაქის სახელით, კასპიის ზღვაში ჩადის..

მთელი მთათუშეთი ამ ორ ალაზნის აუზშია მოქცეული და სამხეობათ იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩალმა. გეოგრაფი ეახუშტი თუშეთს ასე აგვიწერს: „ხოლო თუშეთი არის ლოპოტისა, თორღისა და პანკისის აღმოსავლით, კავკასის მთის ჩრდილოთ კერძოთა შინა, და არს ორხევად, და მდებარებს ჩრდილო-დასავლეთის შუადაღმ. აღმოსავლეთ სამხრეთს შორის, და უდის შორის მდინარე თვისი, და მიერთვის სანა მდინარეს, რომელი განივლის ჩაჩანს და მიერთვის ბორაღანს თერგის მდინარეს. ხოლო კავკავს იქით არს წოვა (პირიქითი ხეობა), წოვას ქვეით გომეწარი და მას ქვეით ჩალმა. და მზღვრის ორსაე თუშეთს: აღმოსავლით კავკასი ჰავარსა, ჩაჩანსა და ამას შორისი; სამხრით-კავკასი ამასა და დიდოეთს შორისი; დასავლით-მთა კავკასი ამასა და კახეთს შორისი; ჩრდილოთ კავკასი ამასა და ლილიგ-ქისტს შირის“-ო¹.

თუშეთი მოქცეულია კავკასიონის ჩრდილოეთის მხარეზე. მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 2800—4500 მეტრამდე აღწევს. ჰავა აქ ცივია და ეკუთვნის ალპიურ ჰავის ზოლს. მთათუშეთში მთელი წლის განმავლობაში ცივი ამინდებია (წლის საშუალო ტემპერატურა 5⁰-ია). ზამთარი სუსტიანია და თოვლიან-ყინვებიანი. იანვრის ტემპერატურა — 12⁰-დან — 18⁰-დე აღწევს და მდინარე ალაზანიც იყი-

¹ ეახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ტფილისი 1904 წ. გვ. 171.

სურ. 1. თებულოს შთა (4507 მ.)

ნება. გაზაფხული გვიან დგება, შემოდგომა ადრე. ხშირად სექტემბერში თოვლი მოდის. ზაფხული გრილია, (იელისის ტემპერატურა 10°-დან 14°-დეა) მოკლე და ნესტიანი. ატმოსფეროს დანალექის წლიური რაოდენობა იღწევს 1000 მილიმეტრს და უმთავრესად თოვლის სახით მოდის.

მცენარეულობით მდიდარია თუშეთის ბუნება, რომელიც ჰქნის ლამაზ პეიზაჟებს. მთები შემოსილია სუბალპიურ ტყით, რომელშია ფიქვნარი სპარბოზს (*Pinus hamata Stev*), განსაკუთრებით პირიქით ალაზნის ხეობაში. ფიქვს გარდა აქაურ ტყეში იზრდება: ცაცხვი (*Tilia caucasica Rupr.*), შებუსვილი არყი (*Betula pubescens Ehrh.*), ქნავი (*Sorbus Boissieri C. K. Sch.*) ბოყვი (*Acer Trentvetteri Medw.*), მურყანი (*Alnus Tourn*), ვერხვი (*Populus tremula*)¹ და სხვა.

ტყის ზემო სარტყელი შემოსილია სუბალპის მაღალ მაღახით: იგი მდიდარია სათიბით და იძლევა კარგ ღირსების თივას. სუბალპების ზოლის ზემოთ გადაჭიმულია ალპიური მდელო, რომელიც წარმოადგენს ფართო და ნოყიერ იალაღებს, სადაც ზაფხულის პერიოდში თუშების ცხვრები იკვებებიან.

აქაურ ტყე-კლდეებში ბუდობენ ფ რ ი ნ ე ე ლ ე ბ ი: როკო, შურთხი, არწივი, ბაყვი, ქორი, მიმინო, ყვავი, ყორანი, სოია (სეავი), ჩხიკვი, ტყის ქათამი, გუგუტა, ოფოფა, შაშვი, ჯღართვი (ქროლა შაშვია), ბულბული, მწყერი, ქერა ჩიტი (მოწითალო ფერისაა), ტოროლა, იელელა (ტანი ლეგა და ყელი თეთრი), ღალლა, ქედანი, ხის კოდალა.

ნ ა დ ი რ ი: ჯიხვი, თხა, ვაცი, ირემი, დათვი, მგელი, აფთარი, მაჩვი, მელა, კვერნა, (ტყის კატა), კურდღელი.

ქ ვ ე წ ა რ მ ა ვ ა ლ ნ ი: ყვარტი (ბაყაყია), შხამიანი გველი, შიტყორი (ხელიკი), თავვი, დეოფალა (ციყვის მსგავსია), ლიფოშქინა (ლოკოქინა).

თ ე ვ ზ თ ა გ ა ნ აქ ორივე ალაზანში კალმახი ბუდობს; მათ ბადით და ჩანგლით (ანკესით) იჭერენ.

გ ე ო ლ ო გ ი უ რ ა დ მთათუშეთი ნაკლებად არის შესწავლილი და მისი ბუნებრივი სიმდიდრეც ჯერ გამოკვლეული არ არის.

¹ Г. Радде Хевсурья и хевсурь. Тифлис 1881. нб. გვ. 268-300; ა.ა. გროსპეიმი, დ. ი. სოსნოვსკი, ნ. ი. ტროიცი, საქართველოს მცენარეულობა, ტფილისი 1928 წ. გვ. 115-116.

² Н. А. Буш, По горам и ущельям Хевсурьи и Туметян, СПб. 1904 г. Н. Д. И. И. Е. Путешествие по Шаврии и Туметян (Зап. Кав. отд. ИРГО Кн. XV, Тиф. 1893 г. გვ. 113-132).

სურ. 2. დიკლოს მთა (4182 მ.)

ამ რაიონს ახასიათებს პალეოზოურ ჯიშის ფიქალქების სიუხვე¹. მათ თუშები სააღმშენებლო მასალად ხმარობენ და აქაური შენობები მხოლოდ ამ ფიქალითაა დახურული. შინგრალურ წყლებითაც ღარიბია ეს კუთხე. დაბალ ღირსების მკავე წყლებია: ხისოში, ჩილოში და ფარსმასთან.

ვახუშტი მათთუშეთს ასე ახასიათებს: „არს ქვეყანა ესე ყოვლითავე, ვითარცა აღესწორეთ ოსეთი, სიმაგრით, მოსავლით, პირუტყვით, ნაყოფიერებით და ხელოვნებით. არამედ კახეთის თუშნი ინახვენ ცხოვართა სიმრავლესა, ვინათგან აქუთ ზაფხულს თვისთა მათთა შინა საძოვარი და ზამთარს ჩამოვლენ გაღმამხარსა შინა და ამით უმეტეს მორჩილებენ კახთა. ხოლო ფარსმანი უფროს მწირ არს, განა ამათ მიერ იგინიცა გამოიზრდებიან კახეთით: რამეთუ მათ მოჰყავთ და ვაჭრობენ. და არიან ბრძოლასა შემმართველნი, მხნენი, ძლიერნი მხედარნი წარმატებულნი და უსაქციელნი, ბრიყუნი... სარწმუნოებით და ენით არიან ქართველთა... ხოლო რომელნი არიან მხარეთა ქისტთა და ღლიღვთა, უწყიან ენანი უფრის მათნი. განა ფარსმანის ხევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი (იხ. გეოგრაფია გვ. 172).

ადმინისტრაციულად თუშეთის დღევანდელი მოსახლეობა სამ თემად იყოფა: პირიქითი, გომეწარი და ჩალმა. პირიქითი თემი მოქცეულია პირიქით ალაზნის ხეობაში, გომეწარისა-გომეწარის ალაზნისას, სოფ. ხისომდე. ჩალმის თემი კი მოქცეულია ამ ორივე ალაზნის შეერთების აუზში. მათთუშეთის ადმინისტრაციულ ცენტრად სოფ. ომალო ითვლება, აქ მოთავსებულია. მათთუშეთის თემსაბჭო, რომელიც მოსახლეობასთან ერთად ქვემოაღვანდიან ზაფხულობით აქ ამოდის და შემოდგომაზე ისევ აღვანში ბრუნდება. მათთუშეთის თემებს შორის ჩალმის ხეობის მოსახლეობა (ომალო, შენაქო, დიკლო და ჩილო) მომთაბარეობას არ ეწევა და ზამთარ-ზაფხულ აქვე ცხოვრობენ. გომეწარის თემის დიდი უმრავლესობა საზამთროთ ქვემოაღვანში ჩადის და იქ ბინადრობს. პირიქით ხეობის თუშები კი ზამთრობით ზემოაღვანში ცხოვრობენ, იქვე წოვა თუშები მოსახლეობენ. წოვები საზაფხულოთ მათთუშეთში (წოვათაში) უკვე არ გადადიან და ტბათანაში ბანაკდებიან.

¹ О. Гаврилов и С. Симониш, Геологическое наблюдение в области речных долин Иоры и Алазани (Мат. для Геол. Кавказа, серия II кв. IX Тиф. 1895 г. გვ. 15-22); პროფ. ალ. ჯაფარიშვილი, საქართველოს გეოგრაფია ტ. I, გეომორფოლოგია, ტფილისი 1926წ. გვ. 116.

1930/31 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერით თუშეთში ირიცხება ორივე სქესის მცხოვრები:

1. მთათუშეთში — 2.388 სული
2. ქვემოალვანში — 1.465 „
3. ზემოალვანში — 3.415 „

სულ 7.268

უ გ ზ ო ბ ი ს გამო თუშეთი ძნელი მისაველი ქვეყანაა. არსებობს რამოდენიმე საცალფეხო მთის ბილიკი, მაგრამ ყველა ეს ბილიკები გადადიან კავკასიონის მაღალ ქედებზე და ზამთრის პერიოდში გაუვალია.

მთათუშეთიდან სამხრეთისაკენ გადის, რამდენიმე ბილიკი, რომლითაც ის უერთდება კახეთს და მთელ საქართველოს. მათ შორის მთავარია: დიდგვერდისა, კეპანისა და ალაზნისთავის გზა.

დიდგვერდის გზა გადის სოფ. ომალოდან (2106 მ.) — ბოქორმა (2320 მ.) — გოგრულთა (2160 მ.) — ვესტომით კავკასიონზე გადის დიდგვერდისა (3515 მ) და საკინის ღელის (3186 მ.) გადასავალზე და ლეჩურ-ფშაველის გზით კახეთში ჩადის.

კეპანის გზა სოფ. ხისოდან (1890 მ.) გადის ზეთავის გადასავალზე (3101 მ.) და ლეჩურ-ფშაველით კახეთში მიდის.¹

ალაზნის თავის გზა ჯვარბოსელ-ალისგორით (2144 მ.) და ალაზნის სათავით (2357 მ.) გადის საყორნის გადასავალზე (2.475 მ.) და წითლოვანის ხევით ეშვება ტბათანაში და აქედან ბორკიან-ალვანის შოსეთი კახეთში გადის.

არსებობს ამავე მიმართულებით აგრეთვე სხვა ბილიკებიც: ანდარაზისა, ყადორისა და მელთკუდის გზა, მაგრამ მათ შორის შედარებით ყველაზე წესიერი დიდგვერდ-ნაქერალის გზაა.

დღეს მთათუშეთში გზატკეცილების სამართველოს გაყავს ახალი მოკლე გზა, თუში ტექნიკოსის მოსე აზიკურის ინიციატივით და ხელმძღვანელობით. ეს გზა გაყავთ სოფ. ხისოდან და აბანოს ღელეთი კავკასიონის ქედზე ბულანჩოს წვერისა და შავკლდის შუა „საცხე ხორხზე“ გადის და „თუშეთის აბანოში“ ჩადის. აქედან გზა გაივლის „თორღვის აბანოში“ და ლეჩურ-ფშაველით კახეთში ჩავა. ეს ყველაზე მოკლე გზაა. ამ გზით 3-4 დღის საველი 120 კილომეტრიანი გზა შემცირდება ერთი დღის გზად, რომლის მანძილი

¹ ჩვენი ექსპედიცია ამ კეპანის გზით გაემგზავრა; ეს გზა მოკლე გზად ითვლება, მაგრამ მეტად ძნელი გასაველია. დაბრუნდა ექსპედიცია ალაზან-ტბათანის გზით. ეს გზა მშვენივრად აღწერილია ივ. ბუკურაულის მგზავრის შენიშვნებში „ტბათანიდან წოვთამდენ“ უფრ. „მოამბე“ 1897 წ. № VIII და № IX.

დაახლოვებით იქნება 31 კილომეტრი. მათუშეთის ამ გზის გაყენა დაიწყო 1929 წლის ზაფხულიდან. გზა გაყავთ ვიწრო, მაგრამ შემდეგისათვის განზრახულია მისი გაფართოვება და საურმედ გადაკეთება. ამ გზას მათუშეთისათვის უდიდესი პოლიტიკურ-ეკონომიური მნიშვნელობა ეძლევა და ამიტომ საჭიროა გზის დროზე დამთავრება.

დასავლეთით მათუშეთიდან გზა გადის ხევსურეთში პირიქით ალაზნის ხეობით, აწუნთის გადასავალზე (3570 მ.). ფშავეში გზა მიდის ალაზნის სათავეთ (2357 მ.), საყორნისა და ბორბალოს გადასავალზე (3135 მ.), რომელიც წოხვის თავზე (2677 მ.) გადადის და უკანა ფშავეში ჩაღის.

აღმოსავლეთით თუშეთიდან ლეკეთში გზა გადადის სოფ. დიკლოდან (2153 მ.) და ქერო (1852 მ.)—ხუშეთით (2046 მ.) დაღესტანში ჩაღის.

ჩრდილოეთით, ქისტეთ-ჩაჩნეთის მიმართულებით რამდენიმე ბილიკი არსებობს: პირიქითი ალაზნის სათავედან თებულოს გადასავალზე (3342 მ.), კონთიოდან (1995 მ.) ქორილოს გადასავალზე (3272 მ.) და გირგე-ფარსმიდან (2155 მ.) ქაჩოს გადასავალზე (3551 მ.).

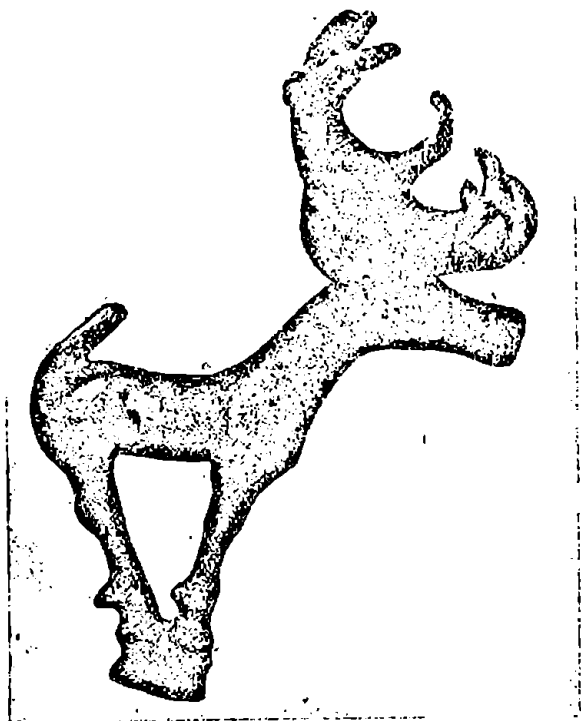
2. ისტორიული მიმოხილვა.

თუშეთის ისტორია ჯერ გამოუკვლეველია და ბურუსითაა მოცული. არსებული მცირედი ისტორიული მასალაც სათანადოდ შესწავლილი არ არის და ამიტომ ძნელია მისი ისტორიული წარსულის მთლიან სურათის აღდგენა. მაგრამ, ჩვენ აქ შევეცდებით, ამ ნაწყვეტ ცნობების შეკოწიწებით, ზოგადად მაინც გავეცნოთ თუშეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების პროცესებს.

პრეისტორიული ხანის ნაშთები მათუშეთში მცირედია აღმოჩენილი და ისიც შემთხვევითი ხასიათისა. არქეოლოგიური კვლევაძიება აქ არავის უწარმოებია და ამიტომ ჩვენ არ ვიცით თუშეთის წიაღში თუ რა მნიშვნელობის ნაშთებია ჩაფლული. მაგრამ მათუშეთში უკვე აღმოჩენილი პრეისტორიული ხანის ერთეული ნივთები¹ აშკარად მოწმობენ, რომ ისტორიის წინა ხანაში ადამიანს თუშეთის აწინდელ ტერიტორიაზე უცხოვრია და თავის კულტურულ შემოქმედების ნიშნულები კაცობრიობისათვის უანდერძია. თუშეთში აღმოჩენილ ნივთებს შორის საყურადღებოა: ბრინჯაოს ორი ირმის ქან-

1. აღმოჩენილი ნივთები დაცულია საქ. მუზეუმის არქეოლოგიურ განკ. (იხ. Коллекция Кавказского музея, Тиф. 1902 г. 40 — 41. №№ 976 — 982).

დაკება, რომელიც თავის სტილით, ფორმით და ნაკეთობის ტექნიკით მიეკუთვნება კავკასიის ბრინჯაოს ხანას და დათარიღებულია დაახლოებით XII—IX საუკ. ქრ. წინ. ძნელია ამ ფრაგმენტალურ ქანდაკებებს დანიშნულების გარკვევა, რომელსაც ქვემო ნაწილი აკლია.

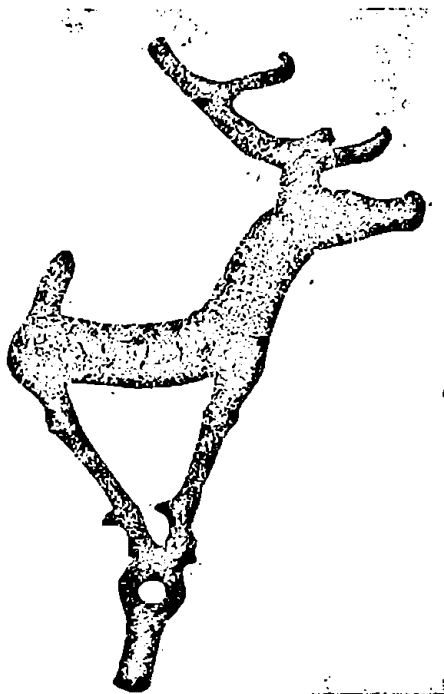
სურ. 3. ირმის ქანდაკება.

ყოველ შემთხვევაში ირმის ეს ორივე ქანდაკება სამკაული არ უნდა იყოს. მისი დანიშნულება უფრო რიტუალურია, რომელსაც იმდროინდელი გაუთვითცნობიერებული ადამიანი თაყვანს თუ სცემდა.

შემდეგ, საყურადღებოა აქ აღმოჩენილი უფრო გვიანდელ დროის ბრინჯაოს ბალთა, რომელიც დაფანჯრულია და ზედ გამოსახულია წაჩოქილი ცხენები (სურ. 5). თავის სტილით და ნაკეთობით ბალთა მიეკუთვნება სკვითურ-სარმატულ ხელოვნებას და დათარიღებულია

მე-V-I საუკ. ამგვარი ბალთები ჩნდება ჩრდილო-კავკასიის ფარგლებში, განსაკუთრებით დაღესტანში.

ამავე ხანას უნდა მიეკუთვნოს მთათუშეთში აღმოჩენილი მამაკაცის ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელსაც ხელში მოკლე კომბალი უკავია, ქანდაკება საყურადღებოა და უნდა იყოს ლეთაების კერპი. (სურ. 6).

სურ. 4. ირმის ქანდაკება.

ერთი სიტყვით, ამ მცირეოდენ არქეოლოგიურ აღმოჩენიდან ირკვევა, რომ მთათუშეთის ტერიტორიაზე ადამიანს პრეისტორიულ ხანიდან უცხოვრია და კულტურულადაც უმოღვაწია. ეს კუთხე თავის გეოგრაფიულ მდებარეობით ჩრდილო კავკასიას ეკვრის და აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნაშთებიც კულტურის ამ წრის ნიშნების მატარებელია.

ისტორიულ ხანაში თუშეთი პირველად იხსენიება გეოგრაფ პტოლემეაიოსის თხზულებაში; იგი სცხოვრობდა მეორე საუკუნეში ქრისტეს შემდეგ. თავის გეოგრაფიის სახელმძღვანელოში მას კავკასიის

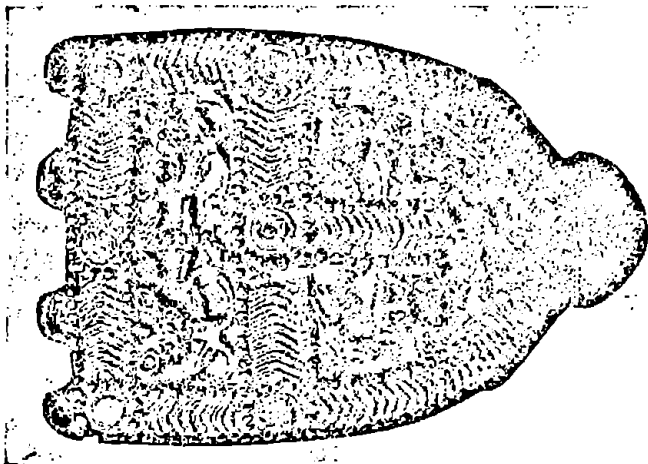
ტომებს შორის მოხსენებული ჰყავს თუშებიც: „კავკასიისა და კერაუნის მთებს შორის არიან ტუსკები („ტუსკოი“—თუშები) და დიდური (დიდოელები)“.

ამასთანავე პტოლემეაიოსი თუშეთს დიდოსთან და ჩრდილოეთის სხვა ტომებთან ერთად, მიაკუთვნებს აზიის სარმატებს და არა იმდროინდელ ალბანია-იბერიას, რომლის გეოგრაფიული აღწერაც მასვე

1. К л а в д и й П т о л о м е й. Географическое руководство, Положенье Азиатской Сирматии кн. V, гл. VIII (В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. I, вып. I—II, СПб. 1893 г. 83. 239).

მოეპოვება. ამ შემთხვევაში პტოლემეაიოსი ემყარებოდა თუშეთის მხოლოდ გეოგრაფიულ მოხაზულობას, თუ აგრეთვე მისი მოსახლეობის პოლტიკურ და ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ დაჯგუფებას, ამაზე ცნობების უქონლობის გამო, რაიმე გარკვეულ მოსაზრების გამოთქმა ძნელია.

ყოველ შემთხვევაში ამ პერიოდში თუშეთის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა ჩვენთვის გაურკვეველია. მხოლოდ ვახუშტის თავის გეოგრაფიაში აქვს ნათქვამი: „ხოლო თუშნი და დიდონი

სურ. 5. ბრინჯაოს ბალთა.

უკეთუ არიან წილნი ლეკოსისა, არამედ შემდგომად მეფეთა ქართველთა დაპყრობილნი და მოხარკენი მათნი“-ო (გეოგრ. გვ. 168), მაგრამ ვახუშტის ამ მოსაზრების უკომენტარიოდ გაზიარება ძნელია. მით უმეტეს, რომ ავტორს ეს ცნობა არა აქვს უტყუარ ისტორიულ ფაქტებით შემოწმებული.¹

• ქართულ მატრიანეში თუშეთი პირველად იხსენიება წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევაში, როდესაც მირიან მეფემ (323 წ.) მთიელების გა-

1. თვით სახელწოდება „თუშ“ ან „თოშ“-ის განმარტებაც ძნელია. თუშები თავიანთ თავს თუშებს უწოდებენ. ყველა ქართველ ტომებშიაც ეს სახელია გავრცელებული. ლეკები თუშებს „მოსეკ“-ებს ეძახიან, ქისტები კი „ბაცუოი. თუშების თქმით, სახელი თუში მათ ლეკებმა უწოდეს და წარმომდგარია სიტყვა „დუშთ“-იდან, ნიშნავს დუშმანსო. შესაძლებელია ამ სახელს კავშირი ჰქონდეს ქისტურ წარმართულ ლთაება „თუშოლ“-თან, რომელიც ნაყოფიერების ლთაებად ითვლებოდა და მას ქისტ-ჩაჩნეთის თემები თაყვანსა სცემდნენ. (Б. К. Даглат, Первобытная религия чеченцев, Владикавказ. 1893 г. გვ. 61.)

საქრისტიანებლად გაგზავნა წმ. ნინო ერისთავის თანხლებით და: „დადგეს უალეთსა და უქადაგეს ერწო-თიანელთა, ხოლო მათ შეიწყნარეს და ნათელილეს. ხოლო ფხოველთა (ფშაველთა) დაუტევეს ქვეყანა მათი. და გარდავიდეს თუ შეთს და სხვანიცა მთიულელნი უმრავლესნი არა მოიქცეს. არამედ დაუმძიმა მათ მეფემან ხარკი ოდეს არა ინებეს ნათლისღება“-ო¹.

სურ. 6. ადამიანის ქანდაკება

მემატიანის ეს მოკლე ცნობა საყურადღებოა, საიდანაც ირკვევა, რომ რელიგიური თუ პოლიტიკური ხასიათის შევიწროება აიძულებდა ქართველ მთიელებს და ამ შემთხვევაში ფხოველებს (ფშაველებს) გადახვეწილიყვნენ მეზობელ თუშეთში, სადაც ისინი მუდრო თავშესაფარს პოულობდენ. გახიზნის ეს პროცესი საუკუნეების მანძილზე გრძელდებოდა, იგი ხელსუწყობდა ქართველ ტომების ჩრდილო კავკასიაში შექრას და იქ გაძლიერებას, განსაკუთრებით ფეოდალიზმისა და ბატონ-ყმობის ხანაში, როდესაც მემატიანეებისაგან გაქცეული ყმები და მესისხლეობისაგან დევნილი გლეხობა კავკასიონის მიუვალ ხევებში იხიზნებოდა. ამით დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო საქართველოს იმდროინდელი ხელისუფლებაც, რომლის სახელმწიფოებრივი პოლი-

ტიკა მოითხოვდა ჩრდილოეთის საზღვრების შემომტკიცებას.

მე-IV-VII საუკ. ჩრდილოეთში ბატონობდენ ხაზარები², რომლებიც შიშის ზარსა სცემდენ მეზობელ სახელმწიფოებს. ხაზარები ჩრდილოეთით იბერიის სამეფოსაც უტევდენ და საგულისხმოა, რომ ქართული მათიანის პირველი გვერდიც ამ „ხაზართა გამოსვლით“ იწყება.

იბერიის ნეფეები ცდილობდენ ხაზართა წინააღმდეგ ჩრდილოკავკასიაში მობინადრე ტომები: ოსები, ძურძუკნი (ქისტ-ჩაჩნები) და ლეკები დაერაზმათ და ამით ერთგვარი საფარი შეექმნათ. ეს ტომებიც თავდაცვის მიზნით არა ნაკლებ დაინტერესებული იყვნენ იბერიასთან ასეთ კავშირით, რომლის განსამტკიცებლად იბერიის და

¹. ქართლის ცხოვრება, მარია დედოფლისეული ვარიანტი, ტფილისი 1906 წ. 83-107

². Проф. Ю. Готье, Ховарская держава и ее культура, Железный век в Восточной Европе, Москва 1930 г. 83. 70.

შემდეგ ქართლის მეფეები ძურძუკთა ასულებსაც ირთავდნენ, გადმო-
ყავდათ მათი მოლაშქრენი და ასახლებდნენ სამეფოს ჩრდილო საზღვარ-
ზე. ამას ქართველ მემკვიდრის არა ერთი ცნობაც ადასტურებს:
„საურმაგ (ქართლის მეფე) შეკრიბა ღურძუკეთიცა და წარმოემართა
ქართველთა ზედა და ვერვინ წინააღუდგა მას და დაიპყრა ქართლი
და მოსრნა განდგომილნი თვისნი. და განამრავლნა ღურძუკნი,
რომელნიცა ტყვევნასა მას ხაზართასა ყოველნივე მშვიდობით დარჩო-
მილიყუნეს, სიმაგრისაგან ქუეყანისა და ვერლარა იტევდა ღურძუკეთი.
მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა... და დასხნა მთიულეთს, დიდოე-
თით-გან ვიდრე ვერისამდე და ესენი დაიპყრნა მისანდობელად
თვისად“-ო. (ქართლის ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემა გვ. 41).

ჩრდილოეთის და განსაკუთრებით ძურძუკთა ტომების საქართვე-
ლოში გადმოსახლების ეს პროცესი მე-19 საუკუნემდე გრძელდებოდა,
როდესაც მათი მონათესავე ქისტები პანკისის ხეობაში გადმოსახლდნენ
და აქ 1860 წლებიდან გაშენდა მათი სოფლები: პანკისი, დუი, ომა-
ლო და ჯოყოლა.¹

ამ ძურძუკთა ტომს ეკუთვნის თუშეთში გადმოსახლებული წოვა
თუშები, ზომლებიც, თავიანთ ენით ენათესავენთან ძურძუკთა ტომის
ლლილეს (ლალა) და დღესაც ამ ლლილურ ენაზე მეტყველებენ².

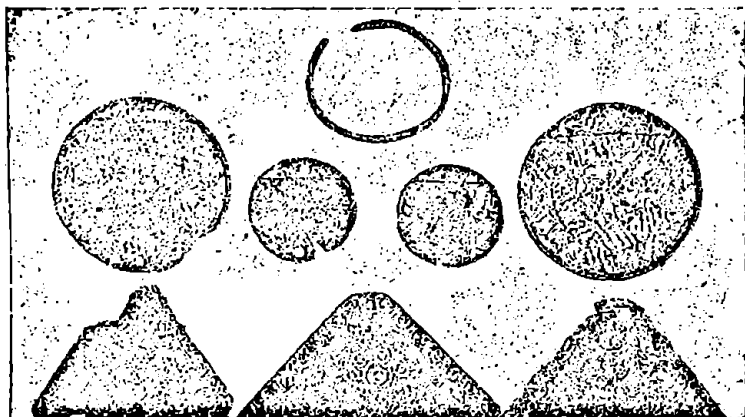
ვახუშტის ცნობით: „ხოლო რომელნი არიან (თუშნი) მხარეთა
ქისტთა და ლლილეთა, უწყიან ენანი უფროს მათნი. განა ფარსმანის
ხევისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარც ქისტნი“-ო
(იხ. გეოგრაფია 172). თუ როდის გადმოსახლდნენ წოვები თუშეთში
ამის დადგენა ძნელია. მხოლოდ წოვათაში ნასოფლარ წაროს აკლდა-
მებიდან ამოღებულ ნივთების შედარებითი შესწავლიდან ირკვევა, რომ
საშუალო საუკუნეებში დაახლოებით მე-8—9 საუკუნიდან სოფ-
წარო დასახლებული ყოფილა³.

¹ ჯოყოლა იყო ქისტების მამაცი წინამძღოლი და რუსების მტერი. ჯოყოლას
ბელადობით ქისტების ეცემოდნენ თუშებს და ცხვარ-საქონელს სტაცებდნენ. 1851წ.
ჯოყოლა თუშთ მოურავის ივ. ციხკარაშვილის შუამდგომლობით ურიგდება რუსის
ხელისუფლებას და მის ქვეშევრდობაააც იღებს. ჯოყოლა სახლდება პანკისის
ხეობაში და იგი ხელს უწყობს ქისტების აქ გადმოსახლებას. ამის აღსანიშნავად
ამ სოფელსაც ჯოყოლა ეწოდა. შემდეგ ჯოყოლა ჩაჩანნი დაიჭირეს და მას შამი-
ლის შვილის ყაზი მამაძის ბრძანებით როგორც მოლაღატეს, თავი მოჰკვეთეს.

² Schiefner, Versuch über die Tusch-sprache oder die kistinische
Mundart in Tuschetien (Зап. Имп. Акад. Наук, сер. VI, т. IX 1856); Проф. Н.
Яковлев, Язык и народы Кавказа. Тифлис. 1931 г. გვ. 20-21.

³ სოფ. წაროში არქეოლოგიურ გამოკვლევას 1912 წელს აწარმოებდა ნ.
მოლჩანოვი. წარო წოვების ნასოფლარია, დღეს იგი ნანგრევს წარმოადგენს. აქ
დაცულია რამდენიმე მიწის ზემო ნაგები აკლდამები, ზოგიერთში მიცვალებულის
დასასვენებელი ქვის ტახტებიც არის გამართული. მოლჩანოვის აღწერით აკლდა-
მები გაძარცვული ყოფილა; ნივთები მიცვალებულთა ნეშტზე არეული, ამიტომ კულ-

და ეს გარემოება ერთგვარქმესაძლებლობას იძლევა ამავე საუკუნით განესაზღვროთ წოვების ლილივეთიდან თუშეთში გადმოსახლების დროც. თუ რა პოლიტიკურ-ეკონომიურ ნიადაგზე ხდებოდა წოვა თუშების ეს გადმოსახლება უტყუარ ცნობების უქონლობის გამო გარკვეულ მოსაზრების გამოთქმა ძნელია. ზოგიერთ მკვლევართა აზრით ძურძუკთა ტომების შინა განხეთქილებამ და თემობრივმა შუღლმა აიძულა წოვები ლილივეთიდან გომეწრის ხეობაში გაბიზნულიყვნენო¹.

სურ. 7. სოფ. წაროში აღმოჩენილი ნივთები.

ჩვენის აზრით, ამ გადმოსახლების სტიმული უფრო პოლიტიკურ-ეკონომიური ხასიათისა უნდა ყოფილიყო. ძურძუკეთი (ქისტეთ-ჩაჩნეთი) მწირი და მკიდროთ დასახლებული ქვეყანა იყო. მომრავლებული და ეკონომიურად შევიწროვებული მოსახლეობა საარსებო წყაროს მეზობელ კუთხეებში ეძებდა.

ტურულ ფენების გარკვევა და დადგენა შეუძლებელი გამზდარა. აკლდამებში ნაპოვნია ბრინჯაოს და რკინის სამკაულები. საყურადღებოა ორნამენტირანი სარკეები და ბრინჯაოს საყურე. კოლექცია დაცულია საქართველოს მუზეუმში (№№ 92-12/1-57).

თუ ჩვენ წაროში აღმოჩენილ ამ ნივთებს შვედარებთ ჩრდილო კავკასიაში სახელდობრ დერგასისა და კომენტის ალქეოლოგიურ აღმოჩენებს (იხ. Уварова, Материалы по археол. Кавказа т. VIII, გვ. 105, 292), რომელიც დათარიღებულია VIII - IX საუკუნით მათ შორის საგულისხმო მსგავსება არსებობს.

¹ Р. Эристов. О Тушино-Пшаво-Хевсурском округе (Зап. Кавк. Отд. ИРГО-ва, Тиф. 1855г. გვ. 80—81); И. Цискариов, Картина Тушетии, газ. Кавказ 1846г. №50.

ამასთანავე ღლიღვი ცნობილი იყო გულად და მეომარ ტომად¹, ამიტომ იბერიის იმდროინდელ ხელისუფლებისათვის, რომელიც მოლაშქრეებად ასეთ ტომებს ეძებდა ხელსაყრელი იყო ამ ღლიღვების ნოძმის წოვების თუშეთში, გომეწრის ალაზნის სათავეში, დასახელება და ამ ხეობის გამაგრება.

ადმინისტრაციულად თუშეთი, ქართლის ცხოვრების ცნობით, წუქეთის საერისთავოში შედიოდა; მის შესახებ ნათქვამია: „...შემდგომ მოვიდა არჩილ (668-718) კახეთად და ყოველთა ტაძრულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყუნა იგინი და დაჯდა წუქეთს... და პოვნა წუქეთს მთავარნი, რომელთა მიებოძა ვახტანგ მეფეს (V საუკ.) წუქეთი და იყო მაშინ რომელი ერისთავობდა თუშთა და ხუნძთა ზედა და ყოველთა წარმართთა მის მთისათა სახელით აბუხურო (აბუხვასრო) და არა ინება მისგან წალცხად წუქეთი“-ო (ქარ. ცხოვრ. გვ. 209-210).

მემკტიანის ეს მოკლე ცნობა საყურადღებოა, აქედან ირკვევა, რომ თუშეთი ხუნძთან ერთად² შეადგენდა წუქეთის³ საერისთავოს, რომლის ერისთავად დასახელებულია აბუხვასრო. ამასთანავე ნათქვამია, რომ ეს ჩრდილოეთის ტომები და მათ შორის საგულისხმოა თუშებიც, წარმართნი ყოფილან. მაგრამ ქრისტიანული მოძღვრება, რომელიც საქართველოდან ვრცელდებოდა, მათშიაც მალე შექრილა. ჩრდილოეთის ტომების შემოსამტკიცებლად მათ გაქრისტიანებას უღარესი პოლიტიკური მნიშვნელობა ეძლეოდა და კახეთ-ჰერეთის ხელისუფლებაც ამ საქმეს გულმოდგინეთ შესდგომია.

ამას მოწმობენ ძველ ძურძუკეთში, დღევანდელ ქისტ-ჩაჩნეთში, დღემდე დაცული ძველი ქართული ტაძრების ნანგრევები და წარწრეები, განსაკუთრებით ასის ხეობაში არსებულ ალიბიერდისა და თხაბა-ერდის 830 წლით დათარიღებული ქართული ტაძრები⁴. ხუნძანშიც დაცულია ძველი ქართული ტაძარი „დათუნია“ და სხვა.

ერთი სიტყვით, ამ დათარიღებულ ძეგლის მიხედვით ირკვევა, რომ მე-IX საუკუნეში ჩრდილოეთის ტომების გაქრისტიანება მომხდარი

¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 195-197; Ч. Ахриев Ингуши (Сбор. сведения о кавк. горцах, вып. VIII Тиф. 1875 г.)

² ძველი ხუნძაზი შეიცავდა დაღესტნის დასავლეთ ნაწილს, რომელშიაც შედიოდა დღევანდელ ავარ-ანდო-დიდოელების ტერიტორია.

³ წუქეთი კაკისა და გლისენის მიდამოში იყო, დღევანდელ საინგილოში (ყოფილ ზაქართალის ოლქის, წახურის უბანში). წუქეთში იჯდა ჩრდილო მთიელების ერისთავი, რომელიც ემორჩილებოდა კახთა მეფეებს (ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 147).

⁴ В. М и л а е р, Археологич. наблюдения в области Чеченцев (Мат. по археологии Кавказа, вып. I. Москва 1888 г. გვ. 8-24); Г. К. Мартыросян, Нагорная Ингушетия (Изв. вйгуш. научно-исслед. института краеведения, Владжк. 1928. გვ 48-46).

ფაქტი ყოფილა. მთელი ამ კულტურულ-რელიგიური მოძრაობის გამტარებელი ტერიტორიალურად უნდა ყოფილიყო თუშეთი, საიდანაც ძურძუკეთის ბილიკები გადიოდა. ამიტომ თუშეთის გაქრისტიანებაც ამავე ხანებში უნდა მომხდარიყო. თუშეთის სამწყსო თავდაპირველად ხარკაშოს საეპისკოპოსოში შედიოდა: „თიანეთის წყლის სათავესა და საშიშის თვალივის იქით, თეთრი-არაგვის მკვერტად არის ხარკაშოს ეკლესია გუმბათიანი, კეთილშენი; ზის ეპისკოპოსი მწყემსი ერწო-თიანეთისა, ფშაგ-ხევსურისა და თუშეთისა“-ო (ვახუშტი, გეოგრ. გვ. 137).

1014 წელს, როდესაც ბაგრატ მეფის მიერ დევნილმა კახეთის ქორიკოზმა კვირიკე III-ემ კახეთი დაიპყრო, მან მოახდინა საერისთავოების ახალი განწყობა და სხვათაშორის თუშეთი მოხსენებულა პანკისის საერისთავოში, მისი მოცულობა ასეა განსაზღვრული: „მისცა ჰერეთის საზღვრის ზეითი კავკასამდე და კახეთის მთამდე თუშეთითურთ“-ო.¹ პანკისის ერისთავად ამ დროს იხსენიება სტეფანოს, რომელიც ემხრობოდა კვირიკეს და ებრძოდა ბაგრატ IV. ბაგრატმა სტეფანოს სძლია და შეიპყრო იგი.

მე-XII - XIII საუკუნეებში, საქართველოს გაძლიერებისა და ფეოდალურ მონარქიის ხანაში, თუშეთზე ქართველი მემკვიდრე სდუმს. ეტყობა თუშებს მონაწილეობა არ მიუღიათ თამარის დროს მომხდარ მთიელების ამბოხებაში, მაშინ როდესაც მის მეზობელ ფხოველებისა და დიდოელების დასამორჩილებლად საგანგებო ჯარიც კი იყო მთაში გაგზავნილი. თუშეთი არც შემდეგ საუკუნეებში იხსენიება, ვიდრე მე-XV საუკუნემდე. ეს გარემოება იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ისტორიის ამ მანძილზე ჩრდილოეთის მხარემ დაკარგა თავისი პირვანდელი პოლიტიკური მნიშვნელობა, როდესაც საქართველოს სამეფოს ჩრდილოეთის ტომების მხრივ საფრთხე უკვე აღარ მოელოდა და თუშეთის პოლიტიკური როლიც პასიურია.

მე-XV საუკუნეში, ფეოდალურ საქართველოს დაცემისა და სამსამეფოდ გაყოფის ხანაში, კახეთის მეფემ გიორგი I (1471-1492) საერისთავოები გააუქმა და მოურაობა დააწესა: „გიორგიმ დაიპყრასრულიად კახეთი, მაშინ მოსპო ერისთავნი ჰერ-კახთა შინა და დასხნა მოურავნი დიდთა და მცირეთა ადგილთა, ვითარც არიან დღემდე: მოურავი ქიზიყისა, ელისენის, წუქეთისა, დიდოეთისა, პანკისისა და სხვა... და განჰყო ოთხს სადროშოდ და მისცა დროშანი ეპისკოპოსთა, რათა არა განიმკვიდრონ მთავართა... ამათ არა მორჩილებდნ თუშნი და ფშაგ-ხევსურნი, არამედ დიდოეთი ერთგულებისათვის და ვითისა ერთგულებდნ ამათ და მსახურებდნ“-ო. (ვახუშტი,

1. ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტფილისი 1913 წ. გვ. 151.

საქარ. ცხოვრება, გვ. 158). ამგვარად მემბტიანეს ცნობით გიორგი დაგითისძეს პანკისის საერისთავო, რომელშიაც თუშეთი შედიოდა, მოუსპია და იქ მოურავობა დაუწესებია. ამ ცვლილებებს ეტყობა თუშებში უკმაყოფილება გამოუწვევია და გიორგი მეფისაგან ისინი გამდგარან.

მაგრამ ეს განდგომა დიდხანს არ გაგრძელებულა და კახეთის მეფეს ლევან II (1520-1574) თუშეთი ისევ შემოუმტკიცებია: „ამას წინათა კახთა მეფეთა არლარა მორჩილებდენ ფშავ-ხევსურნი და თუშნი და ამან ლევან დაიპყრა არა ძალითა, არამედ აღუთქვა რათა ცხოვარი მათნი უვნოდ მძოვარიყუნენ კახეთს და მისცა შეწირულობა ლაშას ჯუარსა თიანეთს შინა და მიერთგან მისცემენ ლაშქარსა და ბეგარასა“ (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრ. გვ. 163). მემბტიანის ეს მოკლე ცნობა ჩვენთვის საყურადღებოა; აქ გარკვევით ნათქვამია, თუ რა პოლიტიკურ-ეკონომიურ ნიადაგზე მომხდარა განდგომილ თუშების შემორიგება.

მეცხვარე თუშებისათვის უალრესი საარსებო მნიშვნელობა ჰქონდა ზამთრის საძოვრებს, როგორც იყო კახეთში ალონის (ალვანის) ველი და ამიტომ თუშები იძულებული იყვნენ კახეთის ხელისუფლებასთან კეთილგანწყობილებაში ყოფილიყვნენ. თავის მხრივ კახთა მეფეებიც ცდილობდენ, მოლაშქრეთა და ბეგრის მიღების მიზნით, გულად თუშების შემომტკიცებას. საყურადღებოა, რომ თუშებს ეს ისტორიული ფაქტი დღესაც ახსოვთ; მათგან ხშირად გაიგონებთ, რომ ალვანის ველი თუშებს ლევან მეფემ უბოძაო.

შემდეგ საუკუნეებში, 17—18-ში, როდესაც დაღესტნისა და ჩრდილოეთის სხვა ტომებიც ქართლ-კახეთის წინააღმდეგ ამოძრავდნენ და დაიწყო მათი გამანადგურებელი თარეში, თუშეთს, როგორც მოსაზღვრე პროვინციას, განსაკუთრებული პოლიტიკურ-სტრატეგიული მნიშვნელობა მიეცა. და თუშეთიც ამ პერიოდში აქტიურ პოლიტიკურ როლს თამაშობდა. მაგრამ სანამ ჩვენ ამის განხილვას შევუდგებოდეთ საჭიროა ზოგადად მაინც შევეხეთ თუშეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრების ფორმაციას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ მხრივ თუშეთის საზოგადოებრივი ყოფის ისტორია თემურ წყობილებას არ გასცილებია და მრავალ საუკუნეების მანძილზე თუშეთი თემურ ცხოვრებას ეწეოდა. მისი დამოკიდებულება კახეთის სამეფოსთან ნომინალური იყო და განისაზღვრებოდა ომიანობის დროს მოლაშქრეთა დანხარებით. ვახუშტის თქმით: „არამედ იგინი (თუშნი) არა ჰყმობენ კახთა მეპატრონეთა, ხოლო ესენი მორჩილნი, მოლაშქრენი და მეხარკენი არიან. და არიან ბრძოლასა შემმართველნი, მხნენი, ძლიერნი, მხე-

დარნი წარმატებულნი' და უსაქციელნი"-ო (იხ. გეოგრ. გვ. 172). ამანვე თუშებიც დღესაც ასე მღერიან:

„თუშთ არ იციან ვინ არის მონა, ბატონი.

თვითონ არიან თავისა ბრძანებელი და ბატონი“.

ადმინისტრაციულად თუშეთი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ჯერ შედიოდა წუქეთის საერისთავოში, შემდეგ პანკისის სამოურაოში, მაგრამ ამ ერისთავ-მოურავეებს ხელი არ ჰქონდათ თუშების შინაურ წყობილებაში. თუშეთს თემურ ადათებით ხევისბრები განაგებდენ.

თუშეთი იყოფოდა სამ თემად: გომეწრისა, ჩალმისა და პირიქითი. თითოეულ თემის სათავეში იდგა თემის მიერ არჩეული ხევისბერი, რომელიც თავის საქმიანობაში თემურ ადათებით ხელმძღვანელობდა და ომის დროს ხელში სათემო დროშით ლაშქარს უძღოდა. მაგრამ თუშეთის საზოგადოებრივი წყობილების უზენაესი ორგანო სათემო ყრილობა იყო, სადაც სამივე თემის წარმომადგენლები იკრიბებოდენ. ყრილობა აწესრიგებდა საგარეო საქმეებს და სწყვეტდა ლაშქრობისა და ზავის საქმეს. თუშეთის სათემო ყრილობა იმართებოდა სოფ. ჩილოს მახლობლად მდებარე ხევში „ღელეში“, სადაც სამივე თემის ხევისბრები და გვარის უხუცესები ღამის თევით დგებოდენ და სათემო საქმეებს არჩევდენ. მაგრამ ამ თემურ ყრილობებს ფაქტიურად განაგებდენ შეძლებულ გვართა მეუფროსენი, რომელთა წრიდან ირჩევდენ ხევისბრებს და დეკანოზებს და ესენიც ხალხისა და თემის სახელით ამ შეძლებულ ჯგუფის ინტერესებს იცავდენ.

თუშურ ყრილობის საზრუნავი საგანი თავდაცვის საკითხები იყო, რადგანაც გაბატონებულ ჯგუფს მტრობა და შფოთი ჰქონდა ქისტ-ჩაჩან - ლეკებთან და ის მუდამ მზად უნდა ყოფილიყო თავდაცვისათვის. ამ მხრივ განსაკუთრებით საშიშნი ლეკები იყვნენ; ისინი სარგებლობდენ კახეთის პოლიტიკურ მოუძღურებით და თავისუფლად დათარეშობდენ ქართლ-კახეთში მთელს ნე-16—18 საუკუნის მანძილზე. ლეკების ეს თარეში გამოწვეული იყო კავკასიაში პოლიტიკურ სიტუაციის გართულებით სამ იმპერიალისტურად განწყობილ სახელმწიფოთა: სპარსეთსა, ოსმალეთსა და რუსეთს შორის, რომლებიც ცდილობდენ კავკასიის ხელში ჩაგდებას. ამ მიზნით მათ მიერ, პირველ ყოვლისა, ნიშანში ამოღებული იყო ქართლ-კახეთი, კავკასიაში შედარებით უფრო ძლიერი და პოლიტიკურად მნიშვნელოვანი კუთხე. ამიტომ ამ სამ მოქიშვე სახელმწიფოთა დიპლომატიის ხლართები ქართლ-კახეთში იკვანძებოდა.

ქართლ-კახეთის დაპყრობის მიზნით სპარსეთი და ოსმალეთი მორიგეობით ამხედრებდენ ლეკებს და სათარეშოდ უშვებდენ.

ამ უცხო ძალის მიერ წაქეზებული და შეიარაღებული ლეკები ქართლ-კახეთსაც ანადგურებდნენ. ლეკების ეს თარეში შაჰ-აბაზის შემოსევის (1616) შემდეგ უფრო გაძლიერდა. ქართლ-კახეთის აოხრების შემდეგ, შაჰ-აბაზმა ვალმა მხარის ელისენ-წუქეთის და შაკიხის მცხოვრებნი სპარსეთში გადაასახლა. ამ დაცარიელებულ ადგილებზე ლეკები გადმოსახლდნენ და ახლა მათ უმთავრეს ცენტრად ქარი (ძველი ფიფინეთი) შეიქნა. სათარეშოდ ასეულ ლეკებისაგან დიდ შევიწროებას ჩვენი მთიელებიც განიცდიდნენ, განსაკუთრებით მათი მოსახლერე თუშეთი, რომელიც მე-19 საუკუნის მიწურულამდე ლეკებს ებრძოდა. და თუშეთის ამ პერიოდის ისტორიაც ამოიწურება ლეკებთან ბრძოლის ეპიზოდებით, რომელიც იწყება ბახტრიონის აღებით.

1658 წელს სპარსეთის შაჰმა კახეთის მმართველად დანიშნა სალიმ-ხანი, რომელმაც პოლიტიკურ მოსაზრებით ბახტრიონში და ალავერდში თათრები დაასახლა. სალიმ-ხანი აგრეთვე ხელს უწყობდა ლეკების თარეშს: „მან სალიმ-ხან მოიყვანა ელნი და დასხნა შიგნით და გარეთ კახეთს და დაიპყრეს ამათ ბახტრიონი, ალავერდი და გარყვენს წმინდანი ეკლესიანი. რამეთუ იყო ჭირი დიდი მათგან კახეთსა შინა და ქურდთა ლეკთაგან“-ო (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრება გვ. 189).

სალიმ-ხანის პოლიტიკა საფრთხეს უმზადებდა თუშების მეცხვარეობას, რომლის ზამთრის საძოვრები ალონის ველი, ნაბოძები ლევან მეფის მიერ, მოქცეული იყო ამ ბახტრიონ-ალონის ფარგლებში. თათრების აქ გადმოსახლება და ლეკების თარეში განადგურებით ემუქრებოდა თუშების საარსებო წყაროს, მეცხვარეობას. ამიტომ, როდესაც ერწო-თიანეთ-არაგვისა და ქსნის ერისთავებმა სალიმ-ხანის წინააღმდეგ გაილაშქრეს, თუშებმა მოიწვიეს ფშავ-ხევსურები და ბახტრიონის აღებაში გმირულად იბრძოლეს. ეს ბრძოლა ვალექსილია და მხატრულ-გაფორმებით მოცემულია ვაჟა-ფშაველას „ბახტრიონში“.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ ამ ლექის ერთ ნაწყვეტს, სადაც ვაღმოცემულია ის სიღუბე, რომელსაც კახეთის იმდროინდელი მოსახლეობა თათრებისაგან განიცდიდა. ამის შესახებ აი როგორ მოსთქვამს თუშების მიერ ფშავ-ხევსურეთში გაგზავნილი მეცხვარე:

საქმე გაქირდა, დედილო,
 ურჯულთ თათრებისგანა:
 დათარეშობენ ... კახეთი
 მისცეს ქარსა და ნიავსა.
 აწიოკებენ ქალ-რძალსა,
 ნამუსსა ჰხდიან ძალადა.
 ჰკრეფავენ ურჯულოები
 სილამაზესა ღალადა.

არა ზოგავენ, დედლიამ,
 ვინც-კი მოუათ თვალადა.
 მთელი კახეთი ქცეულა
 ჩიქილ-მოხდილ ქალადა.
 არა სჩანს ხელის შამქცევი
 მტრის ამომყრელი ჯავრისა,
 კაცი არ ჩნდება შამყრელი
 და წინ გამძლოლი ჯარისა.
 იქ, ჩვენთანამდიც მოდიან
 ცხვარსა ფარობით გვტაცებენ.
 არეინ გადურჩით რჯულ-ძალსა
 ყველას ბეგარას აღებენ.
 ვისაც ჰკვლენ გზა-გზის პირაზე,
 თავებს მარგილზე აგებენ.
 შადიან სხვისა სახლშია
 კარს უკრძალავად აღებენ.
 დაჯავრდენ თუშნი, რო ნახეს
 ქეყანა ნაოხარია,
 პირი ქნეს, იმათ წინ უძღვის
 ზეზვაი საოცარია.
 სუყველამ ტანზე აისხა
 აბჯარი საომარია,
 მე გამომგზავნეს საჩქაროდ
 ფშავს და ხევსურეთს გზირადა
 და დამაბარეს ხვეწნითა
 სიტყვა. სათქმელი პირადა:
 „ჩვენც ხომ თქვენი ძმანი ვართ
 სისხლით, ხორციით და რჯულითა,
 მტერმა დაგვჩაგრა, გვიშველეთ
 გაუტეხელნო გულითა.
 უბაროდ განა არ იცით,
 მთანიც რო ვერა გვარობენ.
 გვიშველეთ, ფშაველ ხევსურნო,
 ბარზე თათრები ხარობენ“.

თათრებისაგან შევიწროვებული თუშებ ღელავდნენ. მათ საბრ-
 ძოლველად ქალებიც კი მოუწოდებდნენ:

„ისმინეთ თუშთა შვილებო, რას გამცნევთ თუშთა ქალები:
 რად გხოოავთ ეული, აიხსენთ თავსა ნამუსი კაცისა,
 აჰა დაჲთავსა დაიდვით მანდილი დედაკაცისა.

ურჯულო ოსმალთ დიაცნი, ბახტრიონს მომავლებია,
 დაუტაცნია დიაცთა ვერ დაუხსნიათ თავები.
 რასა უყურებთ ვაჟებნო, რას დგებართ დაღონებულნი,
 მეფე სახლიდგან გაგვივდეს ვაჟა დატყვევებული“.
 ვაჟაკთა შორის უცებად კაცი მრისხანე სახისა,
 მოხუცი ბაკურ წამოდგა ხელი წაავლო მახვილსა.
 „ეს რაი გვესმის, ვაჟაკნო, აღზდექით თუშთა შვილებნო,
 მტერი კარს გვადგა მძლავარი, აღზდექით თუშთა შვილებნო,
 ჩვენ მეფეს სდევნის მტერია აღზდექით თუშთა შვილებო.
 შორით ძმის სიკვდილს უყურებთ ესე რა თუშთა ჯერია“
 აგერ ბაკურის კარზედა შეკრბა თუშების ჯარია,
 ბაკურიც მალე გამოჩნდა ხალხი გაიძრა წელშია,
 გაიძრა რაზმად გაეწყო, თოფი აიღეს ხელშია.
 მოვიდა ბაკურ, შეფერხდა, ჯარს გადაავლო თვალია,
 ასწონა თავით ფეხამდის, ასწონა თუშის შვილები,
 უცებ შესძახა: „ვარგიხართ, ნამდვილ ხართ მამათ შვილები,
 შეკმედაც არას გვეყოფის მტერი რაზმ გაწყობილები,
 წავიდეთ, ნულარ უყურებთ, მტერი ვაქციოთ მძოვრადა,
 ვინც მტრის წინ წარბი შეხაროს, დედა შეერთოს ცოლად!“

1659 წელს თუშ-ფშავ-ხევსურეთის ლაშქარი შეუერთდა ზაალ ერისთავის მხედრობას, აიღეს ბახტრიონის ციხე და დამარცხებული სალომ-ხანი გაიქცა: „ზაალ ერისთავიან შემოიფიცა საყმონი თვისნი და ფშავ-ხევსურ-თუშნი და ერისთავი ქსნისა შალვა. შეკრიბნა ეს ყოველნი, წარუძღვანა ძე თვისი და მიუხდეს პირველად ბახტრიონს, მოსრნეს და მოსწყვიტნეს თათარნი, მერმე ალავერდს და შემდოგმად ყოველსა კახეთსა შინა მოსწყვიტნეს, რამეთუ არცა ლა-თუ დაუტევეს აკუანთა შინა მწოვარნი და განათავისუფლეს კახეთი“-ო. (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრ. გვ. 189—190). ხალხურ გადმოცემით ბახტრიონის ასაღებად პანკისით წამოსულ თუშების ერთ რაზმს შეუნიშნავს, რომ ბაწარის წყლის ბოგირზე თათრის მღვერებს ნაცარი დაეყარათ, რომ ცხენების ნაფეხურით შეეტყოთ თუშების რაზმის მოძრაობის მიმართულება, მაგრამ თუშებს ცხენები უკულმა დაუქედიათ, ხიდზე გადასულან და ბახტრიონისაკენ მიმავალ გზის ერთ ტყეში დამალულან. მღვერებმა მეციხოვნე ჯარს თურმე აცნობეს თუშების კვალის მიმართულება. თათრის ჯარი ციხის გაღავნიდან გამოსულა და ამ კვალს დასდევნებია. ტყეში დამალული თუშის რაზმი კი უბრძოლველად ციხის გაღავანში შესულა, მაგრამ ციხე დაკეტილი და შიგ გამაგრებული დახვედრია. გმირ ზეზვას მეთაურობით თუშებს ბახტრიონის ციხე ჩქარა გაუტეხიათ და თათრები ალვანის ველით გაქცე-

ულან. მაგრამ თათრებს აქ დახვედრია ნაქერალით ამოსული თუშ-ფშავ-ხევსურების ლაშქარი და თათრებშიც გაუწყვეტიათ. ამ ადგილსაც „განწყვეტილა“ დარქმევია. ფშავ-ხევსურებს ნადავლი აუღიათ, თუშებს კი ალვანი რგებიანო. ეს ამბავიც ასე გაუღეპსიათ:

ბახტრიონს სხედან თათრები, სიტყვას ამბობენ ძნელსაო:
 „ახმეტას ჩავკრით ვენახსა, შიგ დავასახლებთ ელსაო.
 შეიტყვეს თუშის შეილებმა მალლა შეირტყმენ ხჰლებსაო,
 ჯერ შუალამე არ ქმნილა, ნაქერალს გროვდებიანო.
 შეელაო შევლაიძეო პანკისს გასტეხე წყალიო,
 უკულმ დავსკედოთ ცხენები, დავამალვინოთ კვალიო,
 საგათენებლოდ დავეცნეთ, ბახტრიონს გალავანზედა.
 „გარეთ გამოდი სულთანო, თუშნი გისხედან კარზედა,
 თუ ნებით შენ არ გამოხველა გამოგიყვანენ ძალზედა“.
 მეტი ვარ საღირაშვილი! ნუ მიმზეროთ ტალავარზედა,
 გადავალ გადაფორინდები, ბახტრიონს გალავანზედა,
 შვიდი არ მოვკლა ხმალდახმალ გამცვალეთ თათრის ქალზედა.
 გობგაელებული ფრანგული კაბას რა კარგად სკრისაო,
 სისხლისა ნაგუბარზედა ფეხი რა ძრიელ სტურავსო,
 ელ თვეს და ჩალთვეს თათრები, წითელ ჩადიოდ წყალიო.
 ალვანში ციხეს აგებენ ხოჯა თათრისა ძელისაო,
 ლიბოდ უგდებდენ მალასა, ნაწვრეთის ფრანგულისაო,
 დააგდებინეს ალვანი თუშთ არის საკუთარიო,
 ჯერ ღმერთი, მერე ბატონი სხვა არავინ გყავს მცილავია,
 ვინც ალვანს უარესობდეს ცოლმა შემოხსნას ხმალია.

საყურადღებოა, რომ თუშები ფშავ-ხევსურებთან ერთად თეიმურაზ I-ის და მოსკოვის მეფის ალექსი მიხეილიძის შორის დიპლომატიურ ურთიერთობაშიაც მონაწილეობას იღებდენ და 1657 წელს მოსკოვში თავიანთ წარმომადგენლებს ხევისბერებსაც კი გზავნიან და ალექსი მიხეილისძეს ქვეშევრდომობასა და მფარველობას სთხოვენ. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ამ 1657 წლის დიპლომატიურ წერილის ტექსტს:

ქ. დიდო და ყოვლის მპყრობელო ბატონო, დიდო მეფეე და ყოველთ ქრისტიანთ ხელმწიფეე, ალექსი მიხაილის შვილო! ყოვლისა მპყრობელო! შენის ბრძანებითა ჩვენს დედოფალსა და ბატონის შვილ-

1 როდესაც თუშებმა ბახტრიონის ციხეს ალყა შემოარტყეს საგონებელში ჩავარდნილან, თუ როგორ აეღოთ ეს მაგარი ციხე. მაშინ მეტი საღირაშვილს პალოები დაუთლია, ციხის კედლებში ჩაურკვია და ამით პირველად თვითონვე გადასულა ციხის კედელზე. ბახტრიონის ალებაში თუშებს ზეზვა ბელადობდა თურმე და გმირობით თავი უხახელია (ა. ხახანაშვილი, ბახტრიონის ალება, ივერია 1888 წ. № 220; ურბნელი, ზეზვა და ბახტრიონის ციხე, ივერია 1888 წ. № 228).

სა კაცი ებოძა, და ჩვენი ქვეყნის კაცი დაებარებინა, რომე ჩვენც ამ დიდის ხელმწიფის ხელთა ვართო, და თქვენც ამისი ყმანი შეიქენითო და თქვენც ამას დაუკარით თავიო, აწე... ხელმწიფევე, ჩვენი ხელმწიფეც თქვენა... არის და ჩვენც თუშეთის და ხევსურეთის და ფშავის ქვეყანათა, სამთავ ქრისტიანთ ქვეყანასა პირობა გვიქნია და ზურგი მოგვიბამს ერთმანეთისათვირ და ელჩები გამოგვიგზავნია. ხევის ბერი სოზამე მაქსიმოჩი, და გრიგოლ სილორიჩ, და პავლე ივანიჩ და შენი ყმანი შეექნილვართ და თავი დაგვიკრავს, როგორც თქვენი ბრძანება იქნება ჩვენ იმისი მქნელნი ვართ: ჩვენა ერთი ღმერთი ვიციით და მეორე ხელმწიფე თეიმურაზ. ჩვენ მაგარს ალაგს ვართ და არას კაცს შევეპოვებით. ამდენი ხანი არის საქართველოს ყავნი ებრძვის და ჩვენ არც შემოგვიშვია ყავნის კაცი, და სადაც მოგვიხელებია მოგვიკლავს და მისი სარდარი გაგვიქცევია და ლაშქარი გაგვიწყვეტია: აწე დიდო ხელმწიფევე, ჩვენი ხელმწიფე ყავნმა წაახდინა, და ზურგი აღარ საით გვიქონდა, და მღვთისაგან ველოდებოდით, რომე ერთი შენი ბრძანება და კაცი მოგვსვლიყო; აწე მოგვივიდა შენი ბრძანებაცა და ჩვენის დედოფალის კაციცა, და თქვენი ბრძანება გაგვითავებია, და შენ შემოგხევიწივართ, და შენთვის თავი დაგვიკრავს გვიმსახურე და გვალაშქრე, ამ დღეშიოთ შენი ყმანი შეექნილვართ.

ასეთივე ხასიათის წერილი გაუგზავნეს ფშავ-თუშ-ხევსურებმა მოსკოვის მეფეს ალექსი მიხეილისძეს 1658 წელსაც:

დიდო და ყოვლის-მპყრობელო ხელმწიფევე, ყოველი ქრისტიანეთ რჯულის დამამტკიცებელო, სრულემ საქრისტიანოს საქეთ-მპყრობელო და ყოველთ ურჯულოთ გამაქარებელო, დიდის მოსკოვის ტახტზე მჯდომელო და სრულ საქრისტიანოს ზურგო და სიქადულო, დიდებულო ხელმწიფევე, ღვთივ გვირგვინოსანო, მეფეთ მეფევე, დიდო მეფევე, ბატონო ალექსი მიხაილის შვილო: თქვენმა მონდობილმა ქვეყანამა თუშეთმა, ხევსურმა და ფშავმა სრულ ერთობილთა თავი დაგვიკრავს და თქვენს ნადგომს მიწას ვმთხვევნივართ: აგრევე ამას წინათაც, დიდო ხელმწიფევე, ჩვენი ელჩები გაახელით და სრულად ერთობილთა თავი დაგვიკარით და ასრე მოგახსენეთ, რომ ჩვენ ერთი ღმერთი ვიციით და მეორე საქართველოს ხელმწიფე, მეფე თეიმურაზ და ჩვენს ხევსურულს კაცის ხელ-ქვეით არა. ვყოფილვართ, თუ არ ქრისტიანის ხელმწიფის ყმანი ვყოფილვართ და გვიმსახურებია და ახლა, ჩვენს ხელმწიფესა ურჯულომ ყვენმა დასძლივა და რადგან ჩვენი ხელმწიფე თქვენ ხელთ ქვეშ არის, დიდო ხელმწიფევე, ჩვენც თქვენს ხელთ ქვეშ შევიქნებით და არც უსიკვდილოდ ურჯულოს კაცის ყმობა არ შეგვიძლიან, თუ არ ქრისტიანის ხელმწიფის. და ახლა, მაღალო ხელმწიფევე, ჩვენი ელჩები რომ გამობრუნებულ იყო, და ჩვენის ბატონის რძლის კაცი ივანე მაქსიმეს შვილი და თერგზე რომ

მოსულ იყუნეს, ჩვენი ხელმწიფე წინ შემოჰყროდა, და ერთი ჩვენი ელჩი იქ დაეპირა და ორი კიდევ გამოუშო და ერთი თავისი კაცი ივანე მაქსიმეს შვილი და ასრე ებრძანა ჩვენს ხელმწიფესა ჩვენთვის რომე ერთი ღმერთი იცოდეთო, და მეორე, ეს დიდი ხელმწიფეო. როგორც ამისმა ბრძანებამ დაგარიგოსთ, ისრე ქენითო, და სხვას კაცისათვის არამც თავი მოვიდრეკიათო, და ან სხვა კაცი თქვენს ქვეყანაში შემოგიშვიათო. მოვიდა ჩვენი ელჩებიც და ჩვენის ხელმწიფის გამოგზავნილი კაციცა, და ჩვენთვის მრავალი წყალობა გებრძანებინა და მაგათი ბედნიერი ხელი დაუღებია, ასრე გებძანა: ჩემი ყმანი შეიქენითო და მემსახურეთო და ვისაც გამტერო, უმტერეთო თუ რამ დაგპირდეს, შემატყობინეთო და ლაშქარს მოგაშველებო, და თუ ჩემი ლაშქარი გამოუძახო, ან ლეკზედა ან სხვაგნით, თქვენ მზას იყვენითო, რა ხან ჩემი ბძანება მოგივიდეს, შეიყარენით და ჩემს ლაშქარში გაერივენითო და მილაშქრეთო და სხვა მრავალი წყალობა გებრძანა ჩვენთვის: ღმერთმან ბედნიერის ხელმწიფის კირის სანაცლონი გვამყოფოს, და მაგათი დღე ერთი ათასად იქნას: ჩვენ არა ღირს ვიყვენით, რომ ბედნიარს ხელმწიფეს ჩვენთვის წყალობა ექნას: ახლა კიდევ ელჩები ვაახელით დიდს ხელმწიფესა რვა კაცი ნაუმ ივანეს შვილი, პეტრო ნაუმის შვილი, ალექსანდრე აბრამის შვილი, მიხაილ გრიგოლის შვილი, გრიგოლ მიხაილის შვილი, ივანე ივანეს შვილი, სვიმონ ზაქარიას შვილი, კუზმა სვიმოის შვილი გამოგვიგზავნია და შეეიტყვეით, რომ ჩვენი ხელმწიფე თქვენთან წამოსულა და როგორაც თქვენი ბრძანება გამოვა, ისრე ვიქო, და ისრე გემსახურებით.¹

რასაკვირველია. ფშავ-თუშ-ხევსურების ეს დიპლომატიური მიმოწერა მოსკოვის მეფესთან ნაკარნახევი იყო კახეთის მეფის თეიმურაზ I მიერ, რომელიც ისტორიულ უკუღმართობის ორომტრიალში იყო ჩავარდნილი. შაჰ-აბაზისაგან დევნილი თეიმურაზი ცდილობდა მოსკოვის მეფის დახმარებით, კახეთიდან სპარსელების განდევნას და თავის ტახტის აღდგენას. ამისათვის მას სპირდებოდა ფშავ-თუშ-ხევსურეთის დიპლომატიური ენით ამეტყველება, სადაც ის ხშირად თავს აფარებდა.

მაგრამ სპარსელებისა და ლეკებისაგან არც თუშებს ჰქონდათ მოსვენება. ლეკები იტაცებდნენ თუშების სარჩო-საბადლებელს, საქონელს და ტყვეებად ადამიანებიც მიჰყავდათ, რომელთა დასახსნელად დიდ გამოსასყიდს მოითხოვდნენ. თუშური ხალხური პოეზია სავსეა ამ ლეკურ ტყვეობის გოდებით. ამის შესახებ ქართულ მატრიანეშიაც მოიპოვება ასეთი მოკლე ცნობები: „ჩამოვიდა კახეთში დიდი ჯარი ლეკის

¹ М. Броссе, Переписка грузинских царей с Российскими государями от 1639 по 1770 г. С.П.Б. 1861 г. 83. 74-75, 229.

მიუხდენ თუშეთს ბევრი ავენს. ჩამოვიდა ამბავი, მოახსენდა ბატონს მაშინვე წაბრძანდა კახი ბატონი კახეთს, მიეშველა თუშეთს „ო“

რასაკვირველია არც თუშები ისხდნენ გულხელდაკრეფილი და ლეკებს სამაგიეროსაც უხდიდენ. დავით III (იმამ-ყული-ხანი 1703-1722) დროს, მმატიანის ცნობით, დროებით მშვიდობიანობა ჩამოვარდნილა კახეთსა და ლეკებს შორის, მაგრამ ეს ზავი თუშებს თურმე დაურღვევიათ: „ხოლო კახთა და ლეკთა ზავთა შორის წარვიდენ თუშნი, მოსრნეს რაოდენიცა ჰპოვეს ლეკნი და მწყემსნი და წარმოიღეს არვე დიდძალი, ეწიენენ ჰარელნიცა, არამედ მოსრნეს თუშთავე და აოტნეს იგინიცა და მოვიდნენ მშვიდობით: ამისთვის მოგზავნეს ჰარელთა: „არის მშვიდობა ზვენ შორის, რად ჰყვეს თუშთა ესე“. განრისხდა იმამ-ყული-ხანი და ბრძანა მიცემა მონაღებისა. ხოლო თუშთა არა ინებეს. კვალად წავიდა მოურავი მათი და არც მას უსმინეს, ამხედრდა თვით იმამ-ყული-ხანი და მივიდა და უბრძანა. ცემა თოფთა, არამედ მათ რა იხილეს იმამ-ყულ-ხანი, შეაქციეს ზურგი და დასდგნენ უსაქურველონი, და მსროლელთაცა არღარა თუ იკადრეს. მიხედვად ამისთვის შეიწყალა მეფემან და არღარა მოსრნა, გარნა წარუხვნა ნატყვენავი და მისცა ლეკთა არვითურთ“. (ვახუშტი, საქარ. ცხოვრ. გვ. 206).

ქართლ-კახეთის საქმეფოს არსებობის უკანასკნელ საუკუნის მიწურულში ლეკების თარეშმა საშიში და მწვავე ხასიათი მიიღო და თუშეთის პოლიტიკური მნიშვნელობა, როგორც დაღესტნის მოსაზღვრე პროვინციისა, გაორკეცდა. თეიმურაზ II (1744-1760) და ერეკლე II (1760-1798) განსაკუთრებულ პატივით ეპყრობოდნენ ფშავ-თუშ-ხევსურებს და მათგან ჰქმნიდნენ საიმედო და თავდადებულ რაზმებს, რომლებსაც, პირველყოვლისა, ევალებოდათ ლეკებისაგან კახეთის ჩრდილოეთის საზღვრის დაცვა. და, როდესაც ლეკების თარეშის ასალაგმავად ერეკლე II მორიგი ლაშქრობა განაჩინა, მან ამ ბევრისაგან თუშ-ფშავ-ხევსურნი გაანთავისუფლა¹, რადგანაც ესენი ლეკების საზღვრების სადარაჯოზე მუდამ შეიარაღებულნი იდგნენ.

ამას გარდა, თეიმურაზ II და ერეკლე ხშირად ფშავ-თუშ-ხევსურეთში იხიზნებოდნენ, სცხოვრიობდნენ იქ და მათში ერთგვარი პატივი და სიყვარული ჰქონდათ მოპოვებული, ამიტომ მეფის სასახლის ამაღლაში თუშ-ფშავ-ხევსურნიც ერივნენ. ერეკლე II-ზე თუშებში დღესაც დარჩენილია ზოგიერთი მოგონებები. სხვათა შორის ასეთი გადმოცემაც არსებობს: ერთი თუში ერეკლეს სასახლის სადარაჯოზე თურმე მდგარა და მას ღამის წყვდიადში სასახლეში შემავალი

¹ საქართველოს ცხოვრება, პაპუნა ორბელიანისა. (იხ. ზ. ჭიჭინაძე, საქარ. ცხოვრება. 1913წ. გვ. 54).

² Б у т к о в, Материалы для истории Кавказа, т. I СПб. 1869 г. გვ. 288.

ერეკლე ვერ უცნია და დაუძახნია, ეი ვინა ხარ? მეფეს ხმა არ გაუცია. თუში მივარდნილა და მისთვის გაურტყამს. ამაზე გაბრაზებულ მეფეს დაუყვირია, რას სჩადიხარ შე ბრიყვო, მეფეს რათა სცემ? თუში შემკრთალა და მის წინ მუხლი მოუყრია. ერეკლეს ის წამოუყენებია, მხარზე ხელი გადაუსვამს და უთქვამს: ყოჩაღ, თუშო, რომ ასე ერთგულად ყარაულობ ჩემს სასაპლესო.

თუშების ასეთ ერგულების სტიმული პოლიტიკურ-ეკონომიური ხასიათისა იყო. ერეკლეში ისინი ხედავდნენ ლეკებისაგან მფარველ ძალას. ამასთანვე თუშების ცხერის ზამთრის საძოვართა ბატონ-პატრონი მეფე იყო. ამიტომ თუშებს მეფესთან საფერაო საქმე ჰქონდათ და მას ასე ერთგულად იცავდნენ. ერეკლე II თუშებში ეძებდა ერთგულ და საიმედო ძალას, რომელიც არ იყო მოშხამული მონურ ბატონყმურ და მოღალატურ სულისკვეთებით, რაც ახასიათებდა იმდროის ბარის საქართველოს ბატონყმურ საზოგადოებას. ამასთანავე თუშების ცხვარიც მეფის ხაზინას საგრძნობ შემოსავალსაც აძლევდა. რომ ამ მხრივ ხელისუფლების დაინტერესება დიდი ყოფილა ამას მოწმობს თუშებისადმი მიცემული 1757 წლის სიგელი¹, რომელსაც ხელს აწერენ მეფეთა მეფე თეიმურაზ და მეფე ერეკლე:

ამ 1757 წლის სიგლით ეს მეფეები სამეკვიდრეოდ და მუდმივ მფლობელობაში აძლევენ თუშებს „ალონის“ ან ალვანის მინდორს:... არც ჩვენ და არც შვილმან ჩვენმან იქ (ალვანში) სოფელი არც დაასახლან და არც ავაშენოთ ჩვენ და არც ალონის ადგილი და მიწა გავცეთ... თქვენთვის და შვილთა თქვენთათვის ამ რიგად გვიბოძებია... არ მოგეშალოსთ ჩვენგან და არც სხეთა ჩვენთა შემდეგთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან... თქვენ როგორც ძველთაგან ან საბალახე და საფოთლე გერთმეოდესთ და საკომლო, ისე გამოგერთმეოდესთ... ამ რიგად ეს წყალობა გვიქნია, საცა ალონის ადგილში სოფელი არ ყოფილიყოს და დღეს არც ჩვენ და არც შვილმან ჩვენმან, იქ სოფელი არც დაასახლოს და არც ავაშენოთ ჩვენ და არც ალონის ადგილი და მიწა გავცეთ. თქვენთვის და შვილთა თქვენთათვის იმ რიგად გვიბოძებია ჩვენად ერთგულობისათვის და სამსახურისათვის სამეკვიდროდ. ასე გიბოძეთ რაგვარადაც ამ სიგელში

¹ ამ სიგელის ტექსტის ნაწყვეტები მოყვანილია დ. ალბანელი ს წერილში „თუშების ორი გუჯარი“ (იხ. კვალი 1897წ. №50, 51, 52), სადაც ავტორი უენიშნავს, რომ ამ გუჯარების პირები მან იპოვნა ტფილისის საგუბერნიო მართველობის არქივში 1808 წლის საქმეებში. ამ გუჯარების დედნები კი, მისივე განცხადებით, გაუტანიათ თუშებს: ფოცხვრის (ცისკარაშვილი), თათოს და ივანეს. ჩვენ გვინდოდა აღნიშნულ გუჯარების პირების გადათვალთვრება და ტექსტის აქ მოყვანა, მაგრამ მათი მოძებნა საქართველოს ცენტრარქივში სამწუხაროდ ჯერჯერობით შეუძლებელი აღმოჩნდა.

დაგვიწერია. არ მოგეშალოსთ ჩვენგან და არც სხვათა ჩვენთა შემდგომთა მეფეთა და მეპატრონეთაგან-“ო.

ამგვარად ირკვევა, რომ ალონის ელზე, რომელიც თუშებს ჯერ კიდევ ლევან II დაუთმო ზამთრის საძოვრად, სოფლები შენდებოდა და ამით ვიწროვდებოდა საძოვრის ფართობი. ეს კი საფრთხეს უშნადებდა თუშეთის მეცხვარეობის განვითარებას და ამიტომ მის სრულ დასაკუთრებასათვის საჭირო იყო მეფის ბრძანება და სიგელი, რომელიც 1757 წელს თუშებს უკვე ებოძათ. სამაგიეროდ თუშებს მეფის ზახინაში შექონდათ საბალახო და საკომლო გადასახადი და თავის ხმლითაც მეფეებს ერთგულად ემსახურებოდნენ. მაგრამ 1757 წლის სიგელმა თუშებსა და მეზობლებს შორის (ბახტრიონელები, ფშაველები და ლალისყურელები) შუღლი დაბადა. ეს სოფლები ალვანის მინდორზე ხენათესვას ეწეოდნენ და 1757 სიგლით თუშებმა მათ ეს აუკრძალეს. ამას მოჰყვა ორივე მოწინააღმდეგე მხარის ერთმანეთზე მტრული გადაკიდება, მიხტომა, საქონლის მოტაცება, ქურდობა და სხვა. ხელისუფლებამ იძულებული გამხდარა საქმეში ჩარეულიყო და 1781 წელს ერეკლემ ბრძანება გასცა თუშთა მოურავს, რომელსაც საქმის მოსაგვარებლად აძლევს სათანადო დარიგება-განმარტებებს.

როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, თუშები ფშავ-ხევსურებთან ერთად შეადგენენ მეფის ძლიერ და საიმედო რაზმებს, რომლებიც მონაწილეობას იღებდნენ ერეკლეს სხვადასხვა ბრძოლებში. სამწუხაროდ ქართველ მემკვიდრეს ამის შესახებ ჩვენთვის ცნობები არ შემოუნახავს, მაგრამ ზეპირსიტყვაობაში ის დღემდე დაცულა. ამ შემთხვევაში ქართველ მემკვიდრეს სრული დუმილი ახასიათებს; იგი ვაეკაცობას საზოგადოდ მაღალ და გაბატონებულ წოდებას უქებს და მდაბიო ხალხის გმირობაზე სრულიად სდუმს.

ამ მხრივ საყურადღებოა ასპინძის ომი (1770 წ.), სადაც ხევსურებთან ერთად თუშებიც იბრძოდნენ. თუშებში გმირობის სახელი მოუხვეჭია: ხოხიო ბობლიაშვილს, ნაკუდა ქუიძეშვილს, დილოიძეს და სხვა. ამაზეა ნათქვამი ლექსის ეს ნაწყვეტიც:

თვალიც უჭირავს ქვეყანას, ხოხიო გაირჯებო,
დიდის ბატონის ჯარშიდა წინ ვერვინ დაუდგებო,
ბატონის თვალი წყალობდა, ბატონს არ მოუკვდებო.
ნაკუდა ქუიძესშვილი რა კანჯარივით ხტებო,
შვიდი აკაფა ხმალდახმალ, რიგი ხანჯალზედ დგებო.¹

ასპინძიდან გამარჯვებულ ჯარს წალკის სერზე შეუსვენია. ერეკლეს აქ უხშია დილოიძე და უთქვამს: „ჩემო, თუშო, გულადობისა-

¹ რ. გ რ ის თ ა ვ ი, ასპინძის ომი; ტფილისი 1870 წ. გვ. 15—16; მისივე ქართული სახალხო პოეზია (კრებული 1880 წ. გვ. 27).

თვის აი ეს ხეობა "შენთვის მიჩუქნია"-ო. დილოიძეს წალკის ბოძებზე უარი უთქვამს და მის ნაცვლად ერეკლესათვის ხევსურის ხმალი უთხოვია. მეფეს ხევსურისათვის ხმლის წონა ოქრო მიუცია და ის დილოიძისათვის უფეშქაშნია¹. 1785 წელს კახეთში გაილაშქრა ავარიის ცნობილმა ომარ-ხანმა, რომელმაც 11.000 ჯარით გადმოლახა ალაზანი და უშიშრად კახეთში თარეშობდა. ერეკლე იძულებული იყო ომარ-ხანისათვის 10.000 მანეთი ჯამაგირი ეძლია.

ამ ომარ-ხანის რისხვა თუშებსაც არ ასცდენია. მისი ჯარი ნუცალის წინამძღოლობით თუშეთს შესეგია და ხარკიც დაუდგია. მაგრამ ნუცალი ამასაც არ დაჯერებულა და განუზრახავს თუშეთის შემოსამტკიცებლად მისი გამაჰმადიანება. ნუცალისათვის თუშებს მიუგზავნიათ საპატიო მოხუცი ანთა დედრისი და მოფიქრებისავის დრო უთხოვიათ. ამავე დროს თუშებს მხედრები უფრენიათ ლევან ბატონიშვილთან და დახმარება უთხოვიათ. მეფის ჯარიც გადმოსულა და გირევის ლელეზე დაბანაკებულა, საიდანაც ნუცალმა სინათლე თურმე შენიშნა, მაგრამ ანთამ ის დაარწმუნა, რომ ეს ძეცხვარეთა ბანაკიდანაო. ნუცალი მაინც შიშობდა და, რომ დარწმუნებულყო მის გულწრფელობაში, ცხენით ხორცის შექმა უბრძანა. ანთამ ეს ბრძანებაც შეასრულა. ამ დროს ნუცალის ბანაკს თავს ესხმის მეფის ჯარი და ანადგურებს. ეს ამბავი ხალხს ასე გაუღექსია.

ქაჩუსა თავსა გადმოდის დიდი ნუცალის ჯარია,
ჩამოდგა გირევის ვაკეს, როგორც ნაგუბარს წყალია.
წოვათის დედარი ანთაი ნუცალს მიუა კარზედა,
წინ დაუდგ ოქროს ტაბაკი ზედ კეციის ხორცი აწყვია,
დანა ზედ უძევს ჯავარი გიშრისა ტარი აგია,
სქამს და ვერა ლებდის, ლეთისგან მოელოდ შეველასა.
შეიტყო ითიბანულმა, ლურჯას დააკრა ნალები,
საგათენებლოდ ჩავალის გრემის ბატონის კარზედა:
„ლევანო, ჩვენო ხელმწიფევე, ჩვენა გვიბოძე ყმანია“.
ლევანმა ჯარი შეყარა ათასი მეომარია,
ანთო მაშხალაები ღამით გაიხნო გზანია,
გარდადის ნაყავეჩოსა, ღმერთო დასწერე ჯვარია.
ითაბანულის ლურჯაი ნაყავეჩს გღია მკვდარია,

¹ ზემო აღვანში მაცნობეს, რომ დილოიძის ეს ხმალი ინახება გაბო აბაშიძის სახლშიო. მე ხმალი გავსინჯე. ხმალი მოხრილია, მას ერთ გვერდზე ახატია პირდაპირ ბული ლომი, მეორეზე კი ჯვრისანი სფერო. გაბო აბაშიძის თქმით, ამ ხმლის გასასინჯად ხევსურები დღესაც მოდიანო, რომლებიც თურმე ეძებენ დილოიძის ამ ხმალს და დიდ საფასურსაც იძლევიან. ხევსურები ამ ხმალს სინჯავენ, მაგრამ მის სინამდვილეში ეპკობენ. ხმალი თავის ფორმით და ნაკეთობით აქა გავს ხევსურულ ფრანგულას.

გვერდთ უზის თავის პატრონი დასტირის როგორც ქალია. ვინ გახვალთ გირევის წყალსა ვინ გაიმეტებთ თავსაო, წინგავიდ გირევის წყალსა, ვაჟი ლურჯ პერანგისანი, იქნებოდ საგინაშვილი, ვისაც ანდერაზ ჰქვიანო, ჩავიდა, ჩამოერივა სალთხუცის ნარქათითაო, ნუცალს ჩაუქრა კარავი ნაკულაურის ხმლითაო. ცოლი ნუცალის ტიროდა: „ნეტარ ნუცალ რაიქნა? „ნუცალი ანდერაზმ მოკლა ყორნებს ჩაქონდა მწელითა“ ლექთა სტირიან ქალები, აღარ მოგვივლენ ქმარები, ცხენებთ რა უყოთ ტიალთა დაწყვიტეს ლაგამთ ტარები, ზოგთა სთქვეს: „ბაშტეს შევეყაროთ, მაგრა დაეგულოთ კარები“ ზოგთა სთქვეს: „მთაზედ გაუშოთ, თავზე წავეყაროთ ლაგამები,“ ზოგთა სთქვეს: „უკულმ შევეკაზმოთ, ზედ თავათ შევსხდეთ ქალები გავიდეთ თუშისკენ, იქავ შევირთოთ ქმარები.“

საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა და თვითმპყრობელობის ჩვენში დამყარების პირველ პერიოდში, იმპერიალისტური რუსეთი შეუდგა კავკასიის დაპყრობის საქმეს, რომელშიაც აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ქართველ თავადების დიდი ნაწილი. ამან უფრო გააღრმავა კავკასიაში მობინადრე ტომების საქართველოსადმი მტრული განწყობილება, განსაკუთრებით ლეკებ-ჩაჩან-ქისტებში, რომლებიც გააფთრებით ებრძოდნ თვითმპყრობელურ რუსეთს და კავკასიის ისტორიაში გმირობის სახელი მოიხვეჭეს. ამან უფრო გაართულა თუშეთის მდგომარეობა, მით უმეტეს რომ, თუშეთის პოზიცია ამ შემთხვევაში ლეკ-ჩაჩან-ქისტებისათვის გარკვეული იყო, რომელიც მათ მოწინააღმდეგე ბანაკში იყო მოქცეული.

ამიტომ ლეკების თავდასხმას დაემატა ქისტ-ჩაჩნების შემოსევა და თუშეთის აკლება. ახლა თუშეთს ამ ფრონტზედაც უხდებოდა თავდაცვითი ბრძოლის წარმოება.

ამ მხრივ საყურადღებოა ქისტის ბელადის მურთაზის შემოსევა და ფარსმის ციხის გარემოცვა. ხალხურ გადმოცემით, ქისტ-ჩაჩნის ნაიბს მურთაზს დიდი ლაშქარი წამოუსხამს, რომლის აღრიცხვა მას გასჭირებია და ანგარიშისათვის მურთაზის ბრძანებით მოლაშქრეებს თითქო ქვა აუღიათ და ერთ ადგილზე დაუყრიათ, რომლისაგან მთელი გორა დამდგარა.

მურთაზი ზარბაზნით გადმოსულა და მისდგომია ფარსმის ციხეს. ციხეში თუშები გამაგრებულან და ვერაფერი დაუკლია. მაშინ მურთაზს უბრძანებია ციხის სანგლით აფეთქება. თუშებს ეს დროზე გაუგიათ და ერთ თუშის ქალს კახოს თინას თავისი მანდილი ერბოში ამოუჯლია, სანგალში გადაუგდია და ის აუფეთქებია. ამ თინას გმირობაზე ასეთი ლექსია გამოთქმული:

ფარსმის ბროლისა ცხეო, შიშით გაქანებს ქარიო,
შიგ ხსედან თუშის შვილები თოფ პირებს ასდის ალიო.
თინაო, ღმერთმა გაცხონოს, სული ხომ ღალად არიო,
თმას შემაიხვი მანდილი წელს შემაირტყი ხმალიო.

გეერეოდი ლაშქარში, ჩალად დაყარე მკვდარიო,
უკან გაჰყვებოდ თუშები, კალოდ გაღეწეს მკვდარიო.
გაჰკვირვებოდა დაღესტნლებს თინას ნაომარიო,
ან მკლავი როგორ უძლებდა ან სამღარიანი ხმალიო.

იქით გაიქცა მურთაზი, გადაიარა მთანიო,
ქაჩუსის ღელეს ჩასტირის, როგორც თმიანი ქალიო.

წინ ცოლი შემოეგება თურეშაულთი ქალიო,

— მურთაზ, რად გამოქცეულხარ, რად შეგვირცხვინე გვარიო?

— თუშთ გამიწყვიტეს ლაშქარი მოველი სირცხვილიანი.

— სირცხვილიანის მოსვლასა სიკვდილ სჯობს ნამუსიანი“.

ჩქარა თავიანთ ღროშებით ხვესურებიც გამოჩენილან და ხვე-
სურეთის კოპალეს მიჰგებებია ფარსმის წმ. გიორგი. ამტყდარა ქექა
ქუხილიც:

ცა ქებდეს ქუხდეს ელავედეს, წმ. გიორგი იქნება.

ნოგიროს წვერზე დაბრძანდა გიორგი ღობილიანი,

მთის ძირში შემოეგება კოპალე ბოვრაციანი.

მტერს შიშის ზარი დასცემია და ძღვეული მურთაზი გაქცეულა-
ბრძოლის ეს ეპიზოდი ასეა გაღექსილი:

ქაჩუსა ძირსა შემოვედ მურთაზ დიდითა ჯარითა,

ფარსმისა თავსა გადმოდგა დაფნიან ზარბაზნიანი,

ფარსმის ვაკეში ჩამოდგა აღმიან დროშიანია.

ფარსმას ვერ გატებს მურთაზო, ქეცხაი ნაქსოვიანი,

რკინის ვერ დაღლეწ კარებსა კოპალე დიჩინიანი.

ფარსმაში კოხტა ციხეებს შენ ვერ დაუღებ კარებსა,

შიგნით ვერ გამორეკავდი ლამაზ ლამაზსა ქალებსა.

შიგა ზის ალოს ალულა ქორი აფეთებს თვალებსა,

უკანვე დაგაბრუნებსა მტირალს გაგზავნის შინათა,

ხირიმებს არც კი გაკადრებს მაჟრებით შეგიჯერებსა,

ტყვია წამალი ბევრი აქეს ასი ოსმალოს ტოლია.

უკან გამოგყვა მეკობარ ფარსმას ნარჩენი ყმანია,

შემოგაბრუნებს პირ აღმა გატირეს, როგორც ქალია.

მთას გადატირის მურთაზი, ფარსმაში დამარცხებული,

ჯარ თუშებს გავაწყვეტინე დაღესტანს შემრცხვენდებო.

გზათ დედა მოეგებების, მურთაზ რა უყავ ჯარიო?

ჯარ თუშებს გააწყვეტინე, შინ მოხველ სირცხვილიანი.

მურთაზისათვის თუშებს წაურთმევიათ ზარბაზანი, რომელიც დღეს ინახება სოფ. ქეშოში და აქვს ასეთი არაბული წარწერა: ამალი აჰმად“ (აჰმადის საქმე ან ნაკეთები). უკან გაბრუნებისას დამარცხებულ მურთაზს ლაშქრის დანაკლისის გამოსარკვევად უბრძანებია საალრიცხვოდ დაყრილ ქვის სათითაოდ აკრება, რომელსაც დაკლებია ერთი მესამედი. ეს ქვის გორა ქაჩუს გადასაეღალზე დღესაც დარჩენილა და მას მურთაზის გოხს (ქეას) ეძახიან.

არც საისტორიო წყაროებიდან და არც ხალხურ გარდმოცემებიდან არასჩანს, რომ თუშებს მონაწილეობა მიეღოთ მთიულეთის ამბოხებაში და აგრეთვე ალექსანდრე ბატონიშვილის შეთქმულებაში რუსეთის წინააღმდეგ. მართალია ალექსანდრე სპარსეთიდან თუშებსაც მოუწოდებდა რუსეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად და ასეთ ბარათსაც კი უგზავნიდა: ქ. ჩვენ მაგიერად ერთობრივ თუშთ ასე ეუწყოსთ, მეგრე ჩვენი ამბავი ესრეთ იუწყეთ. ჩვენს მოწყალეს ხელმწიფეს, როდესაც ვიახლეთ და ჩვენი საჩივარი მოვახსენეთ, ხელმწიფემ მაშინვე თვისის ურიცხვის. მოწყალეობით მთელს ერანში ბრძანებები გასცა და საქართველოში წამობრძანების თადარიგში შევიდა. სხვა რიგათაც მრავალი წყალობები მოიღო ჩვენზედა და ჩვენთან მყოფს თავადებზედა თეთრით ხალათებით, ცხენებით, იარაღებით თუ სხვა წყალობებით. ასეთი წყალობები მოიღო ჩვენზედ და ასეთი პატივი მოგვცა, რომ არა ერანის ხელმწიფეს ჩვენთა მამაპაპაზედ ამისთანა წყალობა არ მოუღია და არც ამისთანა პატივი მიუღიათ და არც სხვას დროს სხვას ხელმწიფისაგან თავადებს ამისთანა წყალობა არ მიუღიათ, როგორითაც ჩვენთან მყოფთ წყალობები მიიღეს. ყოველის ადგილებიდან ორმოცის დღის ნავროზს წინათ ჯარები მოიყვანეს და ჯარების სანი ნახა ხელმწიფემ და თავის უფროს შვილს აბაზ-მირზას დიდროვანი ჯარები უბოძა და ჩვენც თანგვაახლა და მარტის ოცდარეას თერანიდან გამოვედით და მანდეთკენ წამოვედით. ჩვიდმეტს დღეს უკან თითონ ხელმწიფეც დიდროვანის თავისის ზღვისებრის ჯარებით მანდეთკენ წამობრძანდებდა. ჩვენ ამას გწერთ, რომ რადგანაც ხელმწიფემ ურიცხვი მოწყალება მოიღო და ჩვენის ოჯახის ამამგდებლების მანდედამ გაყრა (იგულისხმება რუსები) ინება. თქვენ არამც და არმც ასეთი საქმე ჰქნათ, რომ დიდებულის ხემწიფის რისხვა თქვენს თავზედ მოაწიოთ და საქართველოს წახდენის მიზეზი შეიქნათ და ან თქვენი ცოლი და შვილი დაატყვევოთ. ათას სამასი წელიწადი არის, რომ ჩვენი ოჯახი საქართველოს მეფენი ყოფილან და ერანის ხელმწიფის ყმანი თქვენს მამათა და პაპათ ყოველთვის ჩვენის ოჯახისათვის და ჩვენის, მამაპაპათ წინ სისხლი დაუღვრიათ თქვენს მამაპაპას. თქვენ ასეთი საქმე არა კნათ, რომ თქვენი ოჯახიც დალუპოთ და თქვენი ნამსახურობაც და სისხლის დაღვრაც ჩატაროთ. ესენი ლეკები

ხომ არ არიან. ხუთი ათასი კაცი არარი ათი ათასი და ოცი ათასი ყანდარი და ყანდარ ზევით მთელი ერანი მანდ მოდის. ღმერთმა ხომ იცის, რომ ან უნდა მანდ ამოწყდნენ და ან მანდედან რუსები გარეკონ. თქვენ ახლავ ყველანი ჩვენთან წამოდით და წინ მოგვეგებენით ორპირად. მოდის ჯარები, ერთ ჯარში ყენი ბრძანდება და მეორეს ჯარში შაჰზადა. ერთი ყარაბაღის გზაზედ მოვა და ერთი გოგჩაზედ. ჩვენც იმდროს ან ყენთან ვიქნებით და ან შაჰზადასთან, რომელიც გზა გეახლოებოდესთ და ამჯობინოთ იმ გზაზედ წამოდით და წინ მოგვეგებენით. ხემწიფის ფარვანიც მოგივათ ხათრიჯამობისა და დრო ეს არის. წამოდით ხემწიფის წყლობაც დიდი დაგემართებათ რა როგორადაც რომ თქვენი მამაპაპანი ერთგულნი ყოფილან უმეტესად ერთგულად თქვენ აღმოჩნდებით. თუ ამ ჩვენს რჩევას დაიჯერებთ და მოხვალთ ხომ კარგია, თუ არადა თქვენ იცით. ღმერთმან ხომ იცის რაც ამ წიგნში მოგვიწერია სწორე და ქეშმარიტია. ყოველივე თითო ამის პირი ქართლსა და კახეთში ყველასათვის მიგვიწერია და ჩენი ვალი აგვინდია. და ახლა თქვენ იცით. მარტის „ვ“ (6) ქრკს „უებ“ (492—1804 წ. აზის ბეჰედო. ალექსანდრე).

მეფის ძე თეიმურაზ სიყვარულით მოგიკითხავთ. თუ ჩვენსა ანბავს იკითხავთ ჩვენც ამათს უმაღლესობას ბიძა ჩვენსა ვახლავართ და ხემწიფისაგან ასეთი მოწყალეობა მოადგა ბიძა ჩვენსა, რომ არას ჩვენს მამაპაპას ხემწიფის ასეთი წყალობა არ მისდგომიათ. ახლა თუ ჩემს რჩევას დაიჯერებთ ახლავ ამათს უმაღლესობას იახელით ღმერთმან ხომ იცის ხელმწიფისაგანაც და მამის ჩვენისაგანაც დიდი წყალობა დაგემართებათ და თუ ამ ჩვენს რჩევასა არ დაიჯერებთ და არ მოხვალთ საუკუნოთ თქვენს ოჯახს დააქცევთ და ახლა თქვენ იცით. (აზის ბეჰედო: ქ. მეფის ძე თეიმურაზ.)

ეტყობა თუშებს არ ჰქონიათ ალექსანდრეს გამარჯვების იმედი და ამ ავანტურისაგან თავი შეუკავებიათ.

სამაგიეროდ თუშები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ დაღესტნის დაპყრობისა და შამილის დატყვევების საქმეში. შამილს ღრმა კვალი გაუვლია თუშეთის ისტორიულ წარსულზე, რაც აღბეჭდილია თუშურ ხალხურ საგმირო ლექსებსა და მოგონებებში. აქ დღესაც არიან შამილის მომსწრე მოხუცები, რომლებსაც მისი ტყვეობაც კი უგემიათ. ამიტომ შამილის ხსოვნა და მისი გმირული მოღვაწეობა ხალხში ჯერ არ გაშკრალა და მის სახელს თუშები მუდამ ქებით იხსენიებენ.

თავის პოლიტიკურ მოღვაწეობის პირველ ხანებში შამილი თუშეთთან მეგობრულ დამოკიდებულების დამყარებას ცდილობდა და ამ მიზნით თუშებთან კაბუქის მთაზე დიპლომატიურ მოლაპარაკებასაც თურმე აწარმოებდა. მაგრამ მათ შორის შეთანხმება არ მოხდარა. მაშინ შამილს თუშეთის დასარბევად გაუგზავნია ხათილ მუხამა, რომე-

ლიც თავის ლაშქრით ლაასის მთაზე დაბანაკებულა. აქედან ხათილ მუხამას რაზმის ერთი ნიწილი სოფ. ხისოსკენ გაუგზავნია, მეორე კი ქუმელაურთაში. ამ ორ სოფელს მიშველებია პირიქითისა და გომეწორის თემის სოფლები, მტერზე იერიში მიუტანიათ და დამარცხებული ხათილ მუხამა დიდის ზარალით უკანვე გაბრუნებულა.

ამ გამარჯვებისათვის მეფის მთავრობას თუშები სამი წლით გადასახადისაგან გაუნთავისუფლებია და ამაზნა ეს ლექსიც გამოთქმული:

ერთხელ თურმე იმამ შამილს მუქარა სთხოვეს პირათა:
 შენ მგონია დაიკვებნე თუშეთს წაველ საომრათა,
 თუ მოხვალ კი გიმასპინძლებთ თუშები ვაქკაცურადა,
 თუ გახსომს ფარსმის თაობა, ან თუ იცნობდი მურთაზსა,
 შენცა ეგრე გიმასპინძლებთ, ისრე გაგზავნით მტირალსა.
 ლაას რომ დავეჯახებით მაღლა ხისოსა მთაზედა,
 სამოცი ლეკი მოგიკალთ, ხმალნი გილეწნეთ თავზედა,
 ჩვენის თოფების ნაბეკდით სისხლი აწვიმეთ გზაზედა,
 ჩვენმა მთავრობამ შეიტყო, წიგნი დასწერა წამზედა,
 ფოშტის ფული გვაპატია სამ წელიწადი კვამლზედა.

მაგრამ თუშების ამ გამარჯვებას ჩქარა მოჰყოლია ლეკების უფრო, დიდი ჯარის თავდასხმა და აღდამის მიერ 1838 წელს სოფ. დიკლოსა და შენაქოს აკლება. აღდამი 10.000 ჯარით პირველად დალესტინის მოსაზღვრე სოფ. დიკლოს შესეგია და ეს სოფელი გაუნადგურებია. აქ მოვიყვანთ ამ ბრძოლის გალექსილ მატინანს:

ყური მომიგდეთ, მსმენელნო, ლექსად გეტყვით ყველაფერსა,
 უწინ ჩვენ მამაპაპანი სისხლით რწყავდეს მთის კალთებსა,
 მტერსა მტრულად უხვდებოდეს ხმლით იცაედენ ჩვენს საზღვრებსა,
 დალესტინის იმამს უთელიდეს: „მოდით გელოდებით ჩვენცა,
 თუ მოხვალთ, კი გიმასპინძლებთ სისხლსა გასმევთ თქვენვე თქვენსა,
 თქვენ მოსოქელებს გვეძახით ქართველები ჩვენ თუშებსა.“
 ეგ რომ გაიგო შამილმა თავსა თვისა გაიქნევსა:
 „ეს როგორი ამბავია ეუბნება ნაიბებსა,
 რატომ წმინდათ არ გაუღმენტავთ მაგ მამაძალსა თუშებსა.“
 შამილსა ჰყავს ერთი ლეკი ცოტას ეტყვის, ბევრს ითქმევსა:
 „ჩვენ თუშებს როგორ გაველმეტ გმირთა ლომსებრ მეომრებსა
 მათში ერთხელ ჯაზათ გახლდით მოგვაფარეს სულ გოხებსა,
 ტყვიას ხო არ გვაკმარებდეს ელვა იდგა მათი ხმლისა.
 თან დიაცნი დაჰკიოდნენ ხელთ იხვევდნენ მანდილებსა,

— დახოცეთ ნულარ გაუშვებთ ჭაქანებას მაგათ ძისა!
ბულათ ხანმა ბაგვაზელმა ყველა პირათ მოახსენა:

„თუშებს ვერვინ ვერ დაიჭერს ვერცა სხვა და ვერცა ჩვენა.
ერთხელ რომ ჯარათ გამგზავნე, ჯარიც შომე ყველა მხრისა,
ნარჩევ ნარჩევი ბიჭები ამ შენ ნაქებ დალესტინისა.

თუშურ მთებს რომ გადავდექით მიწა გვექცეოდა ძირსა,
ერთ ალაგას დაებანაკდით, ჯარი სქამდა ტყვილად პურსა,
ზაქარევა პავარელი ფიქრთ გართული რათმე ზისა,
უთხარ: „ზაქარ, რათა ფიქრობ, რაზე იყურები ძირსა?“
ამოიოხრა და მითხრა ნიშანია ფინთი მხრისა.

გაიხედა, დაინახა ვინმე იჯდა კლდისა ძირსა,
მითხრა: „ნეტავ ის ვინ არი, თუ მზირია ჩენი ვზისა“.

უთხარ: „მწყემსი ვინმე არი დალალული ჩრდილში ზისა“.
თურმე ჩენი მზეერავია, ოთხი კაციც გვერდს უსხედსა.

ხუთმა სროლა აგვიტეხეს ტყვია მოდის სტყევისათა,
ხუთმა თერთმეტი მოგვიკლა იარაღი ვყარეთ ძირსა,
თურმე თუშებში წესია შერიგებას ნიშნავს ისა.

ახლა შორით დაგვიძახეს: „ჩვენ ხომ კიდეც ომი გვინდა.
იარაღი ხელთ აიღეთ, ახლა პირი ვცადოთ ხმლისა“.

„იარაღს თავი ვანებთ ბილიკი ვნახეთ ტყისა.

ჯერ ტყეზე ვისირბილევით მემრე გზებზე მალალ მთისა“.

პაჯი მურიმ ხუნზახელმა ყველა უთხრა იმამს პირსა:

„მე იმათში ვერ გადავალ, არც ბილიკი ვიცი მთისა,
აღდამს ჰკითხეთ დიდოელსა იმან იცის იმათ მხრისა,
ის არი მათში ნავალი, რა წესი აქვთ თუშის შვილთა“.

აღდამს უთხრეს: „აბა გვითხარ რა წესი აქვთ თუშთა შვილთა?“

აღდამ უთხრა: „მე ვყოფილვარ დღენი იყვნეს ახალ წლისა,
პური, ალუდი, არაყი მეტად მიმღებნი სტუმრისა.

ცალი მხრივ ვაჟაკანი ისხდნენ ლუღსა სვამდენ ჯიხვის რქითა,
სადღეგრძელოსაც მოსთქმიდენ მტრის მებრძოლი ვაჟაკანისა.
ცალი მხრით დიაცინი ისხდნენ ღმერთსა სთხოვდენ მანდილ

ხლითა:

„ღმერთო, უშველე თუშებსა, დალესტინის იმამი ძირსა!“

ლუღისა მწდენი ქალები წვრილს ხმითა მღეროდინან,
ღს სიმღერაში მოსთქმიდენ: „მტრის გამქცევსა არა ვსტირთა,
ჩვენ ყმა იგეთაი მოგვწონს, ვინც მტერს თავს აჭრიდეს ხმლითა,
მტრის მარჯვენებს მოიტანს ლალი მოყმე კალთებითა,
მიაკრავს ციხის კედელზე მუღამა ვხედოთ თვალითა“.

მიდგა და მოდგა იმამი გუნებაში დაფიქრდისა:

„მოდო იქ ჯარი გაგზავნო, როს დღენია ახალ წლისა.“

აღდამს უთხრა: „შენც წახვალ ჯარიც მოგვცეთ დაღესტნისა,
 აღდამ უთხრა: „მე კი წავალ თუ დაგბრუნდი ძვირფას ღირსაა.“
 აღდამი ჯარს გამოუძღვა ჯარიც მოსდევს დაღესტნისა,
 პირველად დიკლოს დაეცნეს, ორღბეა ჩვენ საზღვრისა.
 სიტყვობდეს დიკლოელები: „რისხვა დაგვეყარა ცისა,
 დაღესტნის ჯარი დაგვეცა, აწ ჩვენ მასპინძლობა გვინდა.
 თუშეთზე ნუ ვათარაშებთ სირცხვილია ჩვენთვის ესა,
 აქვე ჩვენ გაუმასპინძლდეთ, ვაჭამოთ სისხლის პურია,
 თითომ თორმეტი მოუკლათ, მაშინ შენდობა გვეთქმისა.“
 დიკლოში დიდი ომია და გრიალი თოფებისა,
 თოფი ქებს, ტყენი უხმობენ, დამღერიან ბუჩქნი ტყისა.
 გიოი მოზაიძეი ბექურიძეს ეძახდისა:
 „ბერო, ბერო, როგორა ხარ ხმაი მომდის შენ თოფისა!“
 ბერომ წყრომით დაუძახა: „გაჯავრებულ ვარ მე დღესა,
 გუშინ თერთმეტი მოკვალი, შვიდის მეტი ვერა დღესა.“
 ახლა გიომ დაუძახა: „მამ სახელი შენ დაგრჩესა.“
 მე თორმეტისა მეტი ვერა და თოფიცა ახლა გამწყდა,
 თოფი განზე გადააგდო, ხმალზე გაიკრავდა ხელსა,
 ხმალ და ხმალ გამოუარდა, ორსავე თავი მოაქრისა,
 ახლა შორით თოფი დაჰკრეს ლომი გიოც დეეცისა.
 მისკვიდენ და ხანჯლით სჭრიან: „შენგნით ბევრის დედა სტირსა.“
 ომობდა ოსორაული ვაჟი არ ზოგავს თავსაო,
 ჯერ ხო თოფითაც ეომა, მემრ. ხელი გაჰკრა ხმალსაო,
 ხმალ-და-ხმალ გამოუარდა უწყალოდ სჭრიდა თავსაო.
 ერთსა ლექსა ხელი სტაცა; „მოდ ძმობილო შენ აქაო“
 შინათკენ მიარბენინებს, როგორც რომ ლომი ცხვარსაო.
 შინ შეიყვანა ციხეში, მიუსვა სათოფარსაო:
 „ლეკო, ესროლე ლეკებსა თორო მოგაჰკრი თავსაო.“
 ლეკი ესროდა ლეკებსა, ცრემლები თვალთა სდისაო,
 „ოლონდ ნუ მომქლამ, თისოჯან კიდევაც ვესვრი სხვასაო.
 თისომა ხმალი შემოჰკრა, თავი მოშორდა ტანსაო,
 „შენ ცოცხალს ვინლა გაგიშობს, შენ ურჯულოსა ძაღლსაო.“
 ნეტავი მოყმე ვინ ომობს, კოშკების მოდის ძვერაო,
 იქნება ძაგანაშვილი აბჯრისი მოდის ეღერანი.
 თოფს ესვრის თანაც დაჰკივის: „ლეკებ, დაიცათ თქვენაო,
 თუშეთზე ვერ ითარეშებთ, აქვე გეყოფით ჩვენაო,
 მასპინძლობასაც გაგიწევთ სისხლის პურს გაკმევთ თქვენაო.“
 უჯბახიშვილიც ომობდა მოყმე ლალ თეჟიანიო,
 ქურაზიშვილიც ომობდა მათზე სულ ბრაზიანიო.
 უზომოთ ლეკთა ხოცივიდეს ეზონი აქვ სისხლიანიო.

სიტყვობდა ვარდიძის შვილი: დაჰკათ ვინც ხართ გულოვანი, უწინ ჩვენ მამაპაპანი ყოფილან სახელოვანი.

აწ ჩვენც მათ გავედარნეთ, ნუ მოგვედებით სირცხვილიანი! ზემო უბანში ომია, თოფების მოდის გრიალი, ნოჯარივით მკედარი ჰყარეს, ლეკები გულ შხამიანი, ერთმანეთს ეუბნებიან: „ვაჟაკობის ეს დრო არი; რაც სოფელში ჯარი გვიდგა დღეს მეთვრამეტე დღე არი, თუ ოცამდე ვიცოცხლევით მერე სიკვდილი რა არი“.

აბულ მოტყუვდა მიენდო ლეკსა ვერცხლითა ძმობილსა, ადგა და მათთან მივიდა ძმობილისა იმედითა.

ყველანი ფეხზე აულდეს ჩვენებური მოგვივიდა, იარალი ჩამოართვეს, ჩვენთან შიში შენ არ გინდა, გარშემო შემოეხვინეს ვისაც რომ მის ჯაფრი სჭირდა, ჰკითხვენ: „რამდენი მოგვიკალი“, ასე ეტყვის: ვინ გასთვლისა, კოშკს გარშემო ბევრი ჰყარია თქვენისთანა ძაღლივითა.

მათ ჟიჟიჟი გააბევერეს, აბულ იცის რაც მათ უნდა, უთხრა: „თქვენი ნება არის, მე მოგტყუვდი სირეგვენითა, იარალი ჩაგაბარეთ ხელში დაგრჩით ქალივითა“.

მალეით თოკი მოიტანეს, გაახვიეს ქამანდითა; ხელფეხი მაგრა შეუკრეს, დააწვინეს ხარივითა, უწყალოთ ყელი გამოსკრეს, გაიბერტყა ვეფხვივითა.

აღდამ უთხრა: „ეგ აკმარეთ, ნულარ დასკრით ხანჯლებითა, ეგებ ბეროც მოვიყვანოთ ამისთანა თათბირითა.“

აღდამი ბეროს ეძახის: „ბერო შენა ხარ კვივანი, კაცო, მოდი და შევრიგდეთ, ნუ ხარ სულ ხმალ სისხლიანი, ნუც გეხოცაეთ, ნურც იხოცებით კმარა ამდენი ზიანი.“

ბერომან ხმალი უელა: „არ მინდა შენი თქმანიო, ამის წინაც არა მსურდეს ჩემი ძმების მომკლავნით, აწაც ისივე ბერო ვარ, რაც გინდოდეს ის ქენით.

სოფელი შენ აგვიოხრე ეს საქმე სულ შენ ქენით ახალ წლის დღეს შემოგვლანე გაგვიმწარე სასმელიო, უკაცობას დაგვიხელი იქ არ გყვანდენ მოძმენით, თექვსმეტი გეომებოდეთ ვართ ორნილა დამრჩაღნიო.

ჩვენ თქვენ ხელად არ გამოვალთ, ხეთის ფიცი გვაქ ნათქვამით, ჩვენი ქართული ეს არის რაც გინდა ისა ქენით.“

აღდამმა თავი დალუნა გულში იფიქრა ბევრიო, დიდი შეშა ააგროვა, თორმეტ საჟენზე ბევრიო, ციხეს გარშემო მიჰყარა, ცეცხლი მოადგა ცხელიო, ციხის სათოფრებს ცეცხლი სცემს, მაღლა აეარდა ბოლიო, ველარ ომობენ გმირები შიგადან მემორებით,

ბერომ ხმალს უთხრა: „ტილო, დღეს მოგვესწრაფა დღენიო, ცეცხლისა ალით თვალ გვეწვის ეერ გაკრევინე მტერიო.“
 კარში გამოდგა ბეროი, თვალის სინათლით ბნელიო,
 ჯარმა ერთბაშ თოფ ისროლა, აღდამმა სთქვა: „აწ ემღერიო,
 გმირი ბერო რა მოვკალით მთლად ჩვენ დაგერჩა სოფელიო,
 სავაჟეთი დაეხოცენით, გამორეკეთ ქალ-რძლებიო.“
 ლეთისოი ბექურიძეი მობრუნდა სათოფურითანა,
 სათოფურებთან ცეცხლი სცემს ველარ ომობდა ლეკთანა,
 მობრუნდა გულბრაზიანი: „ბერო მეც მოვალ შენთანა“.
 დაი მუხლთა მოეხვია: „ძმაო, მომკალით თქვენთანა.
 ვერ ვივლი საბუსრმანოში, ძმებო, თქვენს დამხოცვებთანა“
 — დაო, მამეცა იქითა შენ რაზე მოგკლავ ჩემთანა,
 შენ რომ მოგკლა, დაო ჩემო, როგორ წავიდე ღმერთსთანა“.
 ახლა ცოლმაც დაიკივლა: „შენაც მომკალით თქვენთანა!
 თოფ-ხმალსა ხელი უტაცეს: „ორნივ დაგვხოცე ერთადა.“
 იელა თისოს ხანჯალმა, დაი დეეცა ძმასთანა,
 თვალცრემლიანი დაჰყურებს, ცოლ მიეფარა ბნელათა.
 ნინო, შენ სად გაიქეც აქ ახლოს მოდი ჩემთანა,
 დიდლი დაი რომ მოვკალი შენ ვინ გატარებს ლეკთანა,
 იელა თისოს ხანჯალმა ცოლიც მიაგდო დასთანა,
 ახლა ლეკმა თოფი დაჰკრა თისოს მარჯვენა ბექთანა.
 სამხივ ერთად დაიხოცნეს და მტერს ზაინც არ დანებდენ;
 დიკლოჩი ქალნი ატირდეს, მოსთქვამდეს ცრემლთა ფრქვევითა,
 ავაჰმე ძმანო დაღლილნო დიდისა ხნისა ბრძოლითა,
 დღე და ღამ დაუძინარნო კოშკს სათოფრებთან ცქერითა,
 პირშამურულნი წამლისგან თოფის უწყვეტი სროლითა,
 პურ უკმეღებო, მშიერებო წყურვილით პირგამომშრალნია.
 თუშნო, რად არ გვიშეელითა, დღენი შაგვექნს შავადა,
 ძმები გვერდით დაგვიხოცეს, ტბები გვიბრუნავს სისხლისა.
 მივეყვართ საბუსურმანოში აწ ტყვე ვართ დაღესტანისა,
 უკან დიდი ჯარი მოგვდევს, წინ აღდამი მიგვიძღვისა,
 მობრუნდებ ხმალსა გვიღერს თქვენივ დიდი ჯავრი მქირსა,
 დაპრილი მყავს უთვალავი შვიდიოცი ხომ მანდ დამრჩა,
 რით გაღვიდე დაღესტანში ან იმამს რა მოვასენო.
 ბავვაზში ქალი ატირდა ამბავი რომ უთხრეს ქმრისა,
 შენი ქმარი დიკლოს მოკლეს, თუშმა თავი მოაპრისა.
 ქალმან სთქვა ასტამფიძილა: „ნეტავ ვინ იყო ისა,
 ჩემ ხალითას რომ შაბედა, ვისა ჰქონდა გული ქვისა,
 ან ხმალმან როგორ გაუქრა ჩემ ხალითას თავი კლდისა.
 აკი გითხარ, ხალითო, დადექ ნუ წახვალ იქაო,

შენ ბაირალი რა უყავ ნეტავ ვის დარჩა ისაო,
 რატომ არ გამომიგზავნეს ნაპერია ჩემი კმრისა.
 ნეტავ თუშნი რა ხალხია, რომ ამდენი დედა სტირსა,
 ბევრი გულად ყმისა ცოლი დალისტანსა ცრემლით სწვიმსა“.
 თიანო ბელადიშვილი 71 წლისა. სოფ. დიკლო 1931 წ.

სურ. 8. შეთე გულუხაიძე.

დიკლოდან აღდამი სოფ. შენაქოზე გადასულა, მაგრამ აქ დახვე-
 დრია თუშ-ფშავ-ხევსურეთის შეერთებული ჯარი და დამარცხებულა
 აღდამი უკანვე გაქციულა¹. ლეკებისაგან. თავმოებზრებული თუშები
 მაინც იძულებული გამხდარან შამილისთვის კომლზე ათიშაური ხარკი
 ეძლიათ.

შამილთან უკანასკელ ბრძოლებში თავის გმირობით თუშებში
 ცნობილია შეთე გულუხაიძე, რომელიც მონაწილეობას იღებდა [1852

¹ И. И. Дискаров, Диего и Шенако, газ. Кавказ. 1846 г. № 27.

წელს დიდოელების დამსჯელ რუსის ჯარის ექსპედიციაში. შეთესთან მისი სამი ვაჟიც თურმე იბრძოდა. უფროსი ვაჟი სასიკვდილოდ და-
კრილა. შეთე დაკრილთან მისულა და უთქვამს ვაჟეაცი შეილი მყოლი-
ხარო. დაკრილი ჩქარა გარდაცვლილა. შეთე მისულა ცხედართან და
ზურგზე ხანჯლის წვერით 75 ნიშანი დაუსვამს, შემდეგ ცხედარი
75 ნაწილად აუკუწია და ნათესავებისათვის გაუგზავნია ნიშნად.
იმისა, რომ თითოეულ მათგანს ლეკებზე შური ეძია და მტრის მო-
კვეთილი მარჯვენა მისთვის მიეტანა. ერთხ თვის შემდეგ მას მარ-
თლაც მიუღია 75 ლეკის მარჯვენა. თვითონაც 15 დაუმატებია და
ამგვარად შეილის სისხლი აუღია 90 ლეკის დახოკვით¹.

იმპერიალისტურ რუსეთისა და დაღესტან-ჩაჩნეთის ბრძოლის
ეს ეპოქია 1859 წელს გუნიბის აღებით და შამილის დატყვევებით
დამთავრდა. ამასთანავე ბოლო მოელო თუშ-ლეკების ერთმანეთის.
დალაშქვრასაც და ორივენი მოექცნენ მონარქიის უხეშ ბატონობის
ქვეშ. ამ დროიდან იწყება თუშეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში
დიდი გარდატეხა.

რუსეთის თვითმპყრობელურ რეჟიმის დამყარებასთან თუშეთშიც
იკრება საეპიკრო კაპიტალი, რომელსაც აქ იზიდავდა თუშური ცხვარი.
და მატყლის დიდი ნარაგი. დატრიადლაჩარჩული კაპიტალი და თუ-
შებიც ჩქარა დაადგნენ კაპიტალისტურ გზას. აქ თანდათანობით
წარმოიშვნენ მსხვილი მეცხვარეები, რომლებიც თავიანთ ფარას ათა-
სობით ითვლიდნენ. ამ მსხვილ მესაკუთრეთა ხელში მოექცა საკმაო
კაპიტალი და ცხვარ-მატყლის დიდი მარაგიც, რასაც მოჰყვა თე-
მურ თუშეთის საზოგადოებრივობის დაშლა, ახალი სოციალური გადა-
ჯგუფება და კლასობრივი ურთიერთობის დამყარება.

ამგვარად XIX საუკუნეში თუშეთის თემობრივობა იშლება, გაბა-
ტონდა მონარქიის უხეში ძალა და საზოგადოებრივი ცხოვრების სა-
თავეში მოექცა მსხვილ მესაკუთრეთა მცირე ჯგუფი. ოქტომბრის
რევოლიუციამ თუშეთის მშრომელი მოსახლეობა გაანთავისუფლა
გაბატონებულ კლასებისაგან და განახლებული თუშეთი დღეს ჩაბმუ-
ლია სოციალისტურ მშენებლობაში.

1. რ. ერისთავს თავის წერილში „Мои заметки“ (Кавказ 1859 г. № 33) აქვს
აღწერილი ალფანში ნათლისმცემლის ხატობაში ან შეთესთან შეხვედრის შემთხვე-
ვა. შეთე ყურს თურმე უგდებდა მეფანდურე ბრძა თუშის სიმღერას. მეფანდუ-
რეს ხოტბით უხსენებია თუშეთის ყველა გმირები, მაგრამ შეთეზე კი არაფერი ბამო-
უთქვამს. შეთეს ეს სწყენია და უთქვამს, რომ მეც ცოტარამ ვაჟეაცობა ჩამიდენია
და ჩემზე კი არაფერი სთქვიო. მეფანდურეს უპასუხნია, რომ თუშებს წესად არ
აქვთ გმირის სიციცხლეში შექება, რომ რაეინ იფიქროს მეფანდურე მოსყიდულია.
ეს კი გმირისთვის სირცხვილია.

3. ეკონომიური მდგომარეობა

თუშეთი ეკონომიურად მნიშვნელოვანი კუთხეა. მისი ეკონომიკის მთავარი ბაზა მეცხვარეობაა და საქართველოს ეკონომიკაში თუშეთი მეცხვარეობის ერთ საუკეთესო რაიონად ითვლება. მაგრამ ამასთანავე თუშები ნაწილობრივად მიწათმოქმედებასაც მისდევენ. სანამ ჩვენ თუშეთის მიწათმოქმედების განხილვაზე გადავიდოდეთ საქირთა გავარკვიოთ, თუ როგორია იყო წინათ თუშეთში მიწათმფლობელობის ფორმები.

რუსეთის თვითმპყრობელურ რეჟიმის ჩვენში დამყარებამდე, თუშეთი სცხოვრობდა თემურ წყობილებით და „სათუშოს“ მიწებიც თემს ეკუთვნოდა. თემი მშრომელ მოსახლეობას მიწებს თანაბრად უნაწილებდა. მიწის კერძო საკუთრება აქ არ იყო. მიწათსარგებლობის მხრივ ტბათანა-ალაზნისთავის და ნაქერალ-დიდგვერდის იალალები და ალვანის ველი თუშეთის ყველა თემების საერთო საკუთრებას შეადგენდა. რაც შეეხება მთათუშეთის ადიგლებს, სადაც თუშების სოფლებია გაშენებული, აქ მიწა დაყოფილი იყო თუშეთის ოთხ თემის: გომეწრის, ჩალმის, პირიქითისა და წოვათას შორის.

თითველი ამ თემთაგანი ფლობდა განსაზღვრულ ფარგლებში მოქცეულ მიწის ფართობს, მაგრამ თუ საქირთება მოითხოვდა სათემო ყრილობის დადგენილებით ეს საზღვრებიც იცვლებოდა. თემი კი მიწებს პერიოდულად ანაწილებდა თემში შემავალ საგვარეულო ოჯახებს შორის. მიწები განსაზღვრულ ვადამდე მათ დროებით სარგებლობაში რჩებოდა. მიწების ასეთი განაწილება საგვარეულოს ოჯახებს შორის კენჭის ყრით სწარმოებდა. ამისათვის ოჯახებში ჩამოარიგებდნენ მოკლე ჩხირებს და თითველი მათგანი ამ ჩხირზე თავის საოჯახო ნიშანს აქლევდა. შემდეგ ამ დაქდეულ ჩხირებს ქულში ჩაპყრიდნენ, გვარის უფროსი ასახელებდა მიწის ნაკვეთს და ამავე დროს ერთი ვინმე თვალდახუჭვთ ქულდან იღებდა ჩხირს და ვისი ნიშნისა ჩხირიც ამოვიდოდა ნაკვეთიც მას ერგებოდა. სათემო მიწების ასეთი განაწილება სათემო ყრილობის დადგენილებით ხდებოდა ყოველათ თუ ოცწელიწადში ერთხელ მაინც.

მხოლოდ რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როდესაც თუშეთშიაც იჭრება სავაჭრო კაპიტალი, რომელიც აქ არღვევს ძველ თემურ წყობილებას, მიწათმფლობელობის ეს სისტემაც თანდათანობით იშლება. მიწების პერიოდული დაყოფაც ისპობა და საგვარეულო მიწები შესუდიდით, თუ მოტაცებით მისი საკუთრეს ძლიერმა და შეძლებულმა ოჯახებმა. ამავე დროს მოსახლეობის უმრავლესობას მიწის მცირედი ნაკვეთები შერჩა და ზოგი კი სრულიად უმამულოდ დარჩა. თუშეთის

მშრომელ გლეხობაში ეს იწვევდა დიდ უკმაყოფილებას და 1880 წელს, როდესაც დაიწყო მიწების გადამიჯნა, თუშებმა მოითხოვეს მიწაზე კერძო საკუთრების გაუქმება და მიწათმფლობელობის ძველი თემური სისტემის აღდგენა.

ამ მიზნით, თუშებმა აირჩიეს კომისია, რომელიც უნდა შესდგომოდა მიწების კომლობრივ განაწილების საქმეს. მაგრამ ამის წინააღმდეგ გაილაშქრა მოსახლეობის მსხვილ მესაკუთრე და შეძლებულმა ნაწილმა და კომისიამაც ვერ შესძლო განზრახული რეფორმის გატარება. მხოლოდ ზოგიერთ სოფლებმა, სახელდობ ჯვარბოსელმა და ომალომ დიდი ბრძოლის შემდეგ მოახერხეს ამ რეფორმის ნაწილობრივი გატარება და მიწებიც მეკომურთა შორის გაანაწილეს¹. მაგრამ მიწათმფლობელობის ამ ძველ სისტემის აღდგენა და განახლება კაპიტალისტურ ხანაში შეუძლებელი იყო და ისიც ჩქარა გაჰქარა. მის ნაცვლად მტკიცდება კერძო, ინდივიდუალური საკუთრების სისტემა. შეძლებულმა ოჯახებმა „წინაკაცებმა“ ძალით, თუ შესყიდვით მითვისეს საუკეთესო მიწები და ზოგიერთ სოფლებს მამულებს ედავებოდნენ. მშრომელ მოსახლეობის უმრავლესობას კი, ეგრედწოდებულ, „უკანაკაცებს“ შერჩათ მცირედი, ისიც უყარგისი ნაკვეთები და იძულებული გახდნენ დღიურად შეძლებულ წინაკაცების მიწაზე ემუშავათ და ღალად სამი კოდი კირანახული მიეღოთ. შეძლებული თუშები უკანაკაცებზე ზოგჯერ სამუშაო იარაღსა და საქონელსაც ათხოვებდნენ იმ პირობით, რომ შეუძლო გლეხებს ამის ანგარიში. მათი მიწები დაემუშავებინათ.

ოქტომბრის რევოლუციამ მიწათმფლობელობის ეს კაპიტალისტური ფორმა თუშეთშიაც მოსპო და მიწის ყიდვა-გაყიდვა აქაც აღკვეთილია, მაგრამ მიწის ინდივიდუალური სარგებლობა მთათუშეთში ჯერ კიდევ ძალაშია.

მხოლოდ 1931 წლიდან დაიწყო თუშეთში მეურნეობის კოლექტივიზაცია და წერილი მესაკუთრე მშრომელი გლეხობა დღეს უკვე კოლმეურნეობებში ერთიანდება.

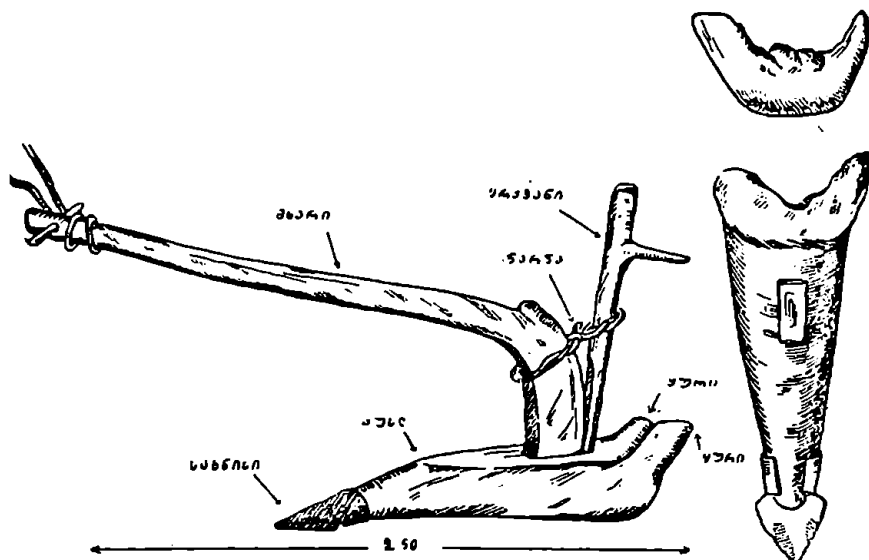
მთათუშეთის მიწათმოქმედების გასაცნობად ყველაზე ტიპიურია ჩაღმის თემის სამი სოფელი: ომალო, შენაქო და დიკლო. ეს სამი სოფელი ბარში არ ჩადის და ალევანში მიწათმოქმედებას არ ეწევა, ამიტომ მთათუშეთის მიწის მეურნეობის შესასწავლად ამ სოფლებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა.

საყანედ ვარგისი მიწა მთათუშეთში, რომლის ფართობის უდიდესი ნაწილი ტყითა და კლდე-ლორღითაა დაფარული ერთობ მცირეა.

¹ М. В. Мачабели, Экономический быт государствен. крестьян. Тифлис. уез. Тифлис. губ. (Мат. экномич. быта государ. крестьян т. V Тиф. 1897 г. гл. 372, 386. 388—389, 394—395).

სახნავ-სათესი ნაკვეთები მთის ფერდობის დაკვეთულ ადგილებზეა მოქცეული და წვრილ ნაკვებადაა დაქუცმაცებული. ამ ნაკვეთებს თავიანთ ადგილმდებარეობის მიხედვით, თითოეულ სოფელში საკუთარი სახელებიც აქვთ, როგორც მაგალითად სოფ. ომალოში: წიხო, კარატი, ბუცი, ჩრდილი, კვირები, ბინდურის ყანები, წელგზა, ჩალის გორა, ბეჭიო, წასნეს ძირი, არალაჯე და სხვა.

მიწის ეს ნაკვეთები ასეა დაჯგუფებული: სასოფლო, საზიარო, წილის მიწა, ბოსლის კარის მიწა, ბარის მიწა, მთის მიწა და სახატო მიწა. მიწა აქაც დღიურებით იზომება და მთათუშეთის მიწის დღიური უდრის ერთმესამედს ბარისას. საყანე მიწებში ყველაზე დიდი

სურ. 9. თუშური სახნულე.

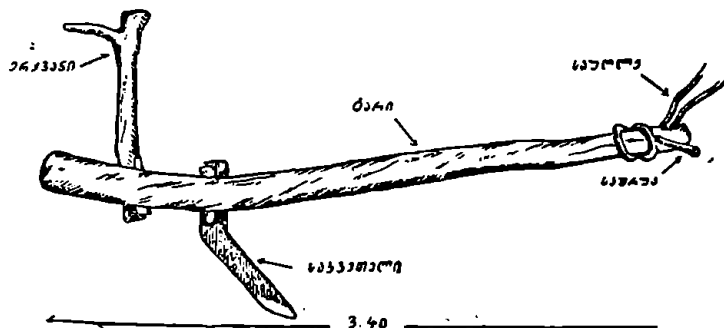
ფართობი უკავია ბოსლის კარისას, სადაც სოფლის საზამთრო ბოსელია გაშენებული. ამ ბოსლებს მთათუშეთის სოფლის მეურნეობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეძლევა.

ის სოფლები, რომლებიც საზამთროდ ალვანში არ ჩადიან, შემოდგომიდანვე ამ ბოსლებში გადადიან საცხოვრებლად და გაზაფხულამდე აქ რჩებიან. აქვეა მოთავსებული მათი მსხვილფეხა საქონელიც. განსაკუთრებით დიდია სოფ. ომალოსი და შენაქოს ბოსლები, რომლებიც იქვე მახლობელ მთის დავაკებაზეა გაშენებული. ამ ბოსლებში გლეხობას საშვალეება ეძლევა ზამთრის განმავლობაში საქონლის „სკორე“ ნების, ჯინებით იქვე მდებარე ყანებში გაზიდოს და მისი ნიადაგი

განოყიეროს. მით უმეტეს აქაური მიწა ფიცხია და, თუ ის სისტემატიურად არ ნოყიერდება, კირნახულსაც არ იძლევა; ამიტომ მთათუშეთის მიწათმოქმედებაში მიწის განოყიერებასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. გაუნოყიერებელ მიწას აქ ყოველ მესამე წელიწადს დასვენება სჭირდება.

ამასთანავე ბოსლის კარის ყანები დაბლობზეა, ჰავაც შედარებით ნაკლებ სუსხიანია და ძლიერი ქარიც არ ხვდება.

შუა გაზაფხულში, დაახლოებით აპრილის შუა რიცხვებიდან, მთათუშეთის გლეხობა მინდვრის სამუშაოზე გადის. ამასთანავე შეუდგებიან თესლის გარჩევას „სათრობა“-საგან (სარვევლა). თესლს არჩევენ რიკით ან ცხავით. მიწას ხნავენ ხის „სახნუელით“ რომელშიაც

სურ. 10. კავი.

ერთი უღელი ხარია შებმული. რბილი და ვაკე მიწა მარტო ამ სახვნელით იხენება. თუ ნიადაგი მაგარი და ბალახიანია, მაშინ სახნველს წინ მიუძღვის ხის კავი, რომელიც თავის საკვეთელით მიწას სჭრის. ამ კავს სახვნელი მისდევს და ის ამ გასერილ ნიადაგს ყურიან ქუსლით აბრუნებს.

მოხნულ მიწაზე პირველად სთესენ, დაახლოებით აპრილის შუა რიცხვებში, დიკას (იგივე „იფლი“) შემდეგ მაისში ითესება „ქერშველი“ (ორპირა ქერი) და ქერი (ექვსპირა ქერი). ითესება აგრედვე „შრუა“-შვრია, რომელსაც საქონელს აკმევენ და არაყსაც ხდიან, ქუმელი, სელი და ოსპი. აგვისტოში მთათუშეთში ითესება სვილი (ჰავავი), რომელიც მეთორმეტე თვეში პურდება.

ამ პურეულში ყველაზე დოვლათიანია სვილი და ექვსპირა ქერია და ამ ორ პურეულს ნათესებსაც ყველაზე დიდი ფართობი უკავია. ეს ქერი და სვილი შეგუებულია აქაურ ალპიურ ჰავას და კარგად ხარობს 2.000 მეტრის სიმაღლეზედაც. საზოგადოდ მთა თუშეთში ქერისა და კულტურულ მცენარეთა უკანასკნელ ხაზად ითვლება კონთიო

(2350 მ.), დართლო (1827 მ.) და ვეძათ-ხევი (2000 მ.)¹. გაზაფხულზე მიწის სამუშაოდ აქ ალვანში ჩასული თუშებიც ამოდიან და თავიანთ მიწის ნაკვეთებს ამუშავენ. ვისაც სამუშაო იარაღი და მუშა საქონელი არა ჰყავს მუწას საზიაროდ სხვას აძლევს.

ბოსლის კარის ყანის მოხენა-დაფარცხვას მორჩებიან თუ არა თუშები ბოსლებიდან გადიან, რომ საქონელმა ნათესი არ გააფუქოს.

სურ. 11. მიწის ხენა.

მთვალყურედ მეველეს სტოვებენ და საქონელ-ბარგით გადადიან თავიანთ სოფლებში, სადაც მთელი ზაფხული რჩებიან. თუშები მომთაბარე ხალხია და მოსახლეობის უმრავლესობას უხდება მიწათმოქმედების წარმოება მთაში და ბარშია². ალავანში თუშები შემოდგომის ხორბლეულს და სიმინდს სთესენ. მიწის დამუშავება აქ მიმდინარეობს ბარულ წესებით და გაუმჯობესებულ რკინის იარაღებით.

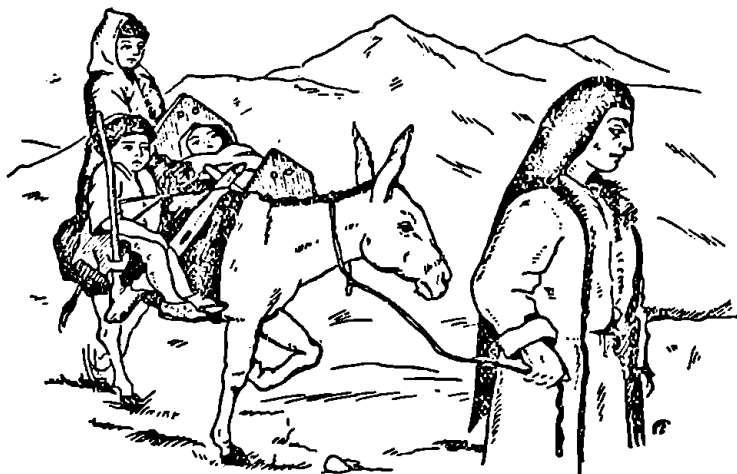
პურეულის შემოსვლა მთათუშეთში ამინდზეა დამოკიდებული. ცივ ზაფხულში ნათესი გვიან მწიფდება, თბილში კი სექტემბრის პირველ რიცხვებში ყანის მკას იწყებენ. ხშირია შემთხვევა, რომ აგვისტოში აქ თოვლიც მოსულა და მთელი ქირნახული გაუნადგურე-

¹ ნ. კეცხოველი, მასალები კულტურულ მცენარეთა ზონალობის შესასწავლად კავკასიონზე, ტფილ. 1928 წ. გვ. 37—40

ბია. ამიტომ მკა თუშეთში საშური საქმეა. მამაკაცები და დედაკაცე-
ბი ერთად მკიან, მაგრამ მკაში უპირატესობა ეძლევათ ქალებს,
რომლებიც კარგ მომკელებად ითვლებიან.

„ჯგორი სჯობს საქონელშიგა კარს მოგა აკიდებული,
ხარი სჯობს უღელ დებული ბრტყელ მამულს გაკიდებული,
შიგ მოსავლადა ქერ-იფქლი თავ-თავ დაკიდებული,
იმის სამკელად ქალი სჯობს საქმრედ მოჯარებული,
იმის ძნის შესაკრავადა ვაჟი სჯობს მხარშეკრებილი.
გარს ნაპირსა ციხე სჯობს ტყვიანამლითა მრავალი,
იმის სროლადა ვაჟი სჯობს გუნება გაჯავრებული“.

სურ. 12. ყანის სამკალად მიმავალი თუშის ქალი.

ასე ლექსობენ და მღერიან მკაში თუშის ქალები. მკიან ნამ-
გლით, რომელსაც თუშები „ცელს“ უწოდებენ. თუ ყანა დაბალია,
მაშინ კირნახულს ხელით ჰგლეჯენ. ერთი ნამგლის მოსმა ერთი „მჯი-
ლია“. ძნა შესდგება სამ-ოთხ მჯილისაგან. ძნებს ერთად აქუჩებენ და
„სერკეს“ აყენებენ. სერკეს ზურგით, ვირებით და მარხილებით ბო-
ლებში ეზიდებიან და აქ კალოზე ზეინებად აყენებენ. საფელიც ბო-
სელში ჩამოდის, ბინავდება და პურეულის „ლღეწვას“ შეუდგება. ქერს
კალოზე ლეწვენ ხარების ფეხებით. სვილას კი ფიცარზე ბერტყვენ
და მარცვლებს ისე აყრევიან. გაღეწილ პურს „რიკით“ ანიავებენ
და ცხრილით გაცხრილავენ. „ნაკულს“ (ნაბოლარს) გადაარჩევენ და
საარაყედ ინახვენ. გაღეწილ მარცვლეულს ჰყრიან გოდორში, კოდ-
ში და კიდობანში. კირნახულის გოდორი სკორით იღვსება და მა

პირობა მაგრად გადაეკვრის. ქირნახულის გაცემა კალოდან შესაძლებელია, როცა ის ქურქელში მოექცევა, მაშინ გიორგოზამდე არ გაიცემა. საზამთროდ ქირნახულის დაფქვას მაშინვე შეუდგებიან, რადგანაც თოვლში ძნელია ტვირთის წისქვილში გადაზიდვა და ძლიერ ყინვებისაგან წისქვილის წყლებიც ხშირად იყინება. აქაური წისქვილი ჩვეულებრივი ტიპისაა. ქირნახულის დაფქვაში კერძო მეპატრონეები მინდს არ იღებენ, არამედ მის ანგარიშში მოითხოვენ შრომას, რომელიც გამოანგარიშებულია ეაშობით. ეამი უდრის დღე და ღამის 24 საათს. ეამი იანგარიშება დილიდან-დილაამდე. კარგად გამართული წისქვილი ერთ ეაშში დაფქვავს 11 კოდს. წინათ ერთი ეაშით წისქვილის სარგებლობისათვის ერთი დღის მუშაობა იყო გადაწყვეტილი. დღეს კი ორ ეაშში ერთი დღის მუშაობაა დაწესებული. ეამის ანგარიშში დამფქველმა მეპატრონეს უნდა უშველოს მკაში, შეშის მოკრაში თუ სხვა სამუშაოში. ეამის განაღდება ფულითაც შეიძლება მუშა ხელის დღიური ქირის კვალობაზე. ეაშში აძლევენ აგრეთვე ყველსა და მატყლს.

მოსავლის დოვლათიანობა მთათუშეთის დღევანდელ პირობებში, იქ, სადაც მიწა პრიმიტიულ იარაღებით და ფორმებით მუშავდება და ადგილიც ურწყაყია, უმთავრესად დამოკიდებულია ამინდზე და ნიადაგის განოყიერებაზე. ამიტომ ქირნახულის მოსავლიანობაც აქცვალდება. დათესილ მარცვლეულში ერთი კოდი შვრია მოსავლიან წელში იძლევა—3 კოდს, დიკა—3 კოდს და ქერი—5 კოდს. ქირნახულის საწყაოდ აქ იხმარება კოდი, რომელიც სამ ფუტს იწონის. ამაზე მცირე საწყაო კაბიწი ან ლიტრაა. ერთ კოდში თუშები ათ ლიტრას ანგარიშობენ. გომეწრის თემში კი რვა კაბიწს. მაგრამ კოდით არწყული სხვა და სხვა მარცვლეული განსხვავებულ წონას იძლევა: კოდი პური იწონის სამ ფუტს, ქერი ორნახევარს, სეილა სამ ფუტს და შვრია კი ორ ფუტს. ოჯახში საშუალოდ სულზე აქ იხარჯება სამი ლიტრა პურეული.

ქირნახულის აღებისა და დაბინავების შემდეგ მთათუშეთის სოფლები იცლებიან, მოსახლეობის უმრავლესობა საზამთროდ ალვანში ჩადის, ნაწილი კი ბოსელში ბინავდება. ბარში მიმავალ თუშებს მთიდან ქირნახული ალვანში არ მიაქვთ. მთათუშეთში მოწყულ სარჩოს ზაფხულისათვის ინახვენ აქვე თავიანთ სახლებში, რომელსაც სდარაჯობს ზამთრის ყარაულად დარჩენილი მეკომური. ალვანში მათ უდგიათ იქ მოყვანილი პურის ძნები და სიმინდი, რომელითაც ზამთრის განმავლობაში იკვებებიან.

ერთი სიტყვით, თუშები მთაში და ბარში მიწათმოქმედებენ და პურეულის ნაკლებობასაც შედარებით ნაკლებად განიცდიან. მით უმეტეს ალვანში, სადაც მოსავალი კარგია და რომელსაც აკრავს პუ-

რით დოვლათიანი კახეთის სოფლები. მათუშეთის მკვიდრ მოსახლეობას კი, რომელიც მომთაბარეობას არ ეწყევა, თავის კირნახული წლის ბოლომდე არ ყოფნის, ზოგიერთ საფლების გამოკლებით. მაგრამ მათუშეთსაც პური კახეთი ამარაგებს.

მათუშეთის სოფლებში კირნახული დოვლათიანია სოფ. შენაქო და დიკლო. ამ ორ სოფელს თავისი პური ყოფნის, განსაკუთრებით დიკლოს, სადაც ყანების ფართობი საქმაოდ დიდია.

მათუშეთში მებალეობას და მებოსტნეობას არ მისდევენ, რადგანაც ამას ადგილი და ჰავა ხელს არ უწყობს. ხილი და ბოსტნეული ცივი ამინდების გამო ვერ მწიფდება და ქენება. მოჰყავთ მცირეოდენი კართოფილი. ითესება ცერცვი და ქუმელი. მომთაბარე თუშებს კი ალვანში კარგი ბალები და ბოსტნები აქვთ გამართული.

ამგვარად მათუშეთში მიწათმოქმედების სისტემა და ტექნიკა ჩამორჩენილია, სადაც მიწა მუშავდება პრიმიტიულ აჩაჩა-სახენელით. ამასთანავე ყანის ფართობის გადიდება შეფარდებული არ არის მოსახლეობის ზრდასთან. ამ მხრივ ის შეზღუდულია, რადგანაც მესაქონლეობის რაიონად ითვლება და მას სამართლიანად ეკრძალება საყანე ფართობის გადიდების მიზნით ტყის გაჩეხა და სათიბ-საძოვრების მოხენა-დამუშავება. მათუშეთში არ არსებობს რაიმე აგრო-ტექნიკური ხასიათის უჯრედი, რომელსაც შექმნდეს და გლეხობაში აერო-ცვლებდეს აგრომცოდნეობას, ხელს უწყობდეს თესლეულის შერჩევა-გაღანაცვლებას, მებალეობისა და მებოსტნეობის კულტურის შეტანას და სხვა. ამასთანავე თავისი ბუნებრივი ზირობებით მათუშეთის მიწათმოქმედებითი მეურნეობა ზრდისა და განვითარების პერსპექტივებსაც მოკლებულია.

თუშეთის ეკონომიკის მთავარი ბაზა მესაქონლეობაა, სახელდობ მცხვარეობა და ეს კუთხეც, სამართლიანად, მეცხვარეობის საუკეთესო რაიონად ითვლება. ამ მხრივ თუშეთს ჩვენს მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. თუშების მომთაბარეობა ამ მეცხვარეობასთან არის დაკავშირებული და მათი სამეურნეო საქმიანობაც მეცხვარეობით განისაზღვრება. მეცხვარეობას აქ თავისი ისტორია აქვს, მაგრამ სამწუხაროდ მისი განვითარების გზა პრიმიტიულ ფორმას ჯერ კიდევ არ გასცილებია და სავალალო მდგომარეობაშია. მიუხედავად იმისა, რომ მეურნეობის ამ დარგის დაწინაურებას ხელს უწყობს მათუშეთის ჰავა და მისი ფართე ალპიური იალალები. წინათ მათუშეთის მეცხვარეობაში პირველი ადგილი წოვათას ეკავა, მეორე კი პირიქით ხეობას, სახელდობ ფარსმის საზოგადოებას, სადაც მეცხვარეები თავიანთ ფარას ათასობით ითვლიდნენ. 1880 წლებში ყოფილ თიანეთის მაზრაში თუშების ცხვარი შეადგენდა 59% (172.408 სულს) და თუშეთის თითოეულ კომლზე მოდიოდა 175 სული

ცხვარი. აქედან წოვათას ეკუთვნოდა 72.420 სული და თითო კომლზე მოდიოდა საშუალოდ 232 სული ცხვარი. მაგრამ ცხვარი ყველას არ ჰყავდა. მთელი ეს ცხვარი ერთ მუქა შეძლებულ მეცხვარეთა ხელში იყო, რომლებსაც ჰყავდათ 5—10 ათასი ცხვარი. მოსახლეობის მცირე ნაწილს ჰყავდა — 500 ცხვარი, უმრავლესობას კი ცხვარი სულ არ გააჩნდა¹. მდიდარი და შეძლებული მეცხვარე ცხვარში არ მუშაობდა. მისი ქონების ზრდა და მოგების ტრიალი დაფუძნებული იყო ღარიბ და შეუძლო მწყემსებისა და მეცხვარეების ექსპლოატაციაზე. შეძლებულ მეცხვარეს ფარაში ჰყავდა დაქირავებული მწყემსები, მოჯამაგირეები და სარქლები, რომლებსაც მცირე ჯამაგირს აძლევდა და უსაზღვროთ ამუშავებდა. ზოგჯერ ფულად ჯამაგირის ნაცვლად მეცხვარე მწყემს მიუჩენდა 40 ცხვარს სანახევროდ და მას ამის ანგარიშში ოთხი წელიწადი უნდა ემუშავა. ვადის შესრულებისას ამ ორმოც ცხვარს თავის ნამრავლ-მონაგებით შუაზე გაყოფდნენ და ნახევარს ცხვრის პატრონი წაიღებდა. მაგრამ ის ამით არ კმაყოფილდებოდა, მწყემს შარს მოსდებდა და ცხვარში ნებით თუ უნებლიეთ მომხდარ ზარალს მასვე უანგარიშებდა და ამ ზარალსაც გამოუბრინდა. თუ სესხიც ემართა სარგებელს სარგებელზე გამოუანგარიშებდა და ამის შემდეგ მწყემს ხელცარიელს ისტუმრებდა.

ეს ცხვარი ამასთანავე იძლეოდა მატყლისა და ყველის დიდ მარაგს და თუშეთი დღესაც ცნობილია თავისი „თუშურ“ ყველით. მეცხვარეობიდან თუშებს გამორჩენა და მოგებაც დიდი ჰქონდათ, მაგრამ მოგების ეს ტრიალი მოკლებული იყო საწარმოვო ხასიათს. თუშური მეცხვარეობა პრიმიტიულ ფორმებში იყო მოქცეული და ატარებდა ჩარჩულ ხასიათს. ამით აიხსნება თუშურ მეცხვარეობის კულტურულ-ტექნიკური ჩამორჩენაც. იპერიალისტურ დიდ ომის დაწყებამდე თუშეთში ცხვარი ასიათასობით ითვლებოდა; მაგრამ აქედან თავიანთ შემოსავალს თუშეთის მდიდარი მეცხვარეები წარმოებაში არ აბანდებდნენ, რომ ამით გაეუმჯობესებინათ ცხვრის მოშენების ტექნიკა და მკოდნეობა და ხელი შეეწყოთ მეურნეობის ამ დარგის დაწინაურებისათვის. იპერიალისტურმა ომმა თუშეთის ეს ცხვარი გაანადგურა. მეცხვარეების მიერ ბანკებში შეტანილი ჩარჩული კაპიტალიც გაჰქრა და ეს დიდი სიმდიდრეც ასე უსარგებლოდ განიავდა.

ამგვარად მეცხვარეების ეს ძველი კაპიტალისტური სისტემა ცხოვრების სინამდვილემ დაამარცხა და დღეს გასაბჭოებულ თუშეთის მეცხვარეობა კოლექტიურ ფორმებში ვითარდება.

თუშური ცხვარი მომთაბარეა. ზამთრობით აქაური ცხვარი შირაკშია, რომელიც ალვანიდან 150 კილომეტრითაა დაშორებული.

¹ М. В. М а ч а б е л и, Матер. эконом. быта, гл. 460—461.

შირაქი იყოფა ბარად და მთად ან დიდ შირაქად, რომელიც მდებარეობს მდინარე იორისა და ალაზნის ნაპირას. პირველ ოქტომბრიდან თუშების ცხვარი შირაქში შედის. ცხვარი აქ ჯერ მალლობზე სძოვს და ზამთარში კი დაბლობზე ჩამოჰყავთ. ქვემოლ ზამთრის ბინებია აგებული, სადაც მეცხვარეები თავიანთი ბარგით დგებიან. ცხვრის ფარისათვის ბაკებია გამართული და თითოეულ ცხვარზე ზამთრის განმავლობაში 50 კაპიკს იხდიან. ცხვარი ოქტომბერში შეკდება და 24 თებერვლიდან 7 მარტამდე დოლის თავია. თუშური ცხვარი წელიწადში ჩვეულებრივად ერთ ბატკანს იგებს, ორს იშვი-ათად. სადოლედ გამზადებულ ცხვარს ათავსებენ ბაკებში, სადაც

სურ. 13. ცხვრის სერი.

უფრო მყუდროა და თბილი. დოლის დროს გამოცდილი მეცხვარე პეზიობასაც ეწევა; იგი სხვადასხვა მანუპულიაციებით სცდილობს ცხვარს მშობიარობა შეუმსუბუქოს. ბატკანსწოვს ორ თვეს. ბატკანს მეცხვარე თავის სერს (ნიშანს) ადებს, რომლის მიხედვით მეცხვარეები თავიანთ ცხვრებს არჩევენ. სერს ჩვეულებრივად ყურზე უკეთებენ და ამ მიზნით ყურის ნაპირს ამა თუ იმ ფორმით ამო-ჭრიან. ყველაზე გავრცელებული სერია: ფრთე—კუთხურად ამოჭრილი, ბოძარი — ყურის წვერი სამკუთხოვნად ამოჭრილი, წათლილი, კკდე—ჩაქდელი, მოჭრილი, დანისპირი—ყურის წვერი ჩაჭრილი, გამოკაფული—ყურის წვერი მრგვლად ამოჭრილი, და წამოთლილი. ცხვრის გადაარჩენისას ამ ნიშანზე ასე იტყვიან: მარჯვენა ფრთე და მარცხენა ბოძარი, მარჯვენა კკდე და მარცხენა მოჭრილი ან ორივე დანისპირა და სხვა.

15 აპრილიდან თუშების ცხვარი შირაქიდან დაიძვრის და პირველ მაის შირაქის ველი იცლება. ამავე დროს იწყება ცხვრის პარსვა. ცხვარს შირაქშიც კრეკენ, მაგრამ უფრო მომეტებულად ალვანში იპარსება, სადაც მატყლსაც იქვე ინახავენ და აქედანვე შეუდგებიან მთის ასვლის სამზადისს. ალვანიდან წოვა თუშები ცხვრის ფარას ტბათანა-ალაზნის თავისაკენ ერეკებიან, ქვემო ალვანის თუშები კი ნაქერალ-დიდგვერდის იალალებით გადადიან მთათუშეთის

სურ. 14. თუში მეცხვარეები.

საძოვრებზე. იალალებზე გამართულია ბინები, რომლის მახლობლად ცხვარი დგება. 25 მაისიდან მეცხვარეები აქ ცხვრის წველის სამზადისს შეუდგებიან. ამისათვის დედაცხვრებს ბატკნებს აშორებენ და ფარასაც გადააჯგუფებენ: ყოჩები, თოხლები, მეწველი, შიშაქი და დავარდნილი (სნეული). ყოჩი დაუკოდავია და სამ გვარი: ხამი ყოჩი, მოვლილი ყოჩი, მეორედ მოვლილი ყოჩი. ყოჩებს კოდავენ ივლისის თბილ ამინდებში. ოცდაათ დედალ ცხვარზე ერთ ყოჩს სტოვებენ—, დანარჩენი კი დაიკოდება. დაკოდელ ყოჩს კედილა ეწოდება. ყოჩი ვარგობს 5-6 წლამდე. როცა დედალი ცხვარი „განერბდება“ (დამაკდე-

ბა) ყოჩებს აშორებენ, რადგანაც დედალი სწუხდება და ყოჩი „ლუბ-დება“ (ილახება). თოხლი წლისაა ერთხელ გაპარსული, რომელსაც ჯერ ბატკანი არ ყოლია.

მეწველ ცხვარს ცალკე აძოვებენ ბინის მახლობლად და მოსაწველად ყოველ საღამოს ბინაში მოერეცებიან აქაური ცხვარი ორთვემდე იწველის და თითოული ცხვარი დღეში ნახევარ ლიტრა რძეს იძლე-

სურ. 15. ალაზნისთავის ცხვრის ბინა-მეცხვარეები მარილს ნაყავენ.

ვა. ცხვრის ბინა სიბი ქვისაგან არის ნაგები, დაბალი, ბნელი და ნესტიანია. შიგ გამართულია გრძელი და განიერი ლასტის ტახტი, რომელზედაც არყის ტოტებია დაგებული. ბინაში ინახავენ ხელსაწყო იარაღებს, ბარგს, სურსათს და სხვა. ბინაში ცხოვრობენ მეცხვარეები და სარქალი, რომლებიც ცხვარსა სწველიან და ყველს აკეთებენ. მწყემსები კი ცხვარს მინდვრად უდგანან და ბინაში სურსათისა და მარილის მისაღებად მოდიან. მარილი ცხვარსა და ყველს ბევრი უნდება. მარილს ცხვარს კვირაში ერთხელ აკმევენ, რომ ის გამაგრდეს და მა-

დაზე იყოს. მარის მეცხვარეები ხელით ნაყავენ სიპ ჰეებზე და შემდეგ ფარას აქაიქ დაუყრიან და ცხვარიც მას ლოკაეს. მარილი მთათუშეთში ძნელი საშოვარია, მას ცხენებით ბარიდან ეზიდებიან. ცხვარსა და მეცხვარის ბინას ძალღები სდარაჯობენ. ცხვარში რამდენიმე გაწვრთნილი ცხვრის ძალია: ძაბე, ტუბალა, ჯაბო, აღიხან, ოსმალა, დათვია, ბორძა, აღმასა, ტოტია, ბოთვერა, სა

სურ. 16. ცხვრის წველა.

ლარა, მურია: აღია, ბროლია, ყორანა, ბასარა და სხვა. ამ ძაღლებს მეცხვარეები მთაში ქუმლიან შრატით კვებავენ. კარგი ძაღლი აქ რამდენიმე ცხვრად ფასობს.

ცხვარს სწველიან დილით. მეწველ ცხვრებს შერეკავენ ბაკში, რომელიც წნელის ლობითაა შემოზღუდული და მეცხვარეები ხელში ხის კასრებით მოწველას შეუდგებიან. ცხვარს უკანიდან სწველენ ტურზე ხელის მოკერით. რძით სავსე კასრებს კოდში ასხამენ. კოდზე გამართულია ცირცელის ქერქისაგან დანზადებული საწური, რომე-

ლშიაც ბალახია „ჰინჰრის დედა“ ჩაგებული და რძეც მასში იწურება, რძე რომ არ შეცივდეს კოდი შეხვეულია ტყავ-ნაბდებში. რძიანი კასრი 23 გირვანქას იწონის (კასრი 7 გირვანქაა, რძე კი-16 გირვანქა). ერთ კოდში 16 კასრი რძე ჩადის. რძის შესადღებლად კოდში უშვებენ ხსნარს „შაბოზს“, რომელსაც ბატკნის ღვრტისაგან ამზადებენ. ერთ კოდზე საკმარისია ორი ღვინის ჰიქა კარგი შაბოზი. ხსნარის კოდში ჩასხმისას მეცხვარე იტყვის: „ჩვენი ყველი ტალიკაი, მონამგლეთა (მეზობელთა) წყალივითა“-ო. შემდეგ კოდში რძეს „კამპიან“ (ბოქკოიან) ჯოხით მოურევენ და ზედ ნაბადს დახურვენ.

დააცდიან ერთ საათს და შედედებულ რძეს ჯოხით ისევ მოურევენ და დახურავენ. როცა „დელამოწი“ ძირს დაილექება და გამაგრდება მას კოდშივე ხანჯლით დასჭრიან, ჯამებით იღებენ და ტილოს პარკში უშვებენ. ამ დელამოწიან პარკს სარქალი ფიცარზე დასდებს, ხელით ზედ აწეება და ზელავს, სანამ მრგვალ ფორმას არ მიიღებს. შრატისაგან გაწურულ ყველის პარკს ნაპირს მაგრა მოუგრებენ და ყველს ქვეშ ამოუღებენ და ზედ მას ნაბადს გადახურავენ. შემდეგ სარქალი ისევ კოდთან მივა, იღებს ახალ პარკს, დელამოწით აესებს და იმავე მანუპულიაციებს ასრულებს. და ეს ასე გრძელდება სანამ დელამოწისაგან კოდი არ დაიცილება. გაწურულს და ცოტად შემეგრებულ ყველს სარქალი მარილს მოაყრის და ცხერის გუდაში ჩასდებს. ამ გუდას გაბერავენ და პირს მაგრა მოუკრავენ. ახალი ყველი გუდაში „წაკა“-ს (შრატს) უშვებს და რომ მარილი ყველს თანაბრად გაუჯდეს გუდას დღეში სამჯერ აბრუნებენ ოთხ დღემდე. შემდეგ ყველიან გულებს აწყობენ ბინაში გამართულ ლასტზე, მაგრამ ყოველ მესამე დღეს სარქალმა ეს გულები უნდა აბრუნოს. თუ ცხვარი რამდენიმე მეპატრონესია, მაშინ სარქალი გუდას ხის პატარა ფირფიტას შეაბამს და ზედ მეპატრონის ნიშანს დაასვს. გუდაში ყველს როცა თავის გამონაჟერი წაკა არ ყოფნის, მაშინ ყველი რომ არ გაშრეს, შრატს ჩაუმატებენ. ცხერის რძეს თუშები ნალებს არ ხდიან და ამ მოუხდელ რძისაგან „თუშურ“ ყველს ამზადებენ. ეს თუშური ყველი მთელს კავკასიაში ცნობილია, როგორც საუკეთესო ხარისხის ყველი, რომლის ცხიმოვანება შეეცარულზე მაღლა სდგას. თუშურ ყველში ცხიმი 35,88% შეადგენს¹.

კოდში დარჩენილ შრატს სარქალი სპილენძის ქვაბში გადაასხამს, ძირში დალექილ დელამოწის ნამცეცებს კასრში გიდაიღებს. ამ დელამოწიან კასრში რძესაც ჩაუმატებენ, რომელიც შეავდება და ამ „მეყვე“-ს მეცხვარეები კოვზით ხვრეტავენ. ქვაბს კი დიდ ცეცხლზე

¹ ჰროფ. პ. მელიქიშვილი, ჩვენებური ყველი, ტფილ. უნივერსიტეტის მთაბებ, ტ. II 1922—1923წ. გვ. 134—138, ცხრილი I.

შესდგამენ და წამოდულდებან თუ არა შრატის „კალტს“ მოიგდებან. ქვაბს მაშინვე გადმოდგამენ და „კოჩხოთია“ (ხის დიდი კოვზია) ცხელ-ცხელ კალტს იღებენ და ტილოს პარკში ჩაუშვებენ, რომელსაც გასაწურავად ბინის წინ გამართულ ყავრეზე ჩამოჰკიდებენ.

სურ. 17. ყველის დამზადება.

ქვაბში ნარჩენ კალტს რა ნაღულ შრატს კასრში გადაიღებენ და ამ „ცხელ სახვრეტას“ კოვზით მიიჩთმევენ. როცა კალტი პარკში გაიწურება, ამოიღებენ, მარილში გაზელავენ და გუნდებად დააკეთებენ. კალტის გუნდებს მზეზე აშრობენ, რომელიც თუშის ჩვეულ ბრივი საკმელია.

ერთი სიტყვით, ცხვის წველა და ყველის დამზადების მთელი ეს პროცესები პრიმიტიული წესებით სრულდება და გაუმჯობესებული ტექნიკური იარაღები და ხერხები აქაურ სარქლისათვის ჯერ კიდევ უცნობია და ის დღესაც განაგრძობს ძველ მამაპაპურ წესებით დაბალ

ხარისხის და მცირე რაოდენობის რძის პროდუქტების დამზადებას. სარქალი ყველის დამზადებაში თავის გასამრჯელოს იღებს. დღეში მას ოთხი გირვანქა ყველი ეძლევა. მეცხვარეებს წინათ დაქირავებული მწყესებიც ჰყავდათ. მწყემსის ჯამაგირის რაოდენობა შეთანხმებაზე იყო დამოკიდებული.

ჩვეულებრივად კარგ მწყემსს თვეში სამი თოხლი ეძლეოდა. სმა-ქამა და ჭალამანი მეცხვარისა იყო, ტანისამოსი კი მწყემსისა. ზოგჯერ მწყემსს პირობაში თეჭა და ნაბადი ეძლეოდა. დღეს აქაური მეცხვარეები დაქირავებულ შრომას გაურბიან და თავიანთ ცხვარს თვითონვე მწყემსავენ. ამ მიზნით კერძო მეცხვარეები აწყობენ „ცხვრის შეყრა“-ს და თვითეული მათგანი ცხვარში მწყემსად მორიგეობით გადის. ოც ცხვარზე ერთი დღის მწყემსობაა დაწესებული. ყველაზე შეძლებულ მეცხვარეს დღეს აქ 400 სულამდე ცხვარი ჰყავს. ეს კერძო ამხანაგობა ყველასც თავიანთ მეწველ ცხვრის კვალობაზე იყოფენ. ცხვარზე ერგება ერთი გირვანქა ყველი და რამდენიც მეწველი ცხვარია მეპატრონეს იმდენი გირვანქა ყველი ეძლევა. ვისაც საკუთარი ბინა არა აქვს ის სხვის ბინაში დგება და პატრონს ზაფხულის განმავლობაში ერთ ყველს აძლევს.

ცხვარში ყველაზე მძიმე პირობებში მწყემსი სცხოვრობს. მწყემსი დღევანდელ პირობებში აქ მოკლებულია ადამიანის ყოველგვარ ქულტურულ მოთხოვნილებებს. მწყემსი ზურგზე გულდა-ნაბდით და ხელში კომბლით დაცოცავს მოლიპულ კლდეებზე. იგი იკვებება ქუმელით და კალტით. მას ავდრობისას არსად თავშესაფარიც არ მოეპოვება, მაგრამ მწყემსს უყვარს თავისი საქმე და ის ცხვარს ძნელად მოშორდება.

- მთას თოვლი მოკიდებია, მწყემსო, აყარე ცხვარიო,
აღეკ და ბარად ჩამოდი, ბიჭო, შაირთე ცოლიო,
არა მოგწყინდა მთას ყოფნა, არა მოგინდა ბარია,
ან ლამაზ ქალთან ძილ-წოლა, ან მასთან საუბარია?
- არცა მომწყინდა მთაშია, არცა მომინდა ბარია,
არც ლამაზ ქალთან ძილ-წოლა, არც მასთან საუბარია,
თვალ წითელ შინაქ მირჩვენავ, იმის ქოჩორის ბერტყაო.

მწყემსი მთაში განმარტობებულია. ის მთელი კვირაობით დადუმებულია და საუბრის ყინი რომ მოიკლას ზოგჯერ ასე დაილილინებს:

მეცხვარემ ცხვარი შეშალა, შამოეფინა ჩრდილსაო,
შიგ ურეგია ბატკანი, ყივილი მოდის ცხვრისო,
წინ თვითონ განაუძღვება, ხმა მოდის სიმღერისაო,
გაჰხედავს მწვანე მინდორსა. ბალახით შემკობილსაო.
რა მშვენიერი რამა ხარ, დილაო გაზაფხულისო,
ამოშეებულა სხივები ამომავალი მზისაო.

ამწვანებულა ველები, იალაღები მთისაო,
 შემოთენილა მთებზედა თეთრი ფარები ცხვრსაო.
 მემცხვარე ცხვარში დავდივარ მთაზე ვაძოვებ ცხვარსაო,
 თან დამღევს ჩემი მყეფარი, ვეძახი მურიასაო.
 მურიასი მაქვს იმედი ერუგულად მიქერს მხარსაო,
 ნაბრძოლი, ნასისხლარია მისღევს ნადირის კვალსაო,
 ჰარიქა, ჩემო მურიავ, ერთგულო პატრონისაო.
 წელზედ მარტყია ფრანგული, პირი აქვს ფოლადისაო,
 მხარზედ მკილია ყირიმი, არ მეშინიან მტრისაო,
 სადილად ჩავალ წყაროზე, წყლითი გავზელავ ხალსაო,
 ხალი და კალტი წინ მიღვა, კოჩხოთი ვხრეტავ წყალსაო,
 გემრიელად შევექცევი, ვატარებ დროებასაო.
 ახლა გამოვალ გორაზე, ჩემ ცხვარს დავავლებ თვალსაო,
 ცხვარი დაყრილა გორაზე ამ შუალამის ხანზეო,
 გავიხედ-გამოვიხედავ ვაღმა გამოღმა მთებსაო.
 მთას ნისლი შემოჰხვევია შიგა შიგ თოვლიანსაო,
 შიგა ჩქამობენ შურთხები მალალის ჩეენი მთისაო,
 ვაღმა გამოღმა ხეები ბანს აძღვეს ერთმანეთსაო,
 წიფლოვანა და ბორბალო სათავე ალაზნისაო.
 მალლა მთის ცივი წყარონი ჩქეფით ჩამოდის ძირსაო,
 ჩადიან ემატებთან მდინარე ალაზნისაო,
 იმ წყაროებით შესდგება მდინარე კახეთისაო.

მწყემსის ერთად ერთი მეგობარი ძალლია, რომელიც იცავს და ეხმარება მას ცხვრის მწყემსებაში, ნადირისა და ქურდების თავდასხმისაგან. მწყემსის სიცოცხლეც მთაში მუდმივ განსაცდელშია. მას ხშირად თავს ესხმიან ქურდ-ავაზაკები და სიცოცხლეს ასალმებენ. თუშტში იშვიათია ოჯახი, სადაც ცხვარში დაკარგულ შვილზე მგლოვიარე დედა მწარედ არ გმინავდეს. თუშური ხალხური ლექსებიც მწუხარების ამ სედილთაა გაჟღენთილი.

ცხვარი თუშეთის იალაღებზე რჩება პირველ სექტემბრამდე. ამ დროიდან მეცხვარეები ბინებიდან იყრებიან. ეზიდებიან ცხენებით შინისკენ გუდებით ყველს და ბარგს. ალვანში ცხვარი 15 სექტემბერს ჩადის. ცხვარს აქ დააყენებენ და შეუღლებიან ცხვრის პარსვას. ცხვარი წელიწადში ორჯერ იპარსება. გაზაფხულზე აქაური ცხვარი ორ გირვანქა მატყლს იძლევა, შემოდგომაზე კი სამ გირვანქას. უკეთესად ითვლება შემოდგომის მატყლი, რომელიც უფრო სუფთა და რბილია¹. თუშური ცხვარი საზოგადოდ თეთრ მატყლიანია, მაგრამ

¹ თუშური მატყლის ანალიზისა და თვისობრივ დაზარისებებზე ვრცელი ცნობები მოიპოვება ნ. იოსელიანის გამოკვლევაში „მასალები თუშურ ცხვრის ფენოანალიზისათვის“, ტფილ. უნივერ. მოამბე ტ. VIII 1928წ. გვ. 78-98

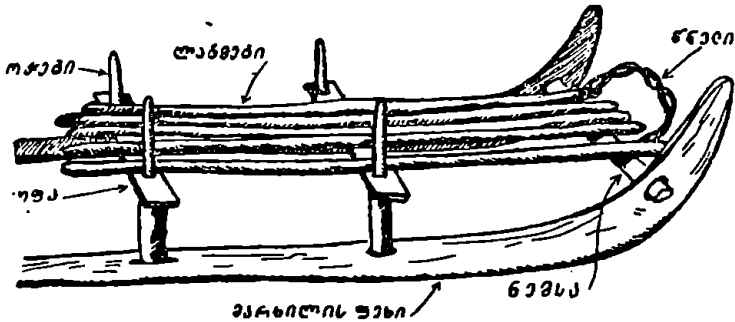
ასეთი ფერისაც გვხვდება: წითელი, შავი, ლეგა, შავა-ქრელა, წითელა-ქრელი, ლეგა-ქრელი და სხვა.

ცხვრის გადათვლა აქ წყვილობით იცინან. კენტში ხუთია გავრცელებული. ერთი სთვლის, მეორე კი დათვლილს ოცობით ჯოხზე აქდევს და ასე სთვლიან: ერთი ოცი, ორი ოცი, სამი ოცი და ასე, სანამ ასობით არ შეაჯამებენ.

პირველ ოქტომბრიდან ალვანიდან ცხვარს შირაქში მიერეკებიან. შირაქისაკენ არსებობს სამი გზა: უკანა მხრის გზა, წინა მხრის გზა და ქიაურის გზა.

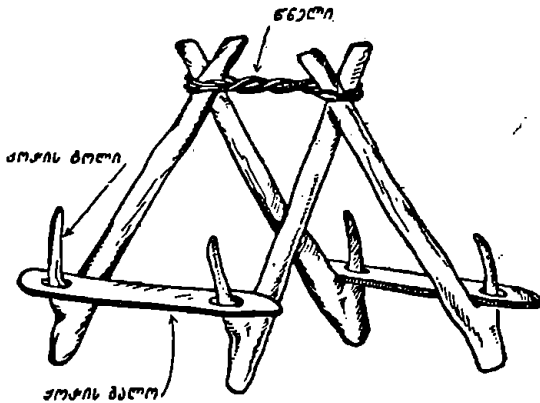
ცხვარი საზოგადოდ სათუთი მოსავლელია, მას სხვადასხვა სატკივარიც უჩნდება. სატკივრიდან თუშურ ცხვარში გავრცელებულია: ს ი ხ ა შ ლ ე, როდესაც ცხვარს ჯიგარი უწყლულდება. ასეთი ცხვარი, მეცხვარეების თქმით არ რჩება და კვდება. პ ე პ ე ლ ა — ბრტყელი ქიაა და ცხვარს ლეიძლში უჩნდება. პეპელა ცხვარს ბარში შეეყრება „ქყანტიან“ ბალახის მოძოვების დროსაო. პეპელა ნალველში თუ გაუჯდა ცხვარი მოკვდებაო. წამლად ხმარობენ შხამას ძირს. მას ნაყავენ და დაფქვილ მარილ-მდოგვში გახსნიან და ცხვარს შეაჭმევენ. თ უ რ კ ლ ი — ცხვარს ფეხები უწყლულდება და ვერ დადის; მას შაბიაშით სწამლობენ. ქ ე ც ე ვ ი — ცხვარს ტუჩ-პირზე მუწუკებად დაეყრება და ველარა სძოვს. მას მაზუთს წასცხებენ და ისე არჩენენ. ძ უ ძ უ ს მ ა შ რ ა ტ ე ლ ა — ცხვარს ძუძუს უსიგებს და ის არ მოიწველება. მეცხვარეების თქმით ამ სენს წამალი არა აქვს და ცხვარიც სამუდამოდ შრებაო. მ ა რ გ ი თ ხ ა ს შეეყრება. ორი დღე ის სიმწარისაგან ჩხავის და უცბად კვდება. ყ უ თ უ რ ი ს ა გ ა ნ ცხვარს მატყლი სცივია. მოსარჩენად წაუსვამენ შაბიამანში განსნილ თამბაქოს ან შავ მაზუთს. ყ ე ა ვ ი ლ ი ტ ა ნ ზ ე მუწუკებად დააყრის და ცხვარი ცხრა დღეში რჩება ან კვდება. თ უ მ ო რ ჩ ე ბ ა მ ა ს ტყავი ძვრება. კ რ ა ქ უ ნ ა — ცხვარი კბილებს აკრაქუნებს, თვალებს აბრიალებს და კვდება. რ ე ტ ი — ცხვარს გონებას უკარგავს, რომელსაც ტვინი უწყალდება, პირს აცმატუნებს, მაგრამ ბალახს ვერა სძოვს. ბ რ მ ა ვ ე ბ ა — ცხვარს თვალებზე ბინდი გადაეყვრის და ბრმავდება, რომელსაც თვალებს მარილ-გოგირდიან წყლით ბანენ. კ უ ქ ი ს ხ მ ო ბ ა — ცხვარი მუცელში იკვრის და ვერ გადის. ცხვარი სნეულდება აგრეთვე ნალველისა და ტყირპის სიმსივნით და ასეთ ცხვარს ცხვირს უდაღვენ. ნ ა ბ ა რ ე ვ ი — ბარიდან ამოსულ ცხვარს ზოგჯერ მთის წყაროს წყალი სწყენს, იბერება და ზოგი იხოცება. ყ ა რ ა ო — ზამთრობით ფარეხში დამწყვდეულ ცხვრებს ზოგჯერ საკვები შემოაკლდებათ და მადსაც ჰკარგავენ; ვერ სჭამენ და ამის გამო ხშირად სუქანი და უფრო ჯიელი ცხვარი იხოცება.

ცხვართან ერთად თუშებს მსხვილფეხა საქონელიცა ყავთ: ხარი, ძროხა და ცხენი. ამათი რიცხვი განსაზღვრულია და იგი დამოკიდებულია ზამთრისსაკვებზე. ეს რაიონი საძოვარ ადგილებითაც მდიდარია; საძოვარი იყოფა: სახაროენე, საძროხე, იალაღი და ყორული

სურ. 18. მარხილი.

(სათიბი). მაგრამ მთათუშეთში ხანგრძლივი და სუსხიანი ზამთარი იცის, ამიტომ საქონლის გამოსაკვებად აქ თივის დიდი მარაგია საჭირო, რაც მთათუშეთის პირობებში იოლი საქმე არ არის. მართალია, სათიბები

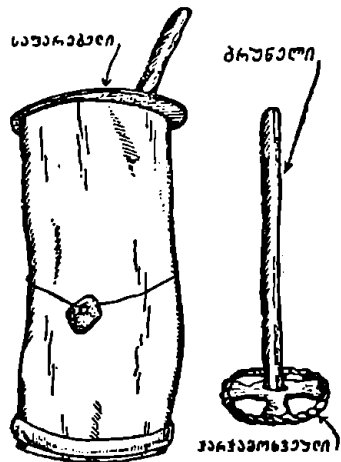

სურ. 19. ტვირთსახიდი კეხი „ქოკი“.

აქ ბევრია, მაგრამ მოთიბვა და თივის გადაზიდვა მეტად გაძნელებულია. მთათუშეთში სთიბავენ ავგვისტოს პირველ რიცხვებში. სთიბავენ ზელში „ნამგლებით“ (ცელეებით) კაცები და ქალებიც. ნათიბს „ჯანჯლრით“ (ფოცხით) მოხვეტენ და „ნაცაფს“ დააყენებენ. ცხრა ასეთ ნაცაფს ერთ სარზე აგებენ და „ჩადალს“ უწოდებენ. კარგი მთიბავი დღეში ათ ჩადალს მოსთიბავს. ჩადალს ეზიდებიან ბოსლებში ზურავით

ცხენით, ვირით და მარხილით. ბოსლის კარებთან ზეინს აგებენ. ზეინში ოცდახუთი ჩადალია. აქ თივა ძვირად ფასობს. ათი ჩადალი თივა წინაო ოთხი მანეთი ღირებულა. ხუთ ჩადალ თივაზე ერთი დღის ხენაა დაწესებული. თუ ზამთარი ხანგრძლივია და საქონელს საკვები შემოაკლდა, მაშინ დედაკაცები მიდიხს ტყეში და იქნეკერს „ფოხვი წიწკი“ს ამტვრევენ, ეზიდებიან ზურგით და საქონელსაც ამით კვებავენ. ზაფხულში კი მსხვილფეხა საქონელი იალალზეა გაშვებული. მთაში საძროხე ქოხებია გამართული; იქვე მოხუცი ქალები და ბავშვები დგანან.

საძროხეს მშენიერი საძოვრები აკრავს და აქ დედაკაცები ხარძროხებს უდგანან; საქონელს უვლიან, ძროხებს სწველიან და ერბოს ამზადებენ. აქ ძროხებს უხმობენ „ნძოი დედა“ და ხარძროხებსაც თავიანთი სახელები ჰქვიათ, ძროხებს: შავარდენო, ქუთაია, ნამია, ცაკუნი, მერია, ვარაქალი, მასკლო, ფუძილოი, დურკო, შიქია, არამი, ღვთიშობელი, ბუტუკი და სხვა. ხარებს: შარომა, ამირანა, თვარია, ლაბაზანი, კვირია, ნისლა, ბულა, ნიშო, წამალა, ირემა, წიქარა და სხვა. ქოხებში დედაკაცები ერბოს ამზადებენ. რძეს აგროვებენ სპილენძის ქვაბში და როცა რძე შედედდება ხის კასრში „ჩხუტში“ ჩაასხამენ და მას ბრუნელით დღვებავენ. იღვებება ერთი საათი. დღვების დროს შიგ წყალს უშვებენ და როცა კარაქი ჩაიძირება მას ხელით ამოიღებენ და შემდეგ ერბოდ აღნობენ. ნარჩენ დოს ქვაბში ჩაასხამენ და წამოაღვლებენ. ის მოიგდებს კალტს, რომელსაც პარკში გავაიღებენ და მასში იწურება. გაწურულ კალტს მარილში მოწვლავენ და გუნდებად დააკეთებენ. კალტს აშრობენ მოწვულ გალია — „კიშტე“-ში.

სურ. 20. ჩხუტი.

სახედრებში თუშებს ჰყავთ ცხენები და ვირები. ორივეს დიდა მნიშვნელობა ეძლევა თუშეთის სამეურნეო ცხოვრებაში. მთათუშეთის მთის ბილიკებზე მხოლოდ ამ სახედრების საშვალებით სწარმოებს მიმოსვლა და ტვირთის გადაზიდვა. ამიტომ მომთაბარე თუშებს არ შეუძლიათ უსახედროდ არსებობა. წინათ ზოგიერთი აქაური მეკომური ცხენებს ოცობით ითვლიდა; დღეს კი შეძლებულ მეკომურს

იშვიათად ატყენზე მეტი ჰყავდეს. თუშური ცხენი ჯიშინია და კარგი ცხენი აქ კარგადაც ფასობს, აქაური ცხენის სახელია; არაშა, კოშშა, რაქამ, ყარაჩო, შანშა „ლოშად“, ბამბი და სხვა. ზაფხულში ცხენები იალალზეა გაშვებული. ოჯახისა და მინდვრის სამუშაოში აქ უმთავრესად ვირია განოყენებული. ვირით ეზიდებინ წყალს, შეშას

სურ. 21. კარაქის შედღეობა.

თივას, ძნებს, ქვას, და სხვა. ეს ცხოველი ყველაფერ ამას შეგუებულია და თავის მოთმინებით იტანს.

- ბარში რას გვიქვებ ყანებსა, მთაში ჩვენც გვიდგა სვილები!
  - რაით მოიტან სვილებსა თუ არ დაკმაზე ვირები?
  - ვირს ენაცვალოს პატრონი, დააქვა თეთრებ ცხვირები, დავკიდებ დარიხრიხდება, ქვევიდან შაფეხირები.
- ურემს მოუყვდეს პატრონი ჩხირების დამწვეტებელი,

ლაფში რო გადაბრუნდება მე იმას ვერ შევეხიბრები,
 — მას თავად ააყენებენ შავი კამეჩის შვილები,
 ერთჯერად ხომ ვერას ეყოფა ფშავ-ხევისურეთის თივები.
 — კამეჩს გაუქრა გამზრდელი მე იმას ვერ ველუპინები.

მთათუშეთში ღორი არა ყავთ და მას არც ამრავლებენ. ხატი გვიწყენს და სატკივარი გავრცელდებაო. მომთაბარე თუშები ღორის ხორცს უკვე სჭამენ. წინათ ღორის ქამა თუშს თურმე ეკრძალებოდა და ღორის ქალაქნიანი თუში სოფელში ვერ შევიდოდა, გზაში ის ქალამანს იხდიდა და სადმე მიმალავდა, გამობრუნებისას ისევ იღებდა და იცვამდა.

მთათუშეთის მესაქონლეობა ჯერ კიდევ დაქუცმაცებულია კერძო მესაკუთრეთა შორის, მისი მოვლა-მოშენების ტექნიკა ჩამორჩენილია, და პროდუქციაც ყოველწლიურად მცირდება. მართალია აქ არსებობს რამდენიმე საზოგადოებრივი ხასიათის ორგანიზაცია, რომლებიც ცდილობენ ამ კერძო მეურნეთა კოოპერატიულად გაერთიანებას, მაგრამ მათი მუშაობა და ხელმძღვანელობა ამ ფაზად მოისუსტებს. მთათუშეთში ზაფხულობით მუშაობს ქვემოალვანის მესაქონლეობის საწარმოვო ამხანაგობა, რომელსაც კერძო მეცხვარეები აღრიცხვაზე ყავს აყვანილი და ისინიც მის წევრებად ითვლებიან. ამხანაგობა აწვდის მეცხვარეებს პურს, მარილს, ქსოვილს და სხვა ფაბრიკატს. მეცხვარეები კი ამის ანგარიშში თავიანთ ნაწარმოების 50% ყველს, მატყლს და ცხვარს აბარებენ. ამხანაგობა აწესრიგებს საძოვრების საკითხს და იჯარით იღებს შირაქის ბინებს.

მაგრამ მესაქონლეობის ეს ამხანაგობა ვერ უწევს მეცხვარეებს სათანადო დახმარება-ხელმძღვანელობას და ისინიც ასე სჩივიან:

„ორმოცი ფუთი მატყლი მივეც კავშირსა ჩვენსა მწყემსსაო,
 ფულსა ვთხოვ არ იძლევიან, ქვითარს მიწერენ ქრელსაო.

ამოველ წითელ წყაროზე მიტუსალებენ ცხვარსაო,

გადმომიდგება აგენტი მთხოვს შირაქის ფულსაო.

მატყლს ვაძლევ, ფულს არ მაძლევენ, თან საბალახეს მთხოვსაო,

გამოიძიეთ ეს საქმე რად ხდება ჩვენსა თავზედო“.

თუშეთში სავეტერინარო პუნქტი არ არის. არც ზოოტექნიკური სადგურია, რომ ცხვარს ადგილზე საჭირო დახმარება აღმოუჩინოს.

თუშეთის ამ ჩამორჩენილ მეურნეობის რეკონსტრუქცია უკვე დაწყებულია და ამ მიზნით აქ ჩამოყალიბებულია ოთხი სასოფლო სამეურნეო ხასიათის არტელი:

1. ზემოალვანის „მინა კახიანის“ სახელობის სასოფლო სამეურნეო არტელი მესაქონლეობის განხრით 1928 წლიდან.

2. ზემო-ალვანის „გეპეუს“ სახელობის სასოფლო სამეურნეო არტელი 1931 წ.

3. ქვემოალვანის „წითელ ნაყაიჩო“-ს სასოფლო სამეურნეო არტელი 1931 წ.

სურ. 22. კოლმეურნე ქალი ყველს აკეთებს.

4. ქვემოალვანის „წითელ თუშეთი“-ს სასოფლო სამეურნეო არტელი, მესაქონლეობის განხრით 1931 წ.

ამ არტელებს აქვთ: თავიანთი წესდება და საპერსპექტივო გეგმები და მიზნად ისახავენ თუშეთის მეურნეობის ტექნიკურ-კულტურულ გაუმჯობესებასთან მის სოციალისტურ ფორმებში ჩამოყალიბებას.

მუშაობა უკვე დაწყებულია და ჩვენ სრული იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ ის ჩქარა წარმატებით დამთავრდება.

შინამრეწველობა. თუშურ მეცხვიარეობასთან დაკავშირებულია საოჯახო ხელსაქმიანობის განვითარებაც. აქაური ცხვიარი მატყლის საკმაო მარაგს იძლევა და თუშის შინამრეწველობა ამ მხრივ გასაჰკირს არ განიცდის. ამ მუშაობაში მხოლოდ ქალებია ჩაბმული

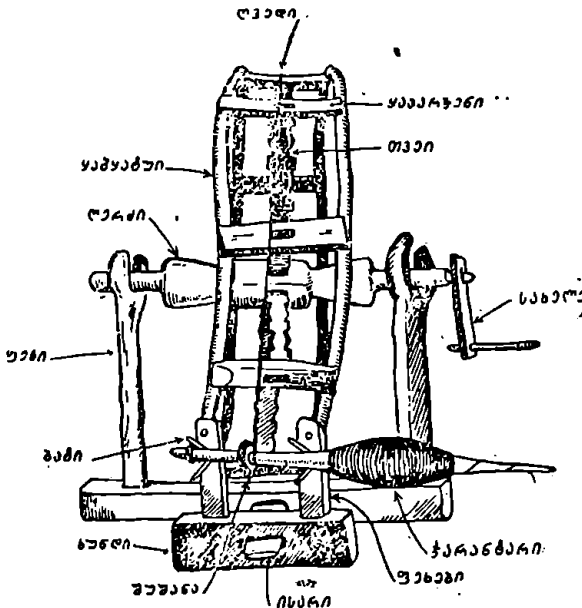

სურ. 23. ძაფის დართვა.

და უმთავრესად გაერცელებულია ტოლის (შალი), ფლასის (ფარდაგი), ჩითების (ფეხსაცმელი) და წინდების ქსოვა.

დედაქაცები დასაქსოვ მატყლს შინ ამზადებენ და ამ მიზნით თავდაპირველად მატყლის გადარჩევას შეუდგებიან. მატყლს არჩევენ რბილს "კრაველს" და ცალკე მაგარს. ვისაც ფერების შეხამება უნდა ბუნებრივ მატყლს. ფერადობის მიხედვით ისე შეარჩევენ, რომ მოქსოვის დროს მიიღონ სასურველი ფერის ქსოვილი, როგორცაა მაგალითად: თეთრი ლეგა, ჩაშაო ლეგა, ლაგაფერი, წითელი და სხვა. ტოლის ფერადობა აგრეთვე დამოკიდებულია თხორისა და ხინდეს შეხამებაზე. გარჩეულ მატყლს გარეცხავენ, აშრობენ და შემდეგ ჩეჩავენ.

ვისაც ბევრი მატყლი აქვს „გასაჩეჩი მჩეჩელ დედაკაცებს დაიწვევს და მათ „საბეწვე“ უნდა აკამოს ე. ი. კარგი სადილ-ვახშმით გაუმასპინძლდეს. ასეთ დაწვევას აქ „ჩეჩელა“-ს ეძახიან. მატყლი საჩეჩელზე ითელება „ხერეულად“ (ნაფოლად). ხერეულს „ხელტარზე“ (თითისტარი) „გააზდავენ“ ართავენ. ხელტარი ხის „სახრელში“ ტრიალებს. სახრელი კუბიკური ფორმისაა და შუაში მრგვლად ამოჭრილი. ხელტარამ რომ სახრელში მარდად იტრიალოს შიგ უსვამენ ნაცარში არეულ ძროხის ქონს. ნართს ჯარაზე დასძახვენ ერთს წალმა „წალმართაი“ და მეორეს უკუმა „უკუღმართაი“. ჯარაზე და-

სურ. 24. ჯარა.

გრეხილ ძაფს „დულუჯად“ (გორგალი) ამოახვევენ. ერთი დულუჯა მაგრადაა ნაგრეხი და იხმარება „თხორად“ (ქსელი), მეორე კი ფომფლეა და იხმარება „ხინდელ“ (ზედა). ამგვარად დამზადებულ ნართებს სახლის ქერზე ჩამოაკიდებენ და „საქსლოს ჯარანტარებს“ უწოდებენ.

თუ ნართი შესაღებია, მაშინ მას ხიფავენ „დაშიტავენ“ (გრძლად ამოხვევა) და საღებავებში ჩასდებენ. ქიმიური საღებავები აქ კოოპერაციის საშვლებით ვრცელდება. ადგილზე მზადდება სამი ბუნებრივი საღებავი: წენგო, შავი და ყვითელი. წენგო ფერის მისაღებად მატყლის ნართს თავშავა ბალახში ხარშავენ და ამოღებისას ნაცარს დააყრიან, შემდეგ ის ირეცხება და იფინება.

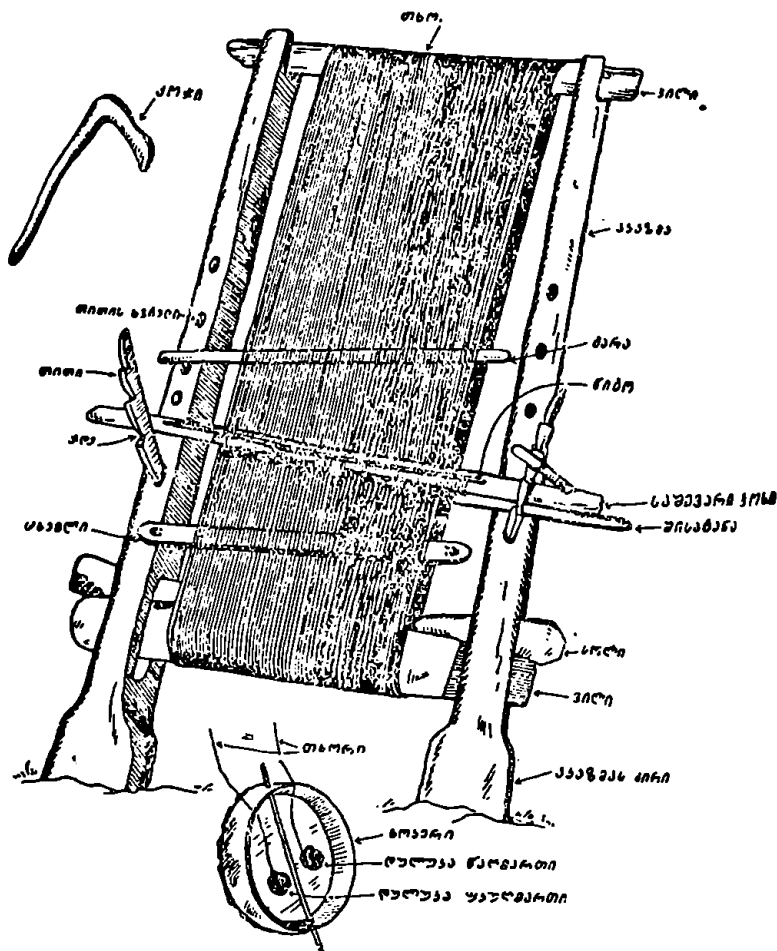
შავ ფერისათვის ამ თავშავას წვენში ძალას ურჩევენ. ყვითელი იღებება ფიქვის ხავსში. ტოლის მოსაქსოვად ჯერ წალმართ და უკულმართ დულუქებს „საქსოვა ხოკერში“ სდებენ. ხოკერი შუაზე ჩერიან ჯოხითაა გაყოფილი და დულუქაც შიგ ცალ-ცალკე თავსდება. ამ ხოკერით მქსოველი ქალი თხორს აბამს საქსოვის აკაზმაში. აკაზმა ხისაა, მოგრძო ოთხკუთხედი ფორმისა. მას ფიქვისაგან ამზადებენ და ერთ ცხვა-

სურ. 25. ჯარაზე ძაფის გრება.

რად თასობს. აკაზმა სახლში უდგიათ, თუ ოთახი ნათელია. ზოგიერთ სახლებს შიშენებული აქვთ ფარდულივით „საქსლური“, სადაც ეს საქსოვი აკაზმებია გამართული. საქსლური ზოგ სოფლებში ცალკეა გამართული, რომლის კედლები ღიაა და ზედა სიპით არის დახურული. აკაზმაზე გამბულ თხორს ხელით ასწორებენ და საშეგრის ორი ჯოხით მას „შეს“ უყრიან, რომელზედაც „შისატანა“ მოკლე მრგვალი ჯოხია მიმავრებული. შეს იჭერს პატარა წნელი „წიბო“. ქსოვის წინ თხორს „გარა“-ს (მრგვალი ჯოხია) უყრიან. საქსოვ ცხემლას ხინდეს (ზედას) გაუყრიან და მას გამბულ თხორში გაატარებენ და ბეჭით

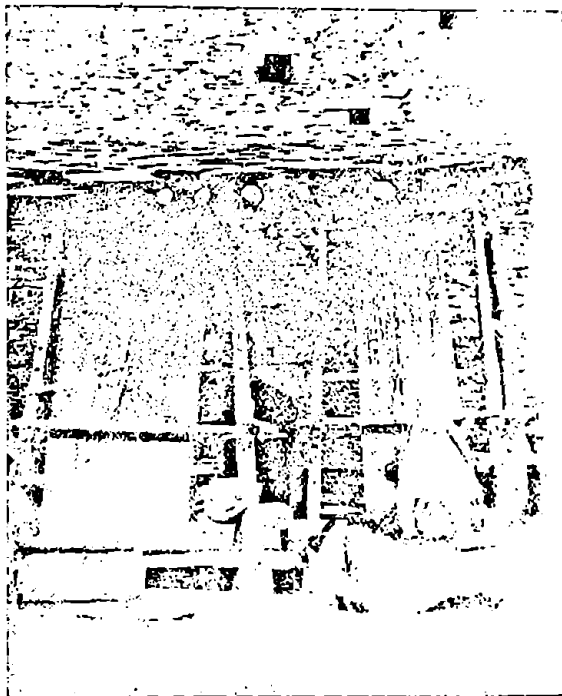
ბეკნიან. ქსოვის დროს „ქოკით“ (ჩიკაქულა) გარას ასწევ-დასწევენ და „წიწუთ“ (პირთხელი პატარა ჩხირია) ქსელს წიწვენ (ასწორებენ). დღეში კარგი მქსოველი ქალი ერთ მეტრ ტოლს მოქსოვს. ერთ

სურ. 26. საქსოვი აკაზმა.

აკაზმაზე იქსოვება დაახლოვებით 7-8 მეტრი შალი. მოქსოვილ ტოლს აკაზმაზე გასკრიან და ჩამოიღებენ. შალს საპონწყალში ალბობენ და შემდეგ ლასტზე ფეხით ითელება. გათელილი ტოლი ისევ ირეცხება.

გასაკიმად მრგვალ კუნძს ჩასდებენ და გასაშრობად ჩამოჰკიდებენ. ტოლი აქ ყველა ოჯახში იქსოვება და მოსახლეობაც ამით იმოსება, განსაკუთრებით ზამთრის ტანისამოსი ამ ტოლისაგან იკერება. ერთ ტოლის მოქსოვაში აქ ოც გირვანქა ყველს იძლევიან, ფულად კი ექვსი თუმანია.

სურ. 27. ტოლის ქსოვა.

ნაქსოვისა და ფერის შეხამების მიხედვით თუშური ტოლი ასეა დახარისხებული: თეთრი და შავი ცალპირა ტოლი, ლეგა სოლურა, ჩაშაური ლეგა სოლურა, ლურჯ გაჩეჩებული საქათიბე, საღიაცო წენგოს ფერი ტოლი, შეყრა საღიაცო ჩოხა, სამეცხვარეო ცალპირა, საიმრიგო (სასტუმრო) საჩოხე შავი. წინათ მამაკაცის საშარვლედ იქსოვებოდა ზოლიანი ტოლი: კაქკაჰა კრელი, კრელ-კროლატოლი, თეთრლეგა კაქკაჰა და სხვა. ეს ზოლიანი ტოლი წმინდათ არის ნაქსოვი, ზოლების შეხამება და მისი ღირსებაც კარგია, მაგრამ ის დღეს უკვე არ იქსოვება, რადგანაც ქსოვის რთულ პროცესებთან

ამისათვის საჭიროა კარგი და უხუნო საღებავები, რაც აქ ძნელი ს
შოგარია.

საზოგადოდ უნდა აღინიშნოს, რომ შალის ქსოვის საქმე თუშეთ-
ში თანდათანობით ქვეითდება და დღეს აქ უკვე არ იქსოვება წინა-
ნდელ სახისა და ხარისხის ტოლი. მაგრამ შალის ქსოვილებს

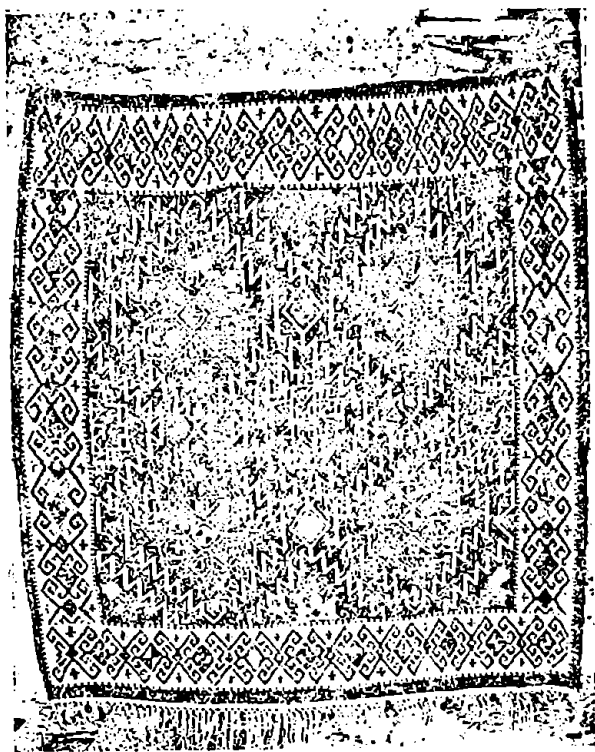
სურ. 28. ტოლის თელვა.

დღესაც დიდი გასაველი აქვს და კარგ ფასადაც იყიდება. შვიდი მე-
ტრი საშუალო ღირსების თუშური ტოლი აქ ფასობს 250 — 300 მანე-
თამდე. თუშური ტოლი იყიდება საჩოხედ და საქათიბედ და საკმაოდ
ბევრი საღებვა კახეთშიც.

ამავე ხის აკაზმაზე იქსოვება: ხალიჩა, ფლასი, საგორავი, ხურ-
ჯინი და ცხენის ჩული. ხაოიანი ხალიჩა აქ ნაკლებად იქსოვება. უფ-
რო ფლასებს (ფარდავი) ქსოვენ. საფენის ძაფ-ნართის დამზადება

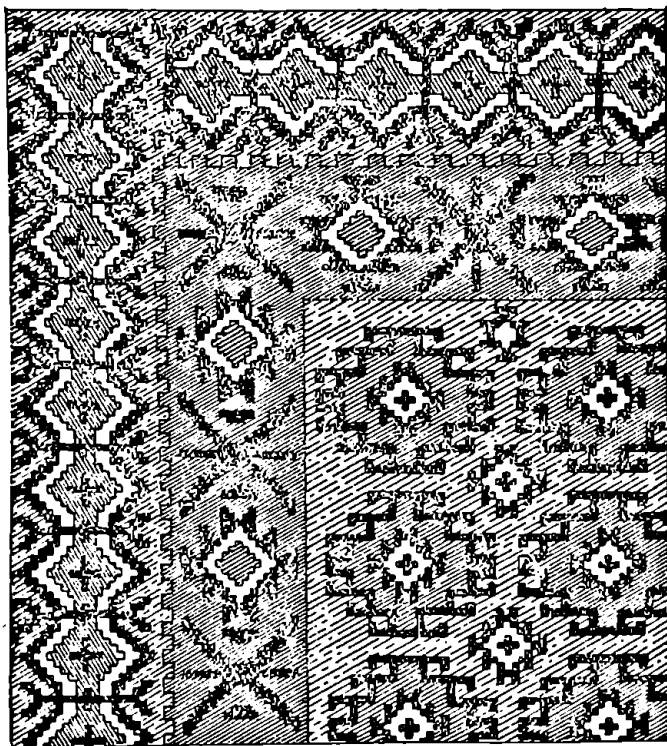
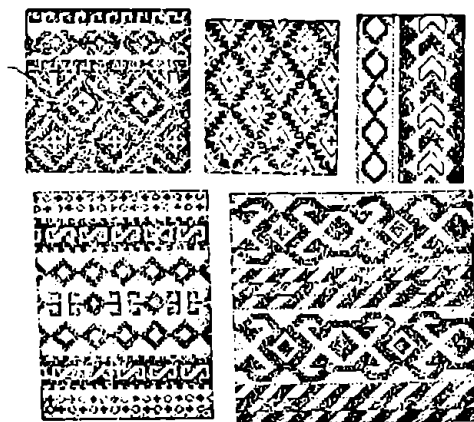

და მოქსოვის ტექნიკაც უბრალო კლასტარულ წესებით იმავე აკაზმაზე სრულდება. მხოლოდ საყურადღებოა ამ თუშურ საფენების მრავალ სახიანობა და მისი ფერების შეხამება. მოცემულია ასეთი ფერები: შავი, ბეთრი, წითელი, ლაგაფერი, ლურჯი, სოსანი, ვარდისფერი, ყვითელი, ალისფერი, მწვანე, აფეი, წენგოსფერი, ცისფერი, კაპრა-

სურ. 29. თუშური ფარდაგი.

შა, (მოყვითალო) და მხიე (მუქი ლურჯი). აი ეს ფერებია მოცემული თუშურ საფენებზე, მაგრამ მათ შეხამებაში სითაღზე სქარბობს და თუშური საფენის ტონალობაც საზოგადოდ მუქია. სახიანობის მხრივაც თუშური საფენები არ არის ერთფეროვანი. ძველ საფენებს ახასიათებს გეომეტრიული ფიგურალობა და მისი რთული კომპოზიციები, რომელიც მოცემულია წნულების, კვანჭულების, ჯარანა თვალებისა და ჯვრების სახეებში. ამ სახის-საფენები დღეს აქ მოძველებულად ითვლება „მოდიდან“ გასულია და ახალგაზრდობა მას აღარ ქსოვს. სამაგიეროდ

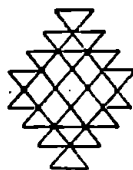

სურ. 30. თუშური ფარდავის სახეები.

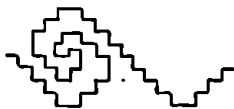
შემოსულია და თანდათანობით ვრცელდება ახალი სახისა და ფერადობის საფენები. ამ ახალს ახასიათებს მცენარისა, ცხოველისა და ადამიანის სახეების კომპოზიცია, ფერების სიჭრელე და უბამობა. ამ შემთხვევაში აქ უბრალო მიბაძეაა ფაბრიკულ ქსოვილების სახეებისა და ფარდა-სახეებისა, რომელიც ქალაქიდან ჯერ ალენში შემოდის და აქედან კი მათათუშეთში ვრცელდება.

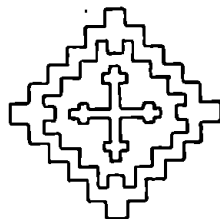
აბილაჯ

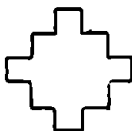
ჭარანა თვალნი

ხვანჭაულა

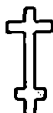
ჭარინი თვალნი

ნაფრთა

ჭარანა

ყვავის ფანა

ესურ. №31. ფარდაგის სახის ელემენტები.

ასეთსავე ცვალებადობას განიცდის ხურჯინის ქსოვა და მისი სახე. ძველი ხურჯინები რთულ გეომეტრიულ სახეებითა ნაქსოვი, რომლის ფერები მტკიცეა და შეხამებით სასიამოვნო. ახალი ხურჯინები კი უბრალოდ იქსოვება და სადა ზოლიანი.

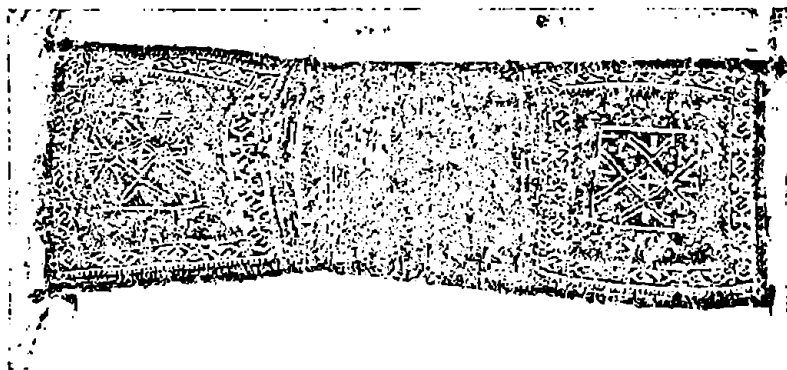
თუშის ქალები ჩითასა და წინდის ქსოვაშიაც დიდად დახელოვნებულნი არიან. აქ ყველა ქსოვის: ექვსი წლიდან დაწყებული ღრმა მოხუცებამდე, ქსოვენ სწეული და უსინათლო ქალებიც. თუშის ქალი წინდის ჩხირებს ხელიდან არ იშორებს და გზაში თუ ოჯახში ის

წინდას გამალებით ქსოვს. მინდვრის სამუშაოზე მიმავალი ზურგაბარგული თუშის ქალი თან წინდასა ქსოვს, საუბარშიაც ის არ აყენებს წინდის ჩხირებს და გამალებით ქსოვს. მაგრამ ჩითას ქსოვა ყველა ქალს არ შეუძლია, მას³ დახელოვნებული ან მოზრდილი ქალები

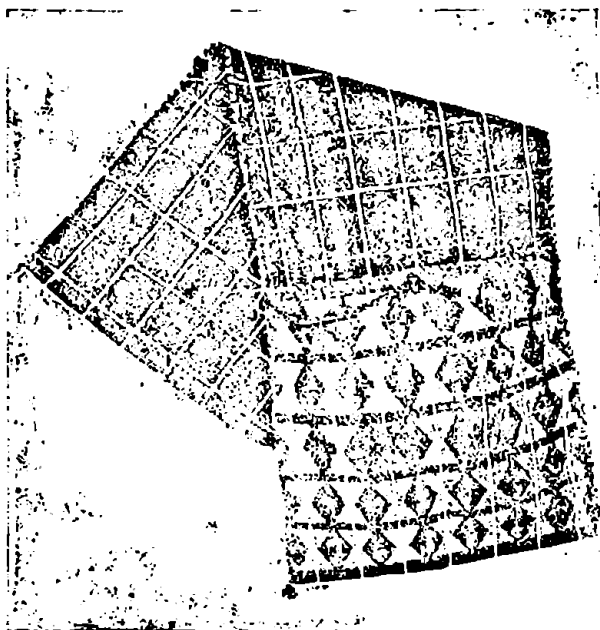

სურ. 32. ახალ სახიანი ფარდაგი

ქსოვენ. ჩითა შალის დაქრელებული ფეხსაცმელია და მას ყველა ატარებს. ჩითას ფორმა სამგვარია: მაღალ ყელიანი, დაბალ ყელიანი და უყელო. მაღალ და დაბალ ყელიანი ჩითები აქაური მოდიდან უკვე გასულია, მას ჯერ კიდევ ზოგიერთი ბებრები ატარებენ და მას იბებრულს⁴ უწოდებენ. დღეს მიღებული და გავრცელებულია მხოლოდ უყელო ჩითები.

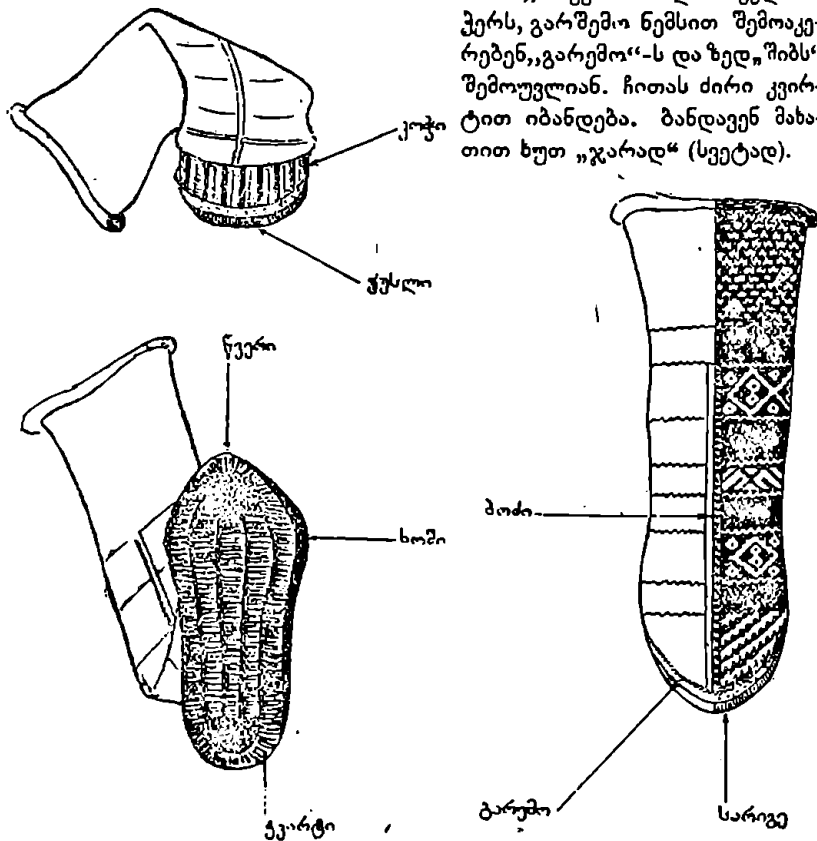

სურ. 33. ძველებური ხურჯინი.

სურ. 34. ებლანდელი ხურჯინი.

ჩითა ერთნაირად იქსოვება. მოქსოვილი საპონ წყალში ირეცხება, და გასაშრობად ხის „საფართზე“ წამოაქმევენ. გამშრალი ჩითა შუაზე ყელ-თათის სიგრძეზე იჭრება და „ხის ფეხზე“ (კალაპოტი) გამართავენ. ქვეშ გამოსაკერად ჩითას უღებენ ფეხის ტერფის ფორმის „თიკეს“ შალის სქელ ნაქერს, გარშემო ნემსით შემოაქვრებენ „გარემო“-ს და ზელ „შიბს“ შემოუვლიან. ჩითას ძირი კვირტით იბანდება. ბანდავენ მახათით ხუთ „ჯარად“ (სვეტად).

ხურ. 35. ჩითას ნაწილები.

ჩითას საყელოს უყრიან „სახმუწს“ და ამ შალის გრებილით იკრავენ. ჩითას ზელაპირს „ფეხის წინდა“ ეწოდება, ძირს ტერფი, ქუსლს „დიდურა ქოჭი“ და ყელს „რეზინა“. ჩითასადიაკო და საკაკოა. ფორმა და ქსოვა ორივესი ერთგვარია, განსხვავება მხოლოდ სახის ნაჭრელშია. საკაკო ჩითა ბოძებიანია და სადა წერტილბაზებითაა სახეები ამოყვანილი. სადიაკო ჩითა ზოლიანია და

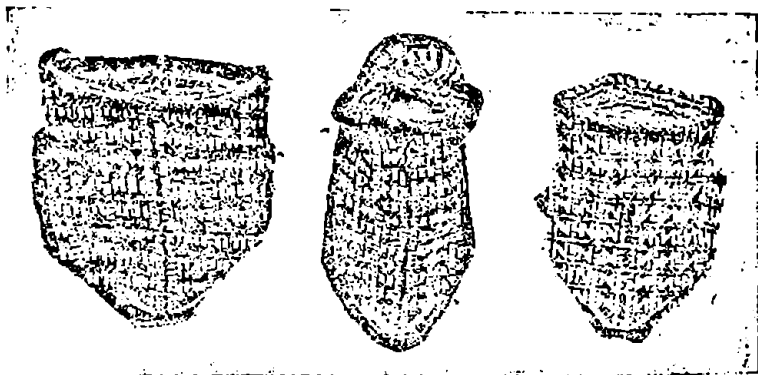

სურ. 36. თუშური ჩითები.

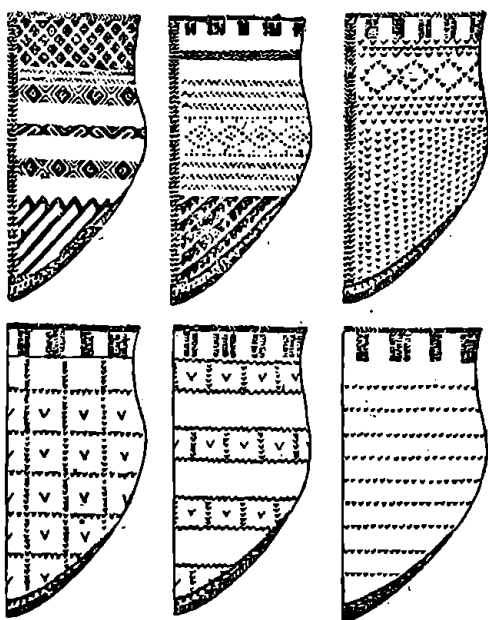

სურ. 37. სადიაცო ჩითა.

კრელი. ყელის შემოკლებასთან საღიაცო ჩითა სახეების ცვალებადობას განიცდის. მაღალ და ყელ დაბალ ძველ ჩითებს ახასიათებს

სურ. 38. საკაცო ჩითა.

სურ. 39. ჩითას ნაკრელის ცელა.

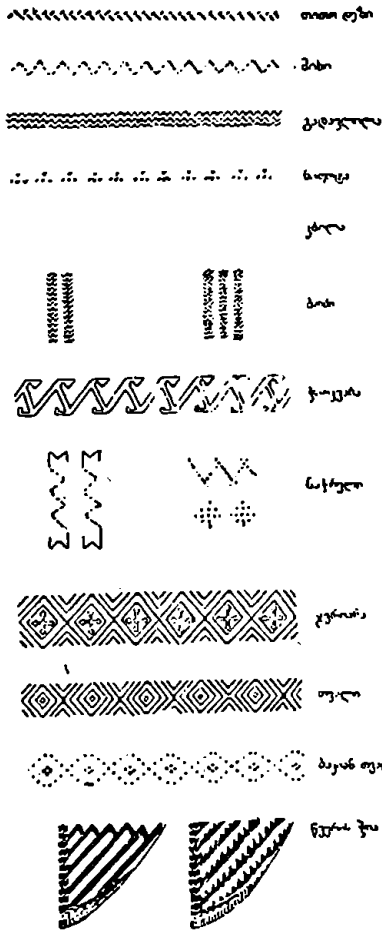
ნაკრელის სირთულე და ბრტყელი გეომეტრიული ფიგურირანი ზოლები. უყელო ჩითას ნაკრელი უფრო სადაა და მისი სახე თანდათა-

ნობით უბრალო ზოლზე გადადის და უფრო ზოლიან წინდას ემსგავსება. ჩითა ნაქრელია ფერად ძაფით, რომლის ფონი ჩვეულებრივად შავია და ზედ ამოყვანილია ორ-სამ ფერადით შეხამებული სახე. ამ სახეებს თავიანთი სახელებიც აქვთ: თვალი, ცუტუნა ჭია, წვერის ჭია, ჩიტის თვალი, გვერდ მიდებული ჭირკვენა, ოროლაის გვერდ მიდებული, ალვის ხე, ბაკიანთ თვალკბილა, მიხი, ჭირკვენა და სხვა. თუშები ჩითას შინ და კარში ზამთარ—ზაფხულ ატარებენ. ჩითა თბილი და რბილია და მშრალსა და მოყინულ ნიადაგზე სასიამოვნო საატარებელია, მაგრამ ნამში და ტალახში ის სველდება და უვარგისია. ჩითა სძლებს ორ-სამ თვეს, შემდეგ მას ძირებს უცვლიან და ისე ანახლებენ. აქ ჩითაზე დიდი მოთხოვნილებაა და ის 10—30 მანეთამდე ფასობს.

თუშები შინ დაქსოვილ წინდებს ატარებენ. წინდის ქსოვა აქ ყველამ იცის. იქსოვება კრელი და სადა წინდა. ძველებური „წინანდულა“ თუშური წინდა ფერად ნაქრელია და მას „ჯარანაიან“ წინდას უწოდებენ. ახლა ჯარანაიან წინდებს აქ არ ქსოვენ და დღეს უფრო მოწონებაშია ფერად ზრლიანი და სადა წინდები. უსახოსა და სადა წინდას სამეცხვარეო ან სამინდვრე წინდას უწოდებენ, ზოლიანს კი სასტუმროს. ქალები იცვამენ ყელ მაღალ კრელ წინდას. წინდას ჩხირებით „ცხემლით“ ქსოვენ, „ღეზების“ (თვალი) გამოანგარიშებით. წინდას აქვს წვერი, ტერფი კოჭი და ყელი. იქსოვება აგრეთვე „ქუროები“ (ხელთათმანი).

მესაქონლე თუშისათვის თოკი აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს და ესეც შინაურობაში მზადდება. საბელის გრება აქ ყველამ იცის და ამის საგრები „ჩიხრიხი“ ყველას მოეპოვება. საბლისათვის იგ-

სურ. 40. ჩითას ელემენტები.

რიხება თხის ბეწვი. ჩიხრიხის გირკალს ერთი კისერს გაუყრის და ხელით ჩიხრიხს ატრიალებს, მეორე მოშორებით ბეწვს აწვდის და ამგვარად საბლის „ლოლი“ იგრიხება. შემდეგ ხუთი ლოლისაგან საბელი იწნება.

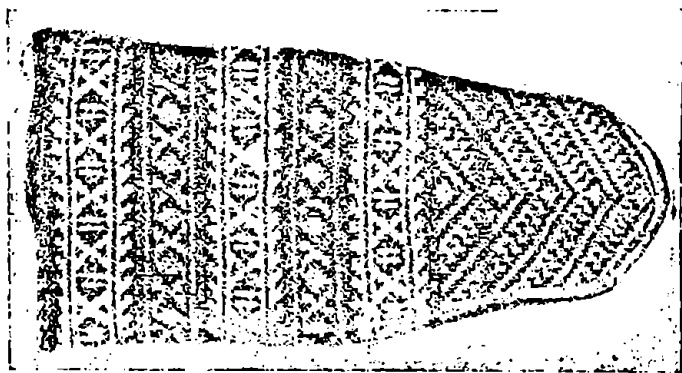
თუშეთში გავრცელებულია მატყლისაგან ნაბდის თელეაც. ნაბადს აქ თავისი ეკონომიური მნიშვნელობა აქვს. უნაბდოდ და უთუქოდ მომთაბარე თუშები და მათი მწყემსები ვერ სძლებენ. მთაში

სურ. 41. ქალი ქსოვით სათიშბი მიმავალი.

თექა-ნაბადი ყველაფერია, იგი საბანიც არის და ავდრობისას საიმედო თავშესაფარიც. ამიტომ თექა-ნაბდის დამზადებას მთაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. წამოსასხამ ბეწვიან ნაბდებს თუშები უკვე არ ამზადებენ. ასეთი ნაბდები აქ ლეკებს შემოაქვთ და მათგან ყიდულობენ. აქ მხოლოდ ნაბდის საფენებსა და ქუდებს ამზადებენ. ამისათვის მატყლს გადაარჩევენ, გარეცხავენ და გამშრალს კარგად გაწეწავენ. შემდეგ მატყლს ტილოს საფენზე გაშლიან და აღულებულ წყლით დანამავენ. თუ სახეების გამოყვანაც სურთ შიგა და შიგ ფერად მატყლით დააქრებენ და დაახევენ. დახეულს მუხლ მოკეცი თქალები მკლავებით თელავენ. ითელება სამჯერ. პირველ გათელილს „თხან-

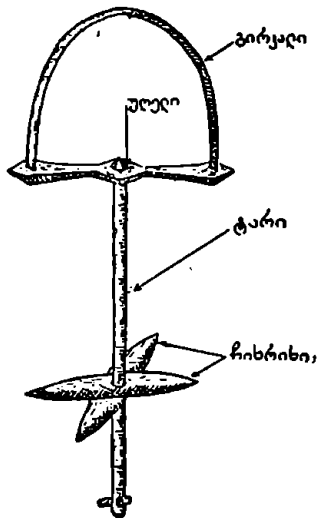
თხალა“-ს აშრობენ და მეორეჯერ თელავენ, ისევ ცხელი წყლით ნამავენ და იმავე წესით სთელავენ. მესამეჯერ კი მოთელვა თავდება. მო-

სურ. 42. თუშური ჯარანაიანი წინდა.

თელილი ნაბადი საფენად იხმარება და აგრეთვე იმისაგან იკერება ზედ ჩასაცმელი თეკა.

თუშეთი უფრო ცნობილია თავისი თუშური ქუდით, რომელიც მთელს აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. მას თავისი ფართო ბაზარიც აქვს და მშრომელ თუშის ქალებს კარგ შემოსავალს აძლევს. ამ ნაბდის ქუდის მოთელვის პროცესები უფრო რთულია. ქუდისთვის უკეთეს ლირსების მატყლია საჭირო. საქუდე მატყლის ფენა თხელია და ითელება ხუთ ან ექვსჯერ, შემდეგ მას შავად თავშავაში ღებავენ და აშრობენ. გამშრალი სიგანეზე იკრება და ბეწვის გასაცლელად ცეცხლის ალზე იტრუსება. ამგვარათ დამზადებულ ნაბდიდან ქუდებს გამოსჭრიან და პყერავენ.

სურ. 43. ჩიხრიხი.

სამწუხაროდ თუშეთის შინამრეწველობის ეს მეტად მნიშვნელოვანი და შემოსავლიანი დარგები დღეს უყურადღებოდ არის დატოვებული და ხელმძღვანელი ორგანიზაცია არ, გააჩნია. ამ დარგის გამო-

ცოცხლებაზე აქ არავინ ფიქრობს, რაც შესაძლებელია თანამედროვე გაუმჯობესებულ იარაღებისა და ტექნიკურ ცოდნის შეტანით. მით უმეტეს, რომ ამის შესაძლებლობას იძლევა აქაური მატყლის მარაგი და ქსოვაში გავარჯიშებული მუშა ხელის საკმაო რაოდენობა.

ამისათვის საჭიროა პირველ-ყოვლისა, პრიმიტიული აკაზმებისა და ჩხირების, საქსოვ დაზგებითა და ხელის მანქანებით შეცვლა, რომ

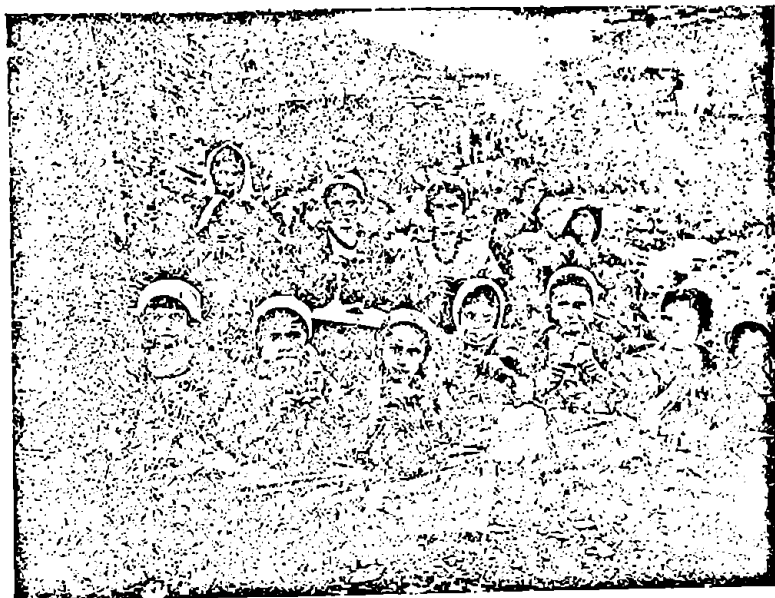

სურ. 44. ჩხირით საბლის გრეზა.

თღშეთის მშრომელ მოსახლეობას ამით მძიმე მუშაობა შეუმსუბუქდეს და მისი გაუმჯობესებული პროდუქციაც გაიზარდოს.

ხელოსნობას თუშები ნაკლებად მისდევდნ და შრომის ამ დარგს მათთვის ეკონომიური მნიშვნელობა არ ჰქონია. სამუშაოდ მიდიან ცხვარში და იქ მწყემსად დგებიან. ამ ბოლო ხანიებში აგრეთვე სხვა სამუშაოზედაც გადიან და მუშაობენ შეშის დამზადებაზე, ქვისა და გზის სამუშაოზე.

ერთი სიტყვით, თუშეთი ეკონომიურად მნიშვნელოვანი კუთხეა, განსაკუთრებით თავის მეცხვარეობით, რომელიც იძლევა კარგ ლირსების ყველსა და მატყლს. ამასთანავე მას აქვს ხელისშემწყობი პირობებიც: ფართო იალაღები, ალპიური ჰავა და მეცხვარეობაში გამოცდილი მუშა ხელი. ყველაფერი ეს იძლევა მეურნეობის ამ დარგის განვითარების კარგ პერსპექტივას. დღეს უკვე დაწყებულია თუშე-

სურ. 45. წინდის მქსოველ ბავშვები.

თის ჩამორჩენილ მეურნეობის რეკონსტრუქცია, რომელიც უაღიბდება კოლექტიურ მეურნეობის ფორმებში. ამისათვის საჭიროა ძველ პრიმიტიულ ბინების ნაცვლად აშენდეს ახალი ტიპის და ჰიგიენურად მოწყობილი ბინები, რომ კოლმეურნე მეცხვარეებს შეეძლოთ ასატან პირობებში ცხოვრება.

ამასთანავე უნდა გაიხსნას ზოოტექნიკური სადგური და სავეტერინარო პუნქტი.

თუშეთის ეკონომიურ მდგომარეობის გასაცნობად ჩვენ აქ მოვიყვანთ 1930/31 წლის სასოფლო სამეურნეო აღწერის სიას:

რიგი	სოფელი	კომლი	შემავლთა რიცხვი	ნათესის ფართობი.	ძროხა და ხარი
1	ომლო	84	303	5,6	424
2	დიკლო	43	179	27,75	304
3	ჩილო	32	147	23,25	208
4	დართლო	40	66	28,50	295
5	ყვულო	27	102	16,50	124
6	დანო	13	53	7,25	73
7	კემო	14	67	6,00	115
8	გირევი	10	46	7,50	100
9	ფარსმა	14	70	14,00	103
10	დადიკურთა	8	19	4,00	28
11	ვერხოვანი	3	12	1,00	21
12	ჯვარბოსელი	9	44	4,50	68
13	ალისგორი	1	3	1,00	7
14	კოკლათა	1	7	0,50	13
15	ვეძისხევი	1	3	0,50	16
16	საჩილოლო	10	45	5,00	49
17	საბუე	5	15	2,50	40
18	გოგრულთა	15	58	6,00	81
19	დოკო	25	103	12,00	166
20	ბოკორმა	15	51	6,50	89
21	ქუმელაურთა	21	81	14,50	101
22	ცოკალთო	9	38	6,75	37

ცხენი, ჯორი და ვირი	ცხვარი და თხა	მეკომურთა მთავარი გვარები.
148	2.508	თავბერიძე, სისვაური, იჭირაული, ბელოძე.
122	2.522	ბუჭურაძე, ბელადიშვილი, ნებიერიძე, იმედოძე.
109	1514	ელანიძე, მარხვაძე, ბაკურიძე, მეშელიძე.
92	2092	ილოძე, კაბუკაძე, ბასხაჯაური.
43	1216	გაწირიძე, თილიძე.
37	508	თათრულაძე, ხელაძე.
54	1965	აბალოძე, ონაძე.
16	513	აზიკური, მოზაძე.
32	662	ქააძე, სულაკაური.
20	342	ხეცოძე, კოკილაური.
2	96	თელაურიძე.
17	625	კარდილაძე, გესლაძე.
2	104	ჯააძე.
2	50	ბაშინურიძე.
—	50	გაბიდაძე.
12	226	აბაძე, ქოთილიძე.
6	50	გუთანაძე.
31	830	ბორშოძე, ხაბაძე.
63	1554	აბულიძე, თორღვაძე, წომიკურიძე.
30	689	ოთიურიძე, კახოძე, ლილაური.
63	1631	ბეჭურაძე, ნაკუდაძე,
20	395	მიქაძე, ქოთიაძე.

რიგი	სოფელი	კომლე	შეამელთა რიცხვი	ნათესის ფართობი.	ძროხა და ხარი
23	ხისო	32	107	20,50	141
24	შტროლთა	7	25	6,00	42
25	შველურთა	13	60	9,75	100
26	ნაციხარი	6	19	3,00	20
27	ჩიგლაურთა	14	51	5,25	59
28	ხახაბო	16	63	8,00	83
29	ბელელა	6	26	2,50	32
30	გუდანთა	10	28	4,50	51
31	ვაკისძირი	8	28	4,00	46
32	ბიჭურთა	5	26	2,50	30
33	ილურთა	7	13	3,50	17
34	ვესტომთა	7	44	2,00	62
35	ვესტმო	15	71	6,50	75
36	ბუჭურთა	2	10	1,00	8
37	შენაქო	70	309	51,00	398
38	ქვემოალვანი ¹	349	1465	495,48	—
39	ზემოალვანი	812	3415	324,39	1234
ჯამი		1430	7,268	1150,97	4,860

¹ ეს აღწერა სწარმოებდა ზაფხულში, აგვისტოში, როდესაც თავიანთ საკონელით ქვემოალვანის თუშები მათთუშეთში იყვნენ დაბინავებული და მათი აღწერა აქვე სწარმოებდა, ამიტომ ჩვენ ამ ცხრილში შევიტანეთ ქვემოალვანის მხოლოდ ნათესის ფართობი.

ცხენი ჯორი და ვიწრო	ცხვარი და თხა	მეკომურთა მთავარი გვარები.
37	832	ჯამრულიძე, ჩიგლაძე, წეწიაძე, იჩუკაძე
16	219	წვერაძე, ბლარეაძე.
30	695	კოლიციძე, მოზაძე.
5	257	ხახონაძე, შავშალაძე.
12	621	მოზაძე, კახოძე.
27	304	ქითიძე, ბაკურიძე.
11	137	გაგოძე, გიგოძე.
17	527	ოჩონაძე, ხიჭვაძე.
14	188	წიკრაძე, გაფრინდაული.
14	118	ლულელაური, ლახიაძე.
18	364	ხელოძე, ზეცაურიძე.
18	739	კახილაური, აფშილაძე.
49	1317	იჩეაძე, რაინაული.
2	365	აფთარაული.
196	4698	ჯიჭურიძე, ხაჩიძე, ბუქვაძე კურდღელაძე.
—	—	
1455	80279	შორთიანი, ცისკარაშვილი, მუშტარაული, ყიზილაშვილი, ფოცხვერიშვილი, აფშინაშვილი.
2842	120,789	

4. საზოგადოებრივი ურთიერთობები

თუშეთის საზოგადოებრივი ცხოვრება დღეს ფორმაციის ხანაშია; ძველი თემური წყობილების ნაშთები თანდათანობით ისპობა და მყარდება ახალი საბჭოთა სოციალისტურ სისტემაზე აღმოცენებული საზოგადოებრივი ურთიერთობა.

ამ წარმავალ თემურ ყოფას თუშეთში თავისი ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა; ამ ყოფის ზოგიერთ გადანაშთებ დღემდე მოუღწევია. მართალია, ეს ჩვევები დღეს უკვე მოკლებულია თავის სოციალ-პოლიტიკურ მნიშვნელობას, რომელსაც ფორმალურად იცავს მოსახლეობის ძველი თაობა, მაგრამ ამ კუთხის საზოგადოებრივი ყოფის გასაცნობად ამ თემურ გადანაშთების გარკვევაც ჩვენთვის საყურადღებოა.

მთათუშეთის მოსახლეობა დაყოფილი იყო და არის გვარებად. თითოეულ სოფელში წინათ სახლებულა ერთი გვარი, რომელსაც თავისი საგვარეულო კოშკი ჰქონია, სადაც შიშინაობის დროს ის თავს აფარებდა. დროთავეითარებაში გვარი იზრდებოდა და კომლებად იშლებოდა. ამასთანავე დიდი გვარი ქვეგვარებად იყოფოდა და ქვეგვარი ირქმევდა კომლის უხუცესის სახელიდან წარმოშობილ საკუთარ გვარს. ამ გვარების დაბოლოებება: ძე, შვილი, ული, ური და იანი. მაგალითად, ნაკუდასაგან წარმოშობილია-ნაკუდაიძე, უთურგასაგან-უთურგაიძე, ელანისაგან-ელანიძე, გულუხვა-გულუხვაიძე, ბერო-ბერო-შვილი, ფოცხვერი-ფოცხვერი-შვილი, აფშინა-აფშინა-შვილი, ცისკარა-ცისკარა-შვილი, მიქელი-მიქელი-შვილი (მიქელაძე), აბაში-აბაში-შვილი (აბაშაძე), გაფრინდაი-გაფრინდაული, იჭირაული, რაინული და სხვა. ური და იანზე ბოლოვდება: თალიაური, აზიკური, სულაკაური, კოკი-ლაური, შორთიანი და სხვა.

ეს გვარები იყოფა ქვეგვარებად, მაგალითად სოფ. შენაქოში (ჩაღმის საზოგადოება) ორი მთავარი და ძირეული გვარია: ბუქვაიძე და ხაჩიძე. ბუქვაანთ გვარში შედიან (ქვეგვარი): იმედიძე, ოშორიძე, ჯაგოდანიძე და სეხნიაიძე. ხ ა ჩ ე ნ თ გვარში კი: ჰერტიძე და ჯიჭურიძე. მეკომურის დასახელებისას იტყვიან: ბუქვაანთ გიგოლე ჯაგოდანიძე, გიორგი ჰერტიძე ხაჩიანთ.

ფარსმაში (პირიქითი თემი) ქ ა ა ძ ე ძირეული გვარია, მისი ქვეგვარი: იჩუნაიძე, დადაძე და კუკლაიძე. თავიანთ მოძმე მეკომურს ასე ასახელებენ: იჩუნაათ პეტრე ქააძე. ჯვარბოსელში (გომეწრი თემი) ძირეული გვარი ალუდაური იყოფა ქვეგვარებად: კარდილაიძე, გესლიანიძე, ელიზბარიძე და დარქიზანიძე. ასეა წოვა თუშეზშიაც, სადაც სამი ძირეული გვარია: შორთიანი, ცისკარა-შვილი და მუშტარა-ულნი. შ ო რ თ ი ა ნ ი ს ქვეგვარია: ჭავთარა-შვილი, ზარიძე, თურქო-შვი-

ლი, ყიზილაშვილი, ლაგაზიანი, ჩაჩქანიშვილი, ბურკიშვილი და სხვა. მუშტარაულნი: ბაინდურაშვილი, ლალიშვილი, ხარებაშვილი და სხვა. ცისკარიშვილი: აფშინაშვილი, ფოცხვერიშვილი. კიქაშვილი და სხვა. იტყვიან ლეო ქანთოშვილი ცისკარაანთ.

მთათუშეთში მობინადრე გვარები თავიანთ თავს ბიზნებად სთვლიან და თავიანთ გადმოსახლების ისტორიაც ზოგიერთ გვარებს დღესაც კარგად ახსოვთ; ირკვევა, რომ აქ იბიზნებოდნენ, არა მარტო მთისა და ბარის ქართველები, არამედ აგრეთვე ქისტ-ჩაჩნები და ლეკები. მაგალითად, სოფ. ომალოს მცხოვრები სისვალის წინაპარი თიანეთიდან ბატონს გამოქცევია და აქ დასახლებულა; მას სახელად სისური რქმევია. სოფ. ქეშოელი აბალოძე გამოქცეულა ქიზიყიდან მირზაანთ საგვარეულოდან; ქიზიყში მის წინაპარს ბატონი შემოჰქდომია. იჭირაული, ბასხაჯაური და ბექურიძე ხევსურეთიდან გადმოსახლებულან მესისხლეობის გამო. ხოსიკურიძე კი ფშაიდან. სოფ. ჩილოში მცხოვრები ოჩონიძის წინაპარი ლეკეთიდან გამოქცეულა. ოჩონიძენი ყოფილან ორნი ძმანი. მათ იქ მაშის სისხლი აულიათ და თუშეთში გამოხიზნულან. ერთი მათგანი ჩაღმა თუშებს ძმად მიუღიათ და ჩილოში დასახლებულა, მეორე კი უფროს კაცებს ქისტებში გადაუყვანიათ და იქ თავკაცებისათვის უთხოვიათ მისი მიღება და დასახლება. ისიც იქ სოფ. სულანტში დაბინავებულა. ეს გვარი დღეს ცნობილია „ჩიმაურკანთ“ გვარად. ხაჩიძეთ წინაპარს ხაჩი რქმევია. იგი ქისტეთის სოფ. ქანთიდან ყოფილა გამოქცეული; სადაც მას კაცი შემოჰქდომია. ხაჩის შვილს ხუნჩალს სოფ. შენაქოში რვა ვაჟი თურმე ჰყოლია. ხუნჩალი შვილებს გაყოფის ნებას არ აღეცდა და მთელი ეს დიდი ოჯახი ერთ ქერ ქვეშ სცხოვრობდა. და ოჯახის 50 წევრს ითვლიდა. ხუნჩალის ამ დიდ ოჯახს აქ დღესაც იგონებენ და როდესაც ვინმეს ოჯახში ნამზადისი ეცოტავენა მას ეტყვიან: „თუნდა ხაჩის ხუნჩალიანებს ეყოფათო“.

მთათუშეთში შემოხიზნულ ამ უცხო გვარებს არ შეეძლოთ არსებობა თემის გარეშე, რომელიც სათუშეთოს განაგებდა, ამიტომ ხიზანი იძულებული იყო, რომელიმე გვარს მიკედლებოდა და მისთვის დაძმობილება ეთხოვა. ამისათვის მთათუშეთის თემებში არსებობდა „ხარით შეყრის“ ადათი. როდესაც ხიზანი რომელიმე გვარისაგან დაძმობილების თანხმობას მიიღებდა ის ამ ხარითშეყრას ასრულებდა. ამისათვის დაამზადებდა პურს, არაყს და საკლავად ხარს დაჰკლავდა. დაიწვევდა ხევისბერს და გვარის უფროსებს. ხევისბერია კრებულს ამცნობდა, რომ ამა და ამ გვარმა (დაასახლებდა) ეს ხიზანი ძმად მიიღო და დღეიდან არვის გეგონოთ ის უგვარო და უსოფლო. იყვენით ქირში და ლხინში განუყრენლნი და მტერთან ერთმანეთის

მფარველიო. დაძმობილების ნიშნად ხევისბერი აიღებდა სამ ჭვას და ნახშირს და იქვე მიწაში სამანს ჩასვამდა, ზოგჯერ ძმობის სიმტკიცის ნიშნად ულვაშის ბალანსაც სამანში ჩააყოლებდენ. ამ დღიდან ხართშეყრილი ხიზანი თავის გვარს იცვლიდა და დაძმობილებულს გვარზე იწერებოდა.

თემური თუშეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებას ამოძრავებდა თემური ბრძოლები, მეკობრობა და მესისხლეობა, რომელსაც მესვეურობდენ ხევისბერები და დეკანოზები. თემის მიერ არჩეული ეს ხევისბერები და დეკანოზები ეკუთვნოდნენ საზოგადოების შეძლებულ ჯგუფს და ამ ჯგუფის ქონებრივ-უფლებრივი ინტერესების დაცვისათვის ღვთისა და ხატების პირით მოუწოდებდნენ ხალხს ნადავლის მოპოვების მიზნით მეზობლებზე თავდასხმისათვის. ხატის ნებით დაშინებული მდაბიო ხალხი სალაშქროდ მისდევდა ამ შეძლებულ ჯგუფის ბელადებს, იკლებდა სოფლებს, იტაცებდა მოსახლეობის სარჩო-საქონელს და ნაძარცვით უკანვე ბრუნდებოდა. მაგრამ ამ ნადავლს შეძლებულთა ჯგუფი და მათი ბელადები ინაწილებდნენ. ეს იწვევდა მეზობლებს შორის დაუსრულებელ ბტრობას და ერთმანეთის დალაშქვრას, რაც ქონებრივად და ფიზიკურად ანადგურებდა მოსახლეობის ღარიბ და შეუძლო ნაწილს. ამ ბელადების გმირობაზე ითხზებოდა ლექსებიც, რომლითაც მდიდარია თუშური ხალხური სიტყვიერება.

ამ მხრივ, სხვათა შორის ცნობილია ყვავლოელი გორგი თილიძე, რომელიც ფშაველებს თურმე არ უსჯენებდა და თავისი რაზმით ეცემოდა. ფშაველ მწყემსებს, ხოცავდა მათ და ცხეარს სტაცებდა.

ბოლოს ეს გულადი თილიძე ფშაველებს სოფ. ხოშარაში დაუმარცხებიათ და თილიძეს ლაშარის წმ. გიორგისათვის შეუთხოვია თუ ამ განსაცდელს გადამარჩენ თეთრ კურატს მოგართმევო. ლაშარობას თილიძე მართლაც თეთრი კურატით ფშავში მისულა, ფშაველებს ეს სწყენიათ და მისი მოკვლა განუზრახავთ, მაგრამ თილიძეს თუშ ფშაველების შერიგება და ძმად გაფიცვა უთხოვია. შეთანხმება მომხდარა და ორივე მხარე ლაშარის ჯვარზე ძმად გაფიცულან.

ამაზე ეს ლექსი გამოუთქვამთ:

ლაშარს მოვიდა თილიძე, დიდგულად დაჯდა თუშია,
შამეხეხვიენენ ფშაველები, როგორ. რო ბატონს ყმანია:
„შენ აქ არ მოგვესლებოდა, დიდი ქენ ცოდო ბრალია,
გასწყვიტე დიაც ყმაწვილნი, კალოდ გაღეწენ მკვდარია,
ნაკვეთაურის ქერხოსა შენ შეხსენ რკინის კარია“

— მადროგეთ ფშავლის შვილებო, მალოცეთ თქვენი ჯვარია,
მოვსულვარ სახვეწნელადა მომიყვანია ხარია,

ეგ მაშინ გავარიგოდეთ, როცა გამოვლენ მთანია.

მთა გაშრეს, ქვიშა გამოჩნდეს ლურჯამ მოხილდოს ნალია,
 ტყემა გაუშვას ფოთოლი, ბალახს გაფინოს ნამია,
 მთებშია ც გაჩნდეს ჯანყები მხედარ დაღმალს თავია,
 უბისთავ დანათლებიან თილისძის ცხენის ნალია.
 ან ვისი სქექედეს მაჟარი, ან ვისი ც სჭრიდეს ხმალია,
 ან ვის მიუდიოდეს ნათარეშალი ცხვარია,
 ლელის ძირს გადმოდიოდეს თქვენი ცხვარ-ხაროვანია,
 უკან მომდევდეთ ფშაველებო, სტიროდეთ როგორც ქალია. -
 ლელის გორს შემოხიდოდეთ ერთი პატარა ზარია:
 „ლაშარეულა თან გვიტან დავლათის გვიქრის ქარია,
 დახკრა ხმა ახადს გაეიდეს პირ დაიწერონ ჯვარია.
 დეღამა მისცა ჩემს ცხენში შვიდ ფური შვიდი ხარია
 მე იმან გადამარჩინა მეს თვალებს ვენაცვალა“.

შედლებულ ჯგუფთა ეს ბელადები აგრეთვე აწუბოდენ მეკობრობას.
 ქისტ—ჩაჩნეთში და განსაკუთრებით დიდოეთში (ლეკებში). ამ მიზ-
 ნით ეწუბოდა დამრბევი რაზმები, რომლებიც ირჩევდენ ბელადებს
 და მათ წინაშელოლობით გადიოდენ ქისტეთ—ლეკეთში. აქ ეცემოდენ.
 მწყემსებს, სტაცებდენ მათ ცხვარ-საქონელს და, ნიშნად გამარჯვ-
 ბისა, მტერებს მარჯვენა ხელის ტევებს აჭრიდენ¹ და უკანვე ბრუნ-
 დებოდენ. ამ ნადავლს მეკობრები თუშეთში იყოფდენ, მოჭრილ ხე-
 ლებს ბელადები თავიანთ ჩარდახიან ციხის კედლებზე აკრავდენ და
 ტყვეებს კი ბაშტებს კედელზე ჯაჭვებით აბამდენ². გამარჯვებულ მეკო-
 ბართა ბელადებს საქებურ ლექსებსაც უძღვნიდენ:

აღვანში თუშის შვილები ხმალს უღესავენ პირსაო,
 თოფებსა ძალზე ღმართავენ, ჯაფრი გულს მოდის მტრისაო,
 დაუბარებენ ივანეს ელიზბარაძის შვილსაო,
 შენაქოშიგა ბაკურას, გოლადასა, ქერიტიშვილსაო.
 წამოვიდოდა ბაკურა, ჯოგი თანმოსდევს მგლისაო,
 შავროვდებიან ყვარელში, შუა ბაზრისა პირსაო,
 საომრად დროშა რჩეულნი ეკითხებიან გმირსაო:
 „დილაზე საით წავიდეთ, საით ლა გვიზამ პირსაო?
 ბაკურა ეტყვის: „გმირთ-გმირნო, ნუ ჩქარობთ, არა სჭირსაო.“

¹ თუშის ბელადის მიერ მოჭრილი ლეკის მარჯვენა დღემდე იყო შერჩენილი ტატო ილიძის სახლის კედელზე სოფ. დართლოში. ეს მარჯვენა ჩვენ ჩამოვიდეთ და ფოტოგრაფიულად გადავიდეთ (იხ. სურ. 46).

² ტყვეების მისაბმელად ბაშტეს კედელში დატანებული იყო ბრტყელი და შუაში ამოხრეტილი ფიქალი, რომელშიაც რკინის დიდ ჯაჭვს უყრიდენ და მას კლიტით კეტავდენ. ტყვეს ამ ჯაჭვის ყურს კისურზე ადებდენ და ჯაჭვითვე გამოკვანძავდენ. ერთი ასეთი ჯაჭვი დღესაც ინახება სოფ. დართლოში, დმიტრი დავაიძის ოჯახში; მისი სიგრძე 3, 60 მეტრია.

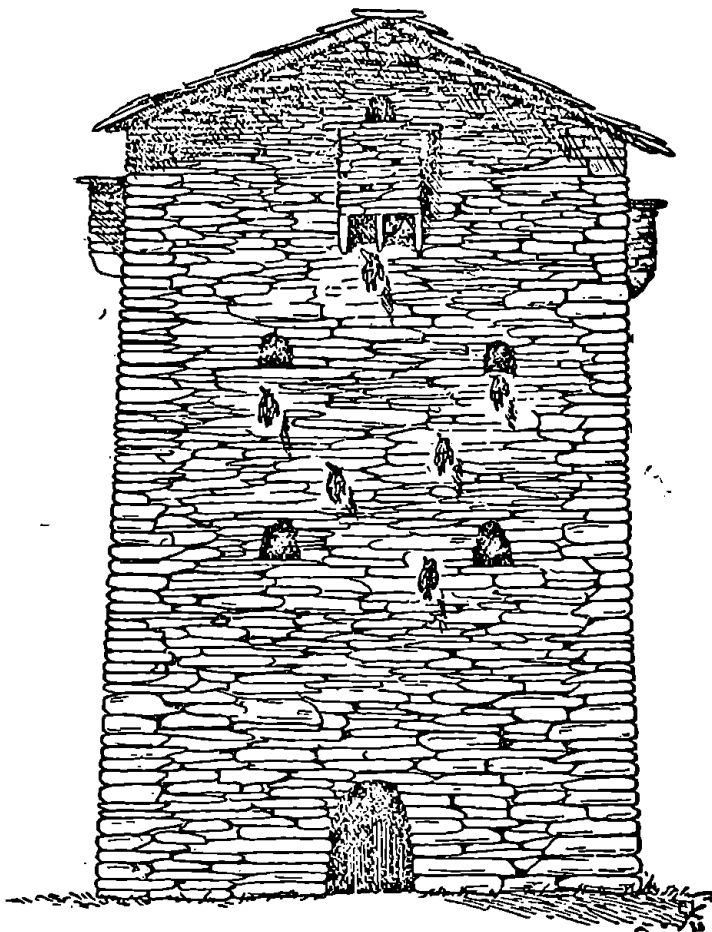
მოულოდნლოთ ივანეს ელიზბარიძის შვილსაო,
 ეს ვაჟიც გულოვანია მედგრად მებრძოლი მტრისაო“.
 ხალხის ნაპირს გიორგი სდგას, მრისხანედ წარბთა ხრისაო,
 თოფ გაბუდული მხარტ ხკიდავ, ვადა უნათებს ხმლისაო.
 გიორგი ეტყვის ბაკურას: „კაცო, რას ამბობ რასაო,
 რათ ულოდინებთ ივანეს გზაც თითონ ვიციტ მთისაო,
 რო აქებთ ბაგვაზელებსა მათი გაცნობა გვინდაო“.

სურ. 46 თუშის მოჭრილი ლეკის მარჯვენა ხელი

წინ გაუძღვება ბაკურა, გზა გრძელიც შამოკლდებაო,
 ბაგვაზის მთებსა გადადგნეს შუგულას დაღესტნისაო,
 ჩვეთარეშნენ თუშები, მწყემსებ დახოცეს ცხვრისაო.
 მთისა მშვენიერ კალთებზე უივილი შოდის ცხვრისაო,
 ერთი გეჰქცა მეცხვარე ქორივით სოფლად გაფრინდა.
 შაიტყვეს ბაგვაზელებმა მოდიან ცხენებ ხეთქეითა,
 თუშნი გორებში გამაგრდნენ, შიში არა აქვთ მტრისაო,
 დილ საღამომდე იომეს სულ გააწითლეს ქვიშაო.
 გვალეთ ბიჭებო, გვეყოფა მარჯვენა ჩვიდმეტისაო,
 გამოზრუნდება ბაკური, ღიმილი შოდის პირსაო,
 წამოვლენ კახეთისაკენ შაირებისა თქმითაო.

ყვარელში რო ჩამოვიდეს, სუ ხალხი გაკვირდებო.
რა ხალხი ამოუქმეტავ, ხელეზი მოაქვთ მტრისაო,
წინ მოუძღვება ბაკურა, ვადა უნათებს ხმლისაო.

სურ. 47 მტრის ხელეზ მიკრული თუშური სახლი.

შენი ჭირიმე ბაკურა, სულამ შენ ხმალი სჭრისაო,
დედამან შეილი გაზარდოს მტრისა დამცემი ძირსაო,
ბაკურავ, შენისთანანი თავის მომკვეთნი ხმლითაო.

ათსო ბელადიშეილი 71 წლისა, სოფ. დიკლო 1931 წ.

რასაკვირველია არც ლეკ-ქისტ-ჩაჩნები ისხდნენ გულხელდაკრეფილები. ნადავლის მოპოვების მიზნით ლეკებისა და ქისტ-ჩაჩნების ბელადებიც თავიანთ რაზმებით გადმოდრიოდენ თუშეთში, მიერეკებოდნენ ცხვარ-საქონელს და ტყვეებსაც იტაცებდნენ. ტყვეების გამოსყიდვაში ლეკები დიდ სასყიდელს მოითხოვდნენ. ამასთანავე რაც უნდა დასჯდომოდა ტყვე პატრონს უნდა გამოესყიდა, რადგანაც მისი გამოუსყიდელობა სირცხვილი და საძრახისი საქმე იყო. ამიტომაც ტყვის პატრონს გვარი ეწეოდა და ამით საშუალება ეძლეოდა ტყვე დაებრუნებინა.

ამგვარად გაბატონებულ ჯგუფების ბელადების მიერ ეწყობოდა ნადავლის მოპოვების მიზნით, მეზობელთა ერთმანეთის დალაშქვრა, რომელსაც ეწირებოდა მშრომელ მოსახლეობის ქონება და სიცოცხლე.

მეკობართა ჯგუფში გულადობა და ვაჟკაცობა დიდად ფასობდა; ზურგის შექცევა კი სამარცვინო იყო¹. მეკობარი ახალგაზღვრობა იარაღის ხმარებაში სიყრმიდანვე იწვრთნებოდა და მათ ოცდახუთწლამდე თურმე არ ამუშავებდნენ, მკლავ—ბეჭებსაც ერბოთ უზღავდნენ და ერბოში გაზელილ ქუმელით ჰკვებავდნენ.

თუშეთზე ლეკების ბელადების თავდასხმაზე და მათ მიერ გატაცებულ ტყვეების თავგადასავალზე აქ დღესაც მრავალი თქმულებები და ლექსებია დაცული. სხვათაშორის სოფ. შენაქოში დღესაც ცოცხალია ღრმა მოხუცი თევდორე ივანეს ძე ჯიჯურიძე (მისი თქმით 103 წლისა), რომელიც შამილის დროს ლეკებს ტყვედ გაუტაცნიათ. ჯიჯურიძე ლეკებს სოფ. გუნოში დაუმწყვდევიათ და მისი მშობლებისაგან გამოსასყიდი ხუთასი მანეთი მოუთხოვიათ. ჯიჯურიძის ოჯახს სოფელი შესწევია, სამასი მანეთი შეუგროვებია და ეს ლეკებისათვის შეუძლევია, მაგრამ ამ დროს დაღესტანი რუსებს აუღია, შამილი დაუტყვევებიათ და ჯიჯურიძეც გუნოდან გამოქცეულა. ტყვეებს მღვერებს გამოუყენებდნენ ხოლმე. მღვერები გზაში ლეკებს ჩაუსაფრდებოდნენ და შებრძოლების შემდეგ ტყვეებს აყრვენიებდნენ. ამ მხრივ აქ ცნობილია თუში გიგაი, რომლის გულადობის შესახებ არა ერთი ლექსია გამოთქმული:

— ვინა ხარ გულ ჯავრიანად, დიკლოს ვინ ბრუნაეს ბანზეო,
ქირიმ ჩამოღღლეგს ზამთარსა, ზაფხულს მოელის ძალზეო,
კითხოდეთ საბუელებსა ლეკებ ხომ არ სდის გზაზეო.

— შოროდე გურჯო, თუ მკითხავ, ჩაუჯექ ყვარლის გზაზეო.

¹ ამას ვახუშტის ცნობაც მოწმობს: „ხოლო უკეთუ (თუში) ვინ მდებრი იყოს გულითა კაცთაგანი და ივლტოდეს შინა, ამას აკმევენ ძაღლთა. თანა, გობასა შინა ძაღლთასა და არღარა კაცთა თანა“-ო (იხ: მისი გეოგრაფია გვ. 172).

ტყვეებ მოუდისთ ფშავლისი, ტირილით ქალი, რძალიო.
 —ნუ სტირით დებო, ნუ სტირით, გიგაი გიზისთ გზაზეო,
 თუ თქვენ ლეკებ გაგატანოთ, წვერი ნუ მესხას ყბაზეო,
 ნურცა მიტიროს დედამა, სწორში ნუ დამსეან ჯარზეო
 ხმალ და ხმალ გადაერია ხუთნი დაკაფა წამზეო,
 ხუთსავ აჰყარ იარალი, ქალებს აასხა ტანზეო,
 ქალებ გზაზე დააყენა, მშვიდობით დებო გზაზეო,
 ჩემ სახელს ფშავლად ნუ იტყვიოთ, თუშვარ გან ფშაველ ვარიო .

ლეკების ამ ტყვეობის შესახებ, აი როგორ მოსთქვამს ლეკეთში
 გატაცებული ტყვე თუში:

ერთხელ ძალზე მოვიქანცე, მიმეძინა ერთ დიდ ხესთან,
 მე ლეკებმა დამიჭირეს, თასმით შემკრეს მაგრა ხელთა,
 წამიყვანეს ტყვეთა მტანჯეს, ცრემლით ვსჩივი მაღალ ღმერთთან
 გადმიყვანეს ანწუხსშიგა, რაჯა ბელადს ჩამაბარეს,
 შიგ ჩამავდეს ხაროშიგა, ზედ დიდი ქვა დამაფარეს,
 არცა ქონდა ცას ნათელი, არც შუქები მზე და მთვარეს.
 დავხყავ ხანი იმ ხაროში, საცოდავად ვიტანჯოდი,
 წვერი-თმანიც შემებარდა, ქუჭუი მწვავდა ვიდაგოდი,
 ომანისა იმედობას ჩემსა გულში ვიძახოდი,
 გამომისხნის ტყვეობიდან, სუ ხო ამას ვიკეებოდი.
 მაღლი ღმერთს, იმ ჩემს გამჩენსა, ომანის გულს ეს გაეგო,
 ხმალსა თურმე დუმა გაჰკრა და ქარქაშში ისე ჩასვა,
 მუცლის ძრომით მოპარულა, ცურვით მიწას გულიც ეგო,
 ყარაულსაც სძინებოდა, იმის ხელით სიკვდილ ერგო.
 ამომიყვანა ომანმა, შემიხსნა ხელ-ფეხთ ხუნდები,
 რა გავაგებლო, რა გითხრა, სიტყვასაც გვიან უნდები,
 სახლში შევიდა გულდაგულ, მათი დღე მოდის ცუდები,
 ყველასა დასკრა მკლავები, იმით აავსო გულდები.

კობე ალექსის ძე ჩიგლაიძე, სოფ. ხისო 1931 წ.

თემურ წყობილებას უმთავრესად ახასიათებდა შურისძიებისა და
 სისხლის აღების წესები და თემურ თუშეთშიაც ეს ადათი მტკიცედ
 იყო დაცული. თუში თავის მოქმის სისხლს არავის შეარჩენდა, და
 მტერზე შური რომ ეძია, სისხლის უქანასკნელ წვეთამდე იბრძოდა.
 სისხლის აუღებლობა გვარისთვის სამარცხვინო იყო და ძმებთან
 ერთად სისხლის აღებისათვის იბრძოდნ ბიძაშვილები და დედის
 ძმები. მაგრამ ზოგ შემთხვევაში სისხლის გამოსყიდვა და ამით შერი-
 გებაც შესაძლებელი იყო. სისხლის შექასებას და საზღაურის რაო-
 დნობას თუშებში ხვეისბრები და გვარის უხუცესები აკანონებდნ.

მსაჯულთა ეს კრებული „საბჭეოში“ სხდებოდა და აქ თათბირობდა. ასეთი საბჭეო გამართულ ქვის საჯდომებით დღესაც დაცულია სოფ. დართლოში. მას აქ „საფრინდაო“-ს თორმეტანთ საჯდომს უწოდებენ. სისხლის აღების, ქალის მოტაცების, ქურდობის და სხვა მძიმე შემთხვევებში სათემო ბჭეები ამ ქვის საჯდომებზე თურმე სხდებოდნენ და საქმეს არჩევდნენ. წინ ჩასმული იყო მომჩივანთა დასაყრდენი ორი ქვა. ერთთან იჩოქებდა მომჩივანი და მეორესთან მოპასუხებ. მკვლელობა

სურ. 48. საფრინდაო.

და დაქცეული სისხლი თუშებში ერთგვარად არ ფასობდა.

მკვლელი თემიდან იხიზნებოდა. სინანულის ნიშნად ფეხთ არ იცვამდა და თმა-წვერსაც იყენებდა. როცა ხანი გაივლიდა თემი მას შვიწყალეზდა და ის შინ ბრუნდებოდა. მკვლელი ცხენს შეკმაზავდა, ჩამოჰკიდებდა ხმალს, თოფს, აგრეთვე ძღვენს და ნათესავეების თანხლებით მიდიოდა მოკლულის ოჯახში. აქ იმართებოდა ტირილი და ის შერიგებას შესთხოვდა. მოკლულის ნათესაობა შერიგების ნიშნად

მას წვეულებას უმართავდა. მაგრამ სისხლის საზღაურს არ იღებდენ, რაც მიცვალებულის სულის შეურაცხყოფად ითვლებოდა.

ამასთანავე გამომუშავებული იყო სისხლის შეფასების თავისებური წესიც, რომლის მიხედვით, მაგალითად მამაკაცის სისხლი ფასდებოდა-60 ძროხა, ქალისა 30—ძროხა. ხანჯლის დაკვრა პირით-5 ძროხა, წვერით-15 ძროხა და ასე იმისდა მიხედვით თუ რა სიმძიმისა იყო კრილოზა. ბჭეები პირისახის კრილოზას ქერის მარცვალთ ზომავდენ; მარცვლებს კრილოზის სიგრძეზე დააწყობდენ და რაც დაეტეოდა იმას ორ მარცვალს გამოაკლებდენ, დანარჩენს დათვლიდენ და თითო მარცვალში დამნაშავეს ერთი ძროხა ან მისი საფასური უნდა გადაეხადა. სისხლის საფასურის გაღებაში დამნაშავეს მოგვარებები ეწეოდენ. გარიგების დღეს დამნაშავეს ერთი ქვაბი არაყო და საკლავი უნდა გაელო. ხევისბერი გამოაცხადებდა ბჭეების დადგენილებას სისხლის გარიგების შესახებ და დაუმატებდა, რომ ვინც ამას დაარღვევს ჯარიმა გადახდებოა. შერიგების ნიშნად მესისხლენი იქვე ერთმანეთს ხელს ჩამოართმევდენ. რიგების დროს ზოგჯერ ქადაგი იტყოდა, რომ ლაშარის ჯვარი ბრძანებს, რომ ამ კაცს (დამნაშავეს დაასახელებდა) არაფერი გადახდესო. ამ შემთხვევაში დამნაშავე სისხლის საფასურისაგან თავისუფლდებოდა, მაგრამ მას ხატისათვის უნდა მიერთმია: ქვაბი ლუდი, ხარი და ცხვარი. ამით იგი თავის დანაშაულიდან ვითომდა იწმინდებოდა.

ქურდობა საძრახისი საქმე იყო და ქურდს ერთს შვიდად ახდევინებდენ. თუ დამნაშავე არ ტყდებოდა, მას და მის ნათესაეებს აფიცებდენ. ფიცის დროს სამჯერ შემოუვლიდენ ხატს, ხელში რაიმე წმინდა სარიტუალო ნივთით, ან თავიანთ წინაპართა საფლავზე ფიცულობდენ. ამისათვის მიცვალებულის საფლავზე სდებდენ ვირის „ქოქს“ და ძაღლის სალაფავს (ქურქელია). დაიჩოქებდენ და მიცვალებულთა სულელებს ფიცით მოუწოდებდენ. მაგრამ სიმართლის შესაჯერებლად თუშეთის ბჭეები ორდალიებკ მიმართავდენ. სხვათა შორის ორდალიებში გავრცელებული ყოფილა ცხელ წყლიდან გახურებული რკინის ხელით ამოღება და ვისაც ხილი დაეწოდა ის იყო დამნაშავე, წინააღმდეგ შემთხვევაში-არა. გაუსწორებელი და ნაენე პირი თემისაგან იღვენებოდა და ამ უმაღლეს სასჯელს „მოკვეთა“ ეწოდებოდა. დღეს სისხლის აღების ეს წესები უკვე მოსპობილია და საპართლის ყველა საქმეები საბჭოთა სასამართლოში ირჩევა.

თუშური ძველი ოჯახი მრავალრიცხოვანი იყო. ერთ ქერ ქვეშ რამდენიმე „ძმათაშვილები“ სცხოვრობდენ. ამ დიდ ოჯახის უფროსად უხუცესი მამაკაცი „ბერო“ და უფროსი დიასახლისი „ბერადედა“ ითვლებოდა. მთელი ოჯახის საქმიანობა ამ ორ მოხუცის ზედამხედველობის ქვეშ მიმდინარეობდა და ყველანი მათ გმორჩილე-

ბოდენ. თუ ბერო და ბერდედა ღრმად მოხუცნი იყვნენ, მაშინ მათ მოვალეობას უფროსი მაზლ-რძალი ასრულებდენ. ოჯახში ყველაფერი საერთო იყო, გარდა ქალების ხელსაქმისა, რაც მათ პირად სარგებლობაში რჩებოდა. საოჯახოდ ვაქრობდენ მამაკაცები, დედაკაცებს მხოლოდ არჩევის ნება ეძლეოდათ. გაყოფა უფროსების სიცოცხლეში ძნელი იყო, მაგრამ გაყოფას ადგილი თუ ექნებოდა დედმამას თავიანთი წილი გაჰქონდათ, ზოგიერთ შემთხვევაში მშობლებს შვილები მორიგეობით ინახავდენ. უფროს ვაჟს საუფროსოში ეძლეოდა 10-100 ცხვარამდე. ქალებს ძველი ადათით ოჯახში წილი არ ჰქონდათ და გაყოფის დროს არაფერი ეძლეოდათ. მაგრამ ქალს თუშის ოჯახში ღირსეული ადგილი ექირა. ის იყო ოჯახის ბურჯი, რომელიც მინდვრისა და საოჯახო მუშაობას ერთგვარ თავგანწირვით ეწეოდა და ამავე დროს ხშირად მამაკაცებთან ერთად ხელში იარაღით ოჯახისა და თემის ინტერესებსაც იცავდა. ამიტომ ქალის მანდილს აქერთგვარ პატივითაც ეპყრობოდენ. ჩხუბის „ტკეცილობის“ დროს დედაკაცი თუ შეესწრებოდა მანდილს მოიხდიდა და შუაში ჩაადგებდა და იტყუდა: „ჩემი არა გაქვთ ამ მანდილის ხათრი მაინც იქონიეთ“-ო. და ამგვარად „მანდილით ტკეცილობას ვაყრევინებდითა“-ო დღესაც ხშირად იგონებენ თუშის მოხუცი მანდილოსნები.

ამ თუშურ დიდ ოჯახს ახასიათებდა სტუმართმოყვარეობა. სტუმრის მიღებისა და პატივისცემის ეს წესები ზოგიერთ ოჯახებში დღემდე დაცულა. ოჯახში შემოსულ სტუმარს მცირე წვეულებას უმართავდენ, რომელსაც წინათ „ახია“-ს უწოდებდენ, შემდეგ „ჯარს“ და დღეს „კამპანია“ დარქმევია. სტუმარს ორ ურმისმანძილზე მიეგებებოდენ და ხელის ჩამორთმევით ესალმებოდენ. კონცა სირცხვილი ყოფილა, სტუმარს ოჯახის უფროსი შინ დაიწვევდა, ბეჭებზე მას ტყავკაბას (ქურქს) წამოასხამდა და კერასთან დასვამდა. ოჯახის პატარძალი სტუმარს ფეხთ გახდიდა, დაბანდა და სუფთა წინდებს ჩააცმევდა. სტუმრის ფეხის დაბანა მთათუშეთში დღესაც იციან. სტუმარს თან მოჰქონდა ერთი პური და კალტი. ის რჩებოდა ორი დღე. სტუმართან პურის ქამი, მოკითხვა და საუბარი მხოლოდ ოჯახის უფროსებს შეეძლოთ. მეორე დღეს მასპინძელი სტუმარს, „ახია“-ს გაუმართავდა და ამისათვის გაშლიდა მცირე სუფრას და მეზობლებს დაიწვევდა. იმართებოდა მხიარული პურობა. ახიაში მეღვინედ ქალიშვილი ან უმფროსი რძალი იყო, რომელიც ფეხზეიდგა და სტუმრებს სავეს ყანწებს სთავაზობდა. შემდეგ სტუმარს მორიგეობით მეზობლები გაიწვევდენ და იქაც ასეთვე „ახიას“ უმართავდენ. ახიაში მამაკაც სტუმრის ამყოლდამყოლი კაცები იყვნენ, ქალისა კი დედაკაცები, რომლებსაც სტუმარი ახიაში დაყავდათ და დროსაც ლხინ-თამაშში ატარებდენ. სტუმრის მოწყენა არ შეიძლებოდა და მასპინძელიც მის გართობას ცდილობდა.

„რა მოგწყენია სტუმარო, რა შეგდებია ზარო,
 არც ვინ ყავს დაკრილ-დაკუწულ და არც ცხენ გვიდღეს მკვდარიო“
 გულუხვ და პურად მასპინძელზე ახიაში ასე მღეროდნენ:
 „მასპინძელ კარგად მასპინძლობს, ლხინითა მზიარულითა,
 წითელ დახია ქოშები სტუმართ წინ სიარულითა.
 სტუმრის მოისე მზე მოვა, წა ისე შავი ღრუბელი,
 თუ წახვალ თანა გამიყოლ, აქ ნუ დამაგდებ საწყალსა“.

სტუმრის არ მიღება სირცხვილი იყო და ოჯახისათვის დიდად სათაკილო: „სტუმარ მივიდა კარზედა ვერ უთხრა შინაობაო“. სტუმარი ერთობოდა აგრეთვე „ბეხენე“-ში ან „საანჯგო“-ში (საბაასო). ამ ბეხენეზე სხდებოდნენ სოფლის მამაკაცობა და დროს საუბარში ატარებდნენ. დედაკაცებს ბეხენეზე ჯდომა არ შეეძლოთ და ახლოსაც არ ეკარებოდნენ. წინათ ბეხენე ან საანჯგო თუშეთის ყველა სოფლებში იყო გამართული. დღეს ბეხენე დარჩენილია სოფ. შენაქოში, სოფლის შუაგულ ვაკეზე, სადაც მამაკაცები დღესაც საბაასოდ სხდებიან.

თუშებმა ერთმანეთის დახმარებაც იციან და გაჭირვების დროს ხელის შეწყობაც. ვისაც მიწის დასამუშავებლად იარაღი, თუ საქონელი არ გააჩნია, მას მეზობლები შეეშველებიან და ამას „ხარმოხნა“-ს უწოდებენ. ხარმოხნის დროს შველიან უსასყიდლოდ, მხოლოდ მასპინძელმა სადილი უნდა აქამოს. რაიმე უბედურ შემთხვევით დაზარალებულს თუშები „ოჩხარს“ უმართავენ და ყველანი ეწვევიან რითაც შეუძლიანთ: ფულით, სურსათით თუ შრომით. მაგალითად, დაზარალებული მეცხვარე არაყს გამოხდის და საოჩხაროდ მეცხვარეებს დაუფლის და ყველანი დაილოცებიან და ოჯახის პატრონს ცხვართ შეეწვივან.

ფიზიკურად თუშები მაგარი და ჯანმრთელი ხალხია, განსაკუთრებით ჩაღმის თემის ის ნაწილი, რომელიც ბარად არ ჩადის. მორთაბარე თუშები კი დაავადებულები არიან ალენის მალარიით და ფიზიკურადაც შედარებით სუსტნი არიან. თუშის ტიპი ქართულია. მას აქვს სახის სწორი მოყვანილობა, ფერით შავგვრემანია და ტანით საშვალო სიმაღლისა. მთასა და ცხვარში შეზრდილი თუში გულადია; იგი მტერს მტრულად უხვდება და მოყვარეს მოყვრულად. საზოგადოებრივ და საქმიან ცხოვრებაში თუში ზრდილი და თავაზიანია. მას უყვარს შრომა, გარჯილობა და დოვლათის მოხვეჭა. თუში ამასთანავე მომკირნეა, დროსა და ადგილას ანგარიშიანიც; ის აზროვნებს დინჯად და საღად, თქმაში გონებამახვილია, მოქმედებაში ჰარდი. თუშები მეტყველებენ წმინდა ქართულით, მხოლოდ ჩაღმის ზოგიერთ სოფლებში, ომალოსა და შენაქოში დღესაც დაცულია ქართული ენის თუშური თქმა, ზოგიერთ ბგერების და სიტყვების თავისებური გამოთქმით¹.

1. ა. შ ა ნ ი ძ ე ქართული კილოები შთაში (კრებული, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. გვ. 185—202).

ამის სანიმუშოდ ჩვენ აქ მოვიყვანთ ერთ თუშურ ზღაპარს:

— ერთ მელა ყოფილიყო, მოალის თურ მოალისა და ერთ ქერის თავთავი მეეხელა, წავიდ სოფლის ახლოასა და ერთ სახლის კართან დეეყუდა, მემრ უძახ:

— ოჯახის შვილებო, სახლში არ დამაყენებთავე?

სურ. 49. თუშ. სოფ. შენაქოდან.

— მოდილავ, მელო, მოდი, რად არ დაგაყენებთავე!

შესულიყო და ეთქვა:

— ესელქერის თავთავი სიაც მამალა გიჯდებთავე იქ შემინახეთავე. წასრულიყენეს და სიაც მამალა ჯდებ იქ დედვ ქერის თავთავი. მეორეს დილა ეთქვ მელოს:

— ეგელ ქერის თავთავე გამომიტანეთავე!

შესულიყენეს, რა ქერის თავთავე მამალას შეეკამ. მემრ მელოს ეთქვ:

— მომცემთ ემაგ მამალასავე, არაოდ სახლ-სამყოფს დაგილევთავე.

— ამდგარიყვენეს და მიეც მამალაი. წავალის თურ მელიო წავალისა და მეორე სოფელში წასულიყვე წასულიყო, და ეძახა:

— ოჯახის შვილებო, სტუმარ არ გინდათაავე?

— გვინდავ მელიო, გვინდა, შემოდილა!

— მაშილავ ეს მამალაი, სიაც ყოჩ გიბიით იქ დააბითავე.

წასრულ იყვენეს და დეებ ის მამალაი, ღამ იქ დამდგარიყვე მელიო. მეორე დილა ეთქ: ისილ მამალა გამომგვარეთავე!

შესრულიყვენეს და ენახე ყოჩს ამეეჯლიხა და მეეკლ ის მამალაი. მელიოს ეთქვე:

— მომცემთ, მომცემთ ემაგ ყოჩს, არაოდ სახლსა სამყოფს დაგილევთავე.

მეტი რა დრო ხქონდა, ეყვანა და მიეც ყოჩი. წავალის თურ წავალის მელია და ახლა სხვა სოფელში წავალის. წავიდა, დაუძახა:

— სახლის პატრონებო, დღეს ღამელ შემინახეთავე!

— მოდი მელიო, მოდი შეგინახეთავე.

— მაშილ, ესელ ყოჩი ბაშტეს დააბითავე.

წასულიყვენეს, ბაშტეს შეეყვან და დეებ ეს ყოჩი. იმ სახლის პატრონებს თურ სამ ქალებ ხყვანან: ცუტუნა ქალ თურ მეტად ღამაზი. დაწვენეს, ყველანთ დეეძინა. აღგა ეს მელიოდ თურ იმ ცუტუნა ქალს დანა მოხპარა, ყელი გამოჭრა თავის ყოჩს, სისხლიან დანაი თურ. იმ ცუტუნა ქალს ჩუდვ ჯიბეში. მეორეს დილა თურ უთხრა:

— ეგელ ჩემ ყოჩ გამომგვარეთავე!

— ში მელიო, შენ ყოჩი სად ყელი ვისამ გამუჭრია.

— არაეინაც არ გამოსჭრიდა ყელს და არაეინაც, არა თქვენ მოგიკლავთა ის ყოჩიო.

— არავე მელიო, არავე ჩვენ არ მოგიკლავა.

— აბა მაშინ დანებ მანახვიეთა, ვისიც დანაი სისხლიანია იმის მოკლულ იქნებავე ჩემი ყოჩი.

ნახეს და ცუტუნა ქალის დანა იყვე სისხლიან.

— ამას მოუკლავავე ჩემ ყოჩივე. მომცემთ, მომცემთავე ამ ქალსავე, თუ არავე სახლს სამყოფს დაგილევთავე.

იყვანეს და შისიცეს ის ქალ მელიოს. ჩასვ გუდაში, იიკიდ ზურგთ და წავალის თურ მელიო, მღერის:

— ვიციცულე, ვიკუნკულე ერთ ქერის თავეთვე მოვხელე, ქერის თავეთვე მამალად გავყიდე, მამალაი ყოჩად გავყიდე, ყოჩი ღამაზ ქალად გავყიდე.

იქ ახლოს თურ ყანას ახნევენ, მოხნავე უძახ მელიოს: მელიო, აქალ მოდი!

წავიდ მელოი და დაჯდ იმ მოხნაეთან, გუდაც გვერდ დაივდ,
მემრე მოხნაემა უთხრა:

— მელო, ამ საცრით წყალ მომიტანიდივ!

წავიდ მელოი და წყალ ვერადენებს საცერში, მემრ უძახ მოხნაეს:

— მე ამ საცერში წყალს ვერ ვაყენებავ.

— მოხნავ დუძახ, მიწით გოზევ!

ეგოზ ამ მელას. იმისობაში იმ მოხნაეს ის ქალ ამესხ გულთთაი,
ძალლის ლეკვა ჰყვანიყვ და ის ჩეესე გულაში. ქალ კიდე დეებლა-
ურნატში მოსულიყო მელა, წყალი მეელო, ეკიდ გულთთ ვავალს.
წუწუქუნებს თურ ის ლეკვა გულაში, წუწუქუნებს თურ მელა და ეტყვის:

— ნუ სტირი ქალო, ნუ სტირი, სუროს კარ წაგიყვანავ, ჯვალ-
მალიანას განახვევა.

წასულიყვნეს სუროს კარ, გეეხსნ გულაი და შიგითა თურ ძალდ
ამოფრენილიყო და გაქცეულიყო. დამჯდრიყვ მელაი ეტირ, ეტირ,
ეტირ, ეტირ. ბოლოს ეთქვ, რო ჩემის კკვისასამც ყველას ეს მოყვა.

სიღო მაქოს ასული მოხაიძე, სოფ. დიკლო, 1932 წ.

წოვა თუშები თავიანთ წოვეურ ენაზე მეტყველებენ. მათი
ენა თავის წარმოშობით დლილურია და ქისტურის მონათესავე მა-
გრამ ამ წოვეურ ენაში მრავალია ქართულიდან ნასესხები და შეთვისებუ-
ლი სიტყვებიც. წოვეებს უყვართ თავიანთი წოვეური ენა. და მინ და
გარეთ ერთმანეთში წოვეურად საუბრობენ. ოჯახში წოვეური ყველამ
იცის, რომლის უცოდინარობა მათში სირცხვილია. ბავშვებე ენას ამ
წოვეურით იდგამენ და შემდეგ ქართულს სწავლობენ. ქართული,
ბავშვებისა და ზოგიერთ მოხუცი ქალების გარდა, წოვეებში ყველამ
იცის. წოვეების (ზემოალვანის თუშები) ენა თუშებისათვის (ქვემო
ალვანი და მთათუშეთის მცხოვრებნი) და ბარის ქართველებისათვის
გაუგებარია. სანიშნოდ აქ მოვიყვანთ ერთ წოვეურ ლექსს:

დალქა უ ხუ ვარალო,
აჰ კნათ დაკდახოდინო,
მახკარნ კნათი უიხ ოთბიენ,
დე უე ვაშახ ნიფსოდინო.
ჩავიჩა ედგლახ ლელბიენ,
შუი შენბოხ ნატროდბიენო,
ჩავიჩა ედგლახ ბავინო,
დოიე ჩუ ვეჰათიენო.
ჩავიჩო ედგლახ ბავინჩონ,
ლეშ შინლა აყითიენო,

მახკარ ტუო კნაჲი წუნბადბუიცი,
 ავონ დალენ წყენ ცუი იალო.
 ფსტეივ ტუო მარინ ლალტბაიდლუიცი.
 ავოდალე წყრომ ცუიიიელო,
 ნაზარლახ ჩუხორეჩ ეეგოპ.
 ი მოე ბაკერ ბადმიენო,

ხურ. 50. წოჯათუშის ქალი.

თივენ მა ჰანა მოთალასო.
 ზორეიშ ვას მალო ვალინო,
 ლრატ ლუტახ ქე ვაშარჰერწდიენ.
 დაფხარვ ვას ქოთთოვიენო,
 ევალეს დაფხარ ქოთთვიენ,
 ქოკ ქყემპერ დაყოდალინო.

ნიკო აფშინაშვილი. ტბათანა 1931 წ.

სალამი და ერთმანეთის მოკითხვა თუშებმა იციან. მისალმებისას იტყვიან: გამარჯობა ვაჟო, ან ბიჭო. უცხოთა ქალები არ ესალმებიან და გამარჯობასაც არ ეტყვიან. მუშას კი მისალმებისას დაუძახებენ გაუმარჯოს ხარმონხას, მეცხვარეს და სხვა. კეთილისა და პატივისცემისათვის ასე დაილოცებიან: ღმერთიმეც გადღეგრძელოს; მადლამ გა-

სურ. 51. წოვათუშები.

ქვისა ჩემი შეილისადო; ხელმზარი შეგრჩებისა; ხელ მხარიც შეგერგამბის; ბელი და ყისმათი დაგადვენოს ღმერთმან; დღეგრძელიმეც ხარო სანამ ცაი და მზეია და სხვა. მაგრამ გაჯავრებისას დედაკაცები ასე იწვევლებიან: იგრემეც დაილევით, როგორც ქვაზე ჩიტის კვალი; ჰინჰარაც ამოვა შენ კართანაში; მამალი ნულარ ყივის თქვენს ბაშტესაო, თაგვი ნულარ წრუწუნებს თქვენს ეზო-ყურესა; მუხლიმეც წაგეკცევა და ხელმზარი დაგიშავდებისა; გვირგვინიც გაგიშავდობა და ნურც გაიხარებ მზის ქვეყანაზედაო; სწორნიც გიღებდენ ნაბდითაო; მამისკერაიმეც გახდები; უქმარშვილოი მიწად შეხვალ და სახლიმეც ნაფუძრად გექნებო; კერაზე ჰინჰარ ამოსასვლელიო; ვარსკვლავი ჩამოვარ-

დება შენს ძმის სწორადლაო. ქირში თუ ლხინში თუშები ასე იფიცი-
ბიან: ძმების სიცოცხლემა, ძმა დამიბერდეს, ამ მზის მადლმა, იამზის-
მადლმა, ამ მატყლის გამჩენის მადლმა, ამ პურის გამჩენის მადლმა,
დედამიწის გამჩენის მადლმა, მომავალ მზის მადლმა და სხვა.

სწავლა განათლების მხრივ თუშეთი ჩამორჩენილია, აქ წერაკით-
ხის მცოდნეობა მაშაკაცებში არ აღემატება 50% და ქალებში კი-20%.
თუშებს სხვა მთიელებთან შედარებით მეტი საშუალება და უკეთესი
პირობები აქვთ განათლებას დაეწაფონ. მომთაბარე თუშები
სცხოვრობენ კახეთის შუაგულში, ალვანში და აქედან შესაძლებლობა
ედლევათ დაუკავშირდენ საქართველოს კულტურულ ქალაქებს და
სათანადო განათლება მიიღონ. ამას ხელს უწყობს აგრეთვე მათი
ქონებრივი მდგომარეობაც, მაგრამ დღემდე თუშები სწავლას ნაკლებათ
მისდევენ. სწავლა-განათლების მხრივ თუშებში წინ დგანან წოვები,
და მათში დაინტერესება და ნასწავლთა რიცხვიც შედარებით მეტია.
თუშეთში დღემდე ორი სკოლა იყ: თითო ზემო და ქვემო ალვანში,
მთათუშეთში კი სკოლა სულ არ ყოფილა. რასაკვირველია ამ ორ სკო-
ლით შეუძლებელია შეიდ ათასზე მეტ მოსახლეობაში წერაკითხვის
უცოდინარობის ლიკვიდაცია.

ამაზე ახალგაზრდა თუში მოლექსე ლაზრო იმედიძე ასე
მოსთქვამს:

არც სკოლა არის ისწავლო, რომ შეისმინო სიბრძნეა,
ზოგი არს ჩემებრ ნასწავლი, როგორც მე შევისწავლეა.

ის გადაუწერს ფიცარზედ ეს არის ანა და ბანია,
მერე დაუწერს სახელებს, რომელიც მარჯვე არია,
დაუწერს სიპის ქვაზედა, ქალაღდის მაგიერია.

არც აქვის საკითხ წიგნები, არც ქალაღლ დასაწერია,
მეც ისე შესწავლილი ვარ, ეხლა რომ ლექსებს ვმღერია,
ესე სწავლობენ მთის ხალხი სკოლებ რომ აქ არ არია.

ამ გარემოებას მიექცა სათანადო ყურადღება და 1931 წლის
ზაფხულში თელავის განათლების განყოფილებამ მთათუშეთში გამო-
გზავნა მასწავლებელთა ბრიგადა და წერაკითხვის მცოდნეობის
გავრცელების მიზნით, აქ გაიხსნა სკოლები და საბავშვო მრეიდნები:
ომალოში, დიკლოში, შენაქოში, ქველურთაში, დოქოში, ჩილოში
ფარსმაში, ჯვარბოსელში და დართლოში, სადაც მთელს ზაფხულში
მეცადინეობა სწარმოებდა.

მაგრამ ეს სკოლები სეზონურია და, გარდა ომალო, შენაქო და
ჩილოს სკოლისა, ზამთრობით მეცადინეობა წყდება, სკოლები მო-
უწყობელია და საკუთარი ბინაც არა აქვთ. მთელ მთათუშეთში

მარტო ჩილოში აშენდა სასკოლო შენობა, სადაც მეცადინეობა შესაძლებელია. განათლების ორგანოებმა მთათუშეთში უფრო ფართე საგანმანათლებლო მუშაობა უნდა აწარმოეონ და ახლო მომავლისათვის აქ უნდა გაიხსნას რამდენიმე ოთხწლელი, რომ ამით მოსახლეობას საშუალება მიეცეს, თავის კუთხეში მიიღოს დაწყებითი განათლება.

სურ. 52. თუშის კალები სოფ. ომალოდან.

ამასთანავე მთათუშეთში არის ორიოდე ქობ-სამკითხველო და რადიო—სოფ. ომალოსა და ჩილოში; რადიოს მოსახლეობა დიდის ინტერესით უსმენს. მთათუშეთი უკვე გამოფხიზლებულია. მისი ახალი თაობა დაინტერესებულია ცოდნის შეძენით და სწავლის მისაღებად თელავ-ტფილისისაკენ მიემშურება. ამას დროზე უნდა ყურადღების მიქცევა. საჭიროა მათთვის რაიონში გაიხსნას მეცხვარეობის საშუალო სამეურნეო სკოლა, რომელიც მოამზადებს დახელოვნებულ მეცხვარეთა ახალ კადრებს.

მთათუშეთში ყველაფერი მოძრავი და მომთაბარეა. ამიტომ, აქ არ არსებობს მყარი ადგილობრივი პარტიული უჯრედები და საზოგადოებრივი ორგანიზაციები. აქ არც სასამართლოს უწყებაა. ზაფხულობით კი ამოდის თელავიდან გამოგზავნილი სესია, რომელიც აქვე არჩევს სამართლის საქმეებს. ზაფხულობით ომალოშია ქვემო ალვანის სასოფლო საბჭო და თელავის პოლიტიბუროს უჯრედი, რომელიც ადგილზე ატარებს ცენტრის განკარგულებებს.

საყოფაცხოვრებო საკითხებში მნიშვნელოვანია მოსახლეობის კვებისა, ჰიგიენური პირობებისა და მკურნალობის ვითარების გარკვევა. ამ მხრივ თუშებს სხვა მთიელებთან შედარებით მეტი პროგრესიულობა ეტყობათ. თუშები სცდილობენ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას და ამ მიზნით აგებენ ქალაქურ ტიპის სახლებს და მთ შინამოწყობილობაც უფრო ჰიგიენურია. კვება აქ სუსტია. მიუხედავად იმისა, რომ ცხიმიანი საზრდო: ერბო, ყველი და სუქანი ხორცი თუშეთში ბლომად მოიპოვება. ყველაფერი ეს რაციონალურად არ არის გამოზოგილი და თუში ზოგჯერ თუ მძღარია, უმეტეს შემთხვევაში ის ცარიელ კალტზე და ქუმელზე გადადის. თუშები დღეში სამჯერ სჭამენ: სადილი (საუზმე), სამხარი (სადილი) და ვახშამი. სჭამენ ზომიერად და პურს ე უ ლ შ ი ხმარობენ: წმინდა პურს (ხორბალი-ფქვილი) ქერის პურს, სვილის პურს და ქერსვილას. პური ცხვება ხაშიანი და უხაშოც. თუშური პური მრგვალი ფორმისაა, ცხვება ქვის ლუმელში და იწონის ორ გირვანქამდე. პურთან თუშები მჭადსაც სჭამენ. მჭადი ალვანიდან ამოაქეთ. თუშის ჩვეულებრივი საქმელი ქერის ქუმელია.

ქუმელი ის ქერი ფიქალზე ან თუნუქის ტაშტზე იხალება, შემდეგ დაფქვავენ და გულდაში ინახავენ. პურის ქამის წინ ქუმელს ამოიღებენ და ხელის გულაში ჩაჰყრიან, მარილს დააყრიან და ქონიან გულას მუხლზე ორივე ხელით სრესავენ. ქუმელი იზილება აგრეთვე ხის დიდ ჯამზე ან ვარცლში. გაზელილ ქუმელს იღებენ მუქით და სჭამენ ან და მას კვერის, ფორმას აძლევენ („ყვა“) და ისე სუფრაზე ჩამოარბიან. ქუმელი თუშის ყოველდღიური საქმელია და მწყვეს. შეცხვარებებს ქუმელიანი გულა მუდამ ზურგზე ჰკიდათ. თუშების თქმით ქუმელი სუბუქი და ადვილი მოსანელაბელი საქმელია და მას ქერის პურზე და მჭადზე მაღლა აყენებენ. მისი დაზადებაც უფრო იოლია: შეშა და გამოცხობა არ სჭირია. სტუმრობაში ქუმელი ერბოში იზილება და ის უფრო გემრიელია.

პურის ნამცხვრებში მიღებულია: კოტორი (ქადა), თხლ ქერქა პურის ან ქერის ნამცხვარია, რომელსაც გულად უღევს ერბოში მორეული კალტი; მაქკატი თხელია, როგორც ბლინი. ფქვილს გახსნიან კვერცხიან რძეში და მას ჩამწით იღებენ და გახურებულ სიპზე ასხამენ, მაქკატი ერბოთია გაპოხილი და ჩქარა მოიწყის. ამ მაქკ-

კატს ხავიწში ამოაწობენ და ისე სჭამენ; გორდილა სიმინდის ან პურის მოხარშული კვერია, მას ერბოში აწობენ და ისე სჭამენ. მოსმულაი თხლად ხვეული მოხარშული ცომია, რომელსაც ჩაპყრიან კალტიან ერბოში და ჩხირებით შეექცევიან. ხინკალი იციან: ხორცისა, კართოფილის, ჩადასი, კინჭრისა სხვა. სელის ხინკალს „ხუხუ“ ეწოდება. გარდანა პურს ჩაფხენიან ერბო—კვერცხიან რძეში და ცოტათი წამოადულებენ. მუსხუტერა—შვრიის ფაფა. საფაფე შვრიას წყალში ხარშავენ, მერე გასწურავენ და ამ განაწურ სითხეს სანამარ გასქელებენ, აღულებენ, შემდეგ მარილს მოუკიდებენ და კოვზით სჭამენ. ფაფას აგრეთვე აკეთებენ პურისა და სიმინდის ფქვილისაგან.

შეკამანდს თუშები „სატან-საპოხს“ უწოდებენ რძის ნაწარმოებში ხმარობენ: ყველს, ერბოს და კარაქს. მათ შორის კარაქს იშვიათად სჭამენ, კალტი კი ჩვეულებრივი საჭმელია. ბუყდუნა კალტის ხავიწია. ყოლო-მეავე დოში ხმელ პურს ჩაფხენიან და ისე სჭამენ. ერბოანყვა—ქუმელს კალტში გაზელავენ და ერბოთი სჭამენ: საჩხრეკა¹, მეავე დოა, რომელშიაც ქუმელია გახსნილი და მას კოვზით ხვრეტავენ. ჩოგი გაზელილი ყველია და მას მეცხვარეები ქუმელს ატანენ. საჩოგედ ახლად ამოღებულ ყველს სამ დღე უმარილოდ ინახავენ, ყველი ფუვდება და მეავედება. შემდეგ მას ხელით სქყლენ-ტენ, მარილში გაზელავენ და გულაში ინახავენ.

ხორცეულში თუშები სჭამენ: ცხვარს, თხას, ხარ-ძროხას, ზოგიერთი ღორსაც, დათვს, ფსიტს, შველს, ირემს, კურდღელს, თევზს, ქათამს, მტრედს, კაკაბს, შურთხს, როკოს და სხვა. ცხვრის ხორცისაგან ამზადებენ „ყაურმას“. ამისათვის ცხვარს თავის დუმაში მოსწავავენ და გულაში ჩააწყობენ. ხაშლამა ცივად მოხარშული ხორცია. ბოზბაში წვნიანი ხორცია. იციან ჩიხირთმის გაკეთებაც, რომელსაც საფანლით და კოწახურით ამზადებენ. „ყალი“, მზეზე გამომშრალი ცხვრის ხორცია, და მას ზამთრისათვის ინახავენ. დამარილებული ყალი ღორივით არის გამოყვანილი, რომელსაც „უმად“ და წვენში მოხარშულსაც სჭამენ. ამ საჭმელებში ყველაზე საუკეთესოდ ითვლება ყაურმა, კატორი, და ხინკალი. მთათუშეთში ბოსტნეული და ხილი არ არის და მწვანეულის მოთხოვნილებას სხვადასხვა მინდვრის ბალახეულით იკმაყოფილებენ. ზოგი ბალახი მხალად ინარშება, აზავებენ მარილ-ერბოში და ისე სჭამენ, ასეთი ბალახია: ძაღლთყოლა, ლოლო, ღანძილი, დუცი, კინჭარი, საღვიძლა, ქვიშამხალა, ბუერა,

1. ერეკლე მეფის ამაღლწი ერთ თუშს დიდი ეაჟაკობა გამოუჩენია. მეფეს გულადი თუში დაუსარქურებია და თავის სულრაზე დაუწვევია, მაგრამ თუშს არაფერი უკამია, მეფეს ეს სწყენია და უთქვამს: „თუშო,რა საჭმელი გასურს რომ მოვატანიო“—თუშს უთქვამს: საჩხრეკა მომიტანეთო.

თითაბო, სასუქა, ვაშლისულა ჩადა, გიზინტარი, ძირხენა, მძივანა, გომატი და სხვა.

ზოგიერთ ამ ბალახს დასპრიან, წყალში მოხარშავენ, ფქვილის საფანელს მოუკიდებენ და ისე სკამენ, ამ საკმელს „ჩავა“ ქვია. უმად სკამენ: კიშს, მჟუნას, გიერას, წირთხალს, ხარნუყას, რომელსაც აგრეთვე მჟევე ღოში აწობენ და ისე სკამენ. მარიამძმარას შუბყას, დიყს, ჯოჯოტყუდას, დეკას, კლდის ღუმას, მათუთს, შატყს, ვირბატრას, ქარცხენს, კვლიავს და სხვა. წნილად ამჟავებენ: შებუსს, დიყს, სასუქას და კიშს. საკმლის სანელებად იხმარება: ქონდარი, წყლის მჟუნა და ნიორი. მთათუშეთის მოსახლეობა, იკვებება ტყისა და მწინდერის ხილით: შავი ჟოლი, სტომო, კეწერა, მარწყვი, ხურტკმელი, ხუნწი, შოთხვი, ხეაფა (მალინა), ცირცელი, თურსა, თხილი კოწოხური, ალუდა, ზაფხოლი, ესკალა და დედეოლა. სკამენ აგრეთვე „ხალცუცა“-ს. ფიჭვის ნორჩი ყლორტია. ლეჭვენ „ოქს“ (კვეი). წუწნიან „მოწს“ ფიჭვის კანქვეშა წვეგს. თამბაქოს ძალიან ეტანებიან და თითქმის ყველა ეწევა. დღდაკაცები ბურნუთს ხმარობენ.

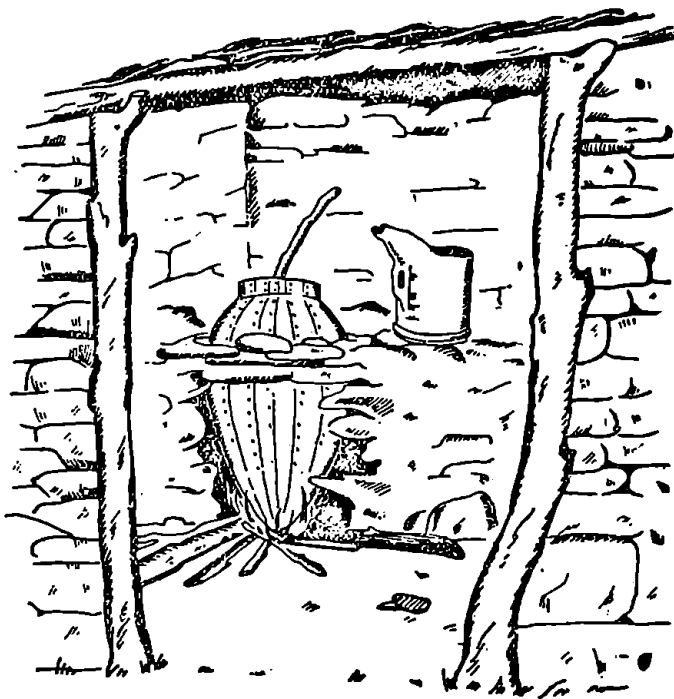
სასმელი თუშებს უყვართ, და მას შინ ამზადებენ. ჩაის ადგილას აქ ხმარობენ მოხარულ თავშავას წვეგს, გულბანდს. გიეშს და ქონდარს. მაგარ სასმლე ში ეტანებიან ლეინოს, რომელიც მთა თუშეთში ძნელი საშოვარია და მას კახეთიდან ეზიდებიან. თუშის ჩვეულებრივი სასმელია; ნიხი, არაყი და ლუდი (ალუდი), ნიხი, შერიის წვენიდან მზადდება. შერია იხარშება და მას ერთ მუჭა ფორს დააყრიან. ფორი მას ორ ღლეში ამჟავებს და ასე დამზადებული ნიხი შუშხუნა სასმელია.

არაყი გვერულებრივი წესით მზადდება. აუშები ქერის არაყსა ხდიან. საარაყე ქერს მსხვილად „გვრიშა“-დ დაფქვავენ, ქვაბში ჩაყრიან და ერთს წამოააულებენ. შემდეგ მას კოდში გადაიღებენ და ფორს ჩააყრიან. რამოდენიმე დღის განმავლობაში ის მჟევედება და ისე ქვაბში ასხამენ, რომელსაც ზედ ზარფუშს დაადგამენ. ქვაბს შეუნთებენ ძლიერ ცეცხლს და რომ არ დაიზაკოს ზოგჯერ გრძელ ჯოხით მოურევენ. ზარფუშის მილი მოთავსებულია საცივარ გეჯაში და ამ მილიდან არაყი ქორქელში იჟურება. თავი „წინა“ არაყი, მაგარი და სასიამოვნო დასალეეია, „შამანი“, ანუ ნაბოლარი არაყი, მწლაკე და უგემურია. არაყის გამონახად ხოტხ (ჩენჩოს) აშრობენ და ზამთარში საქონელს აქვებენ.

ალუდი, თუშურად ალუდი, ქერისაგან იხარშება, ზოგჯერ კი სვილისაგანაც მზადდება. ლუდი საპატიო სასმელია, და ის იხარშება განსაკუთრებულ შემთხვევებში: ხატობას, ქორწილსა და ტირილში. ლუდი იხარშება საქვაბეში (სალუდე), რომელიც სოფლის რომელიმე უბანშია მოთავსებული. ზოგიერთ სოფელში ორი სალუდეა გამართული. სალუდე სიპი ქვითაა ნაგები და წარმოადგენს ერთს დიდ მიწურ

ოთახს, სადაც მოთავსებულია სალუდე ქურკელი და იარაღი. საქვაბე სოფლის საკუთრებაა, და მასში წილი უძვეთ მხოლოდ მამულიან მეეკომურებს.

სალუდე ქერი ჯერ ფორად უნდა იქცეს ე. ი. წყალში დამბალი ქერი შრება და შემდეგ ტკება. ამ ფორს დაფქეავენ, სალუდე ქებაში

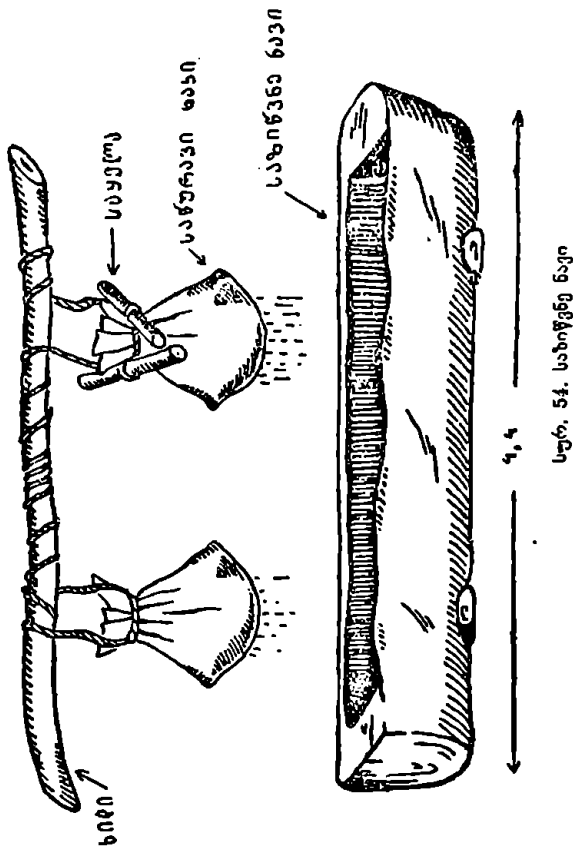

სურ. 53. სალუდე.

ჩაჰყრიან და აღუღებენ. როცა ნაღული დაიწმინდება, ლუდს ქვაბიდან ტარკოშით იღებენ და კოდში ასხამენ. ქვაბის ძირში დაღვკილ ხოტს (ჩენჩოს) ტომრის პარკებში „ხაკში“ გადაიღებენ და „ხედათი“ (თე-ბრტყელი ჯოხია) ჩაზეავენ. ხაკებს ყელში „საყელა“-ს გაუჭერენ, რომელიც ორწნელიან ჩხირისაგან შესდგება. ეს ხოტიანი პარკები ნავში ჯერ ორტოტა ხის „არტახებით“ იწურება და შემდეგ ზედვე გამართულ ხიდზე ჩამოჰკიდებენ და ისე წურვენ. კოდში და ნავში მოთავსებულ ლუდის „დარკოს“ (წვენს) ისევ ქვაბში ჩაასხამენ და თან სვე ბალახს ჩაატანენ. სამ კოდ ლუდს უნდა 5-6 ლიტრა სვე ბალახი, რომელიც კახეთიდან მოაქვთ, სახელდობ შილდიდან, ენისელიდან

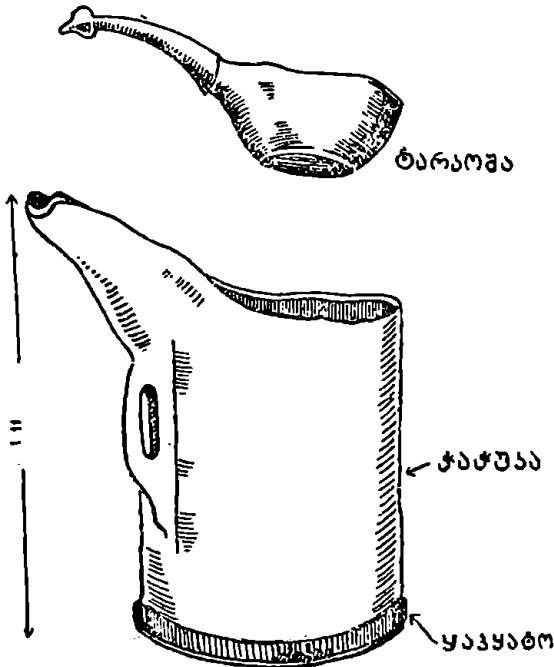
და ართანა — ნაფარეულიდან. სალუდში ქვებს ახლა მაგარ ცეცხლს შეუწთებენ, გრძელ ჯოხით „ქოჯოთ“ ურევენ და დილა — სალამომდის ძლიერ ადუღებენ, სანამ დარკო არ დაიდუღებს. მოდუღებულ ლუდს

ქვაბიდან ტარკოვით საწლდეში გადარწყავენ და ამ საწლდეთი ნავის თაეზე დაგებულ დაჯირას ბალახზე ასხამენ, რომ ლუდის წვენი სვე-ბალახისაგან გაიწუროს. გაწმენდილ ლუდს ნავიდან კოდში გადაასხამენ და გრილ ადგილას მოათავსებენ.

ლუდსა და არაყს თუშები ბევრსა სვამენ. ლუდის სასმელად ხმა-რობენ ჯიხვის რქებს, არაყისათვის კი ყანწებს. ხატში და ქორწილ-ტირილში ლუდი განუსაზღვრელი ისმის, ვისაც რამდენის დალევა შეუძლია. სასმლის დაძაღვბაც იციან. აქაური ლუდი სუფთა და სასიამოვნო სასმელია.

მთათუშეთის მოსახლეობა ჯანმრთელია განსაკუთრებით მისი ის ნაწილი, რომელიც ბარად არ ჩადის. ამას ხელს უწყობს იქაური მაღალ შთის სალი ჰაერი და ცხიმოვან ნივთიერებათა სიუხვე, მაგრამ ანტიჰიგიენურ პირობების გამო სხვადასხვა სენი აქაც გავრცე-

სურ. 55. ტარკოშა და საწდე.

ლებულია. მათ შორის ყველაზე გავრცელებული მალარიაა (25%) აციებს მომთაბარე თუშებს, ალვანში და შირაქში მაცხოვრებლებს. ალვანი ციებ-ცხელებიანი ადგილია და ზაფხულში მეტად ცხელი. ალვანის თუშებს ეს ციება სხეულში აქვთ გამჯდარი და მიუხედავად იმისა, რომ ზაფხულობით მთათუშეთში იზიზნებიან, მაინც ყველას აციებს. შემდეგ გავრცელებულია კბილ-ღრძილის დაჩირქება 8%, კლექი 8% და რეემატიზმი 9%. კრილობა და სიმსიენე ხშირია. გავრცელებულია აგრეთვე მუცლის კია და არის რახიტის შემთხვევები. ფიზიკურ ნაკლში აქ გვხვდება სიკოკლე.

ხალხის მკურნალობის საქმე მთათუშეთში უნუგეშო მდგომარეობაშია. მთელ მთათუშეთში ერთი საფერწლო პუნქტია სოფ. ომალოში. ზაფხულობით მუშაობს თელავიდან მოვლინებული ექიმი, ზამთრობით კი

რჩება მხოლოდ ერთი ფერშალი, რომელიც წამალსაც თვითონ ამზადებს. რასაკვირველია ასეთ მოზრდილ რაიონს ერთი ფერშალი ვერ მოემსახურება და ამიტომ ხალხის მკურნალობის საქმე ექიმბაშუმბის ხელშია. ამის შედეგია სიკვდილიანობის ხშირი შემთხვევები, რასაც ყურადღება დროზე უნდა მიექცეს.

აქაურ ექიმბაშუმბის ზოგიერთ სნეულებათა რეცეპტურა ასეთია: მ უ ც ლ ი ს ტკივილისას ავადმყოფს აქმევენ პილპილს ან დარკოს წვეწვს შეასმევენ. ზოგჯერ შაქრიან ცხელ არაყსაც ასმევენ. იციან აგრეთვე დათვის „ნაუღელის“ (ნალველი) და საბრის დაღეინება. ხ ე ლ ი ს წ ა მ ა ლ ი გულბანდის ბალახის ნახარშია. ასმევენ აგრეთვე ხარის „ნაყვერა“ ქონს, რომელსაც აღნობენ და ლეინის ქიქით შეასმევენ. ს ი ს ხ ი ა ნ ს მუცლის სისუსტის მოსაპყრელად ასმევენ ირმის კულისაგან დამზადებულ წამალს. მოძებნიან ირმის კულის ძვალს, დაფქვავენ მას, წყალში გახსნიან და ავადმყოფს შეასმევენ. მ ა ლ ა რ ი ს წინააღმდეგ წიწაკიან არაყს ხმარობენ. ტ ე ხ ვ ა როცა მოუვა აღამიანს, მოაგროვებენ ცხრა სხეადასხვა ბალახს და ქვაბში მოხარშვენ. ქვაბზე ლასტს დასდგამენ, რომელზედაც ჩერებია გაფენილი, ავადმყოფი ზედ დაწვება და ოფლს იდენს. ს ი მ ს ი ე ნ ი ს ა ს სხვა და სხვა ფაფას ადებენ: მოხარშულ შხამას, ქუმლის ფაფას და შალდაყის მოხარშულ ძირს. დ ა ჩ ი რ ქ ე ბ უ ლ ი ს გამოსარწყავად ხმარობენ მრავალ ძარღვას. ამ ბალახს გასრესენ და ისე ადებენ. აგრეთვე ამზადებენ თხის ქონს და ოქის (ფიქვის წვეწვია) მალამოს, რომელიც დაზიანებულ ხორცს ამოსკამს და ჩირქსაც ამოსწოვს.

კ ბ ი ლ ი ს ტ კ ი ვ ი ლ ი ს დროს ბუკვანს (კვარი) მტკივნეულ კბილში იდებენ ან შუბყარაის ძირსაც კევივით დეკვან და ზაფრანასაც იდებენ. დ ა ქ რ ი ლ ი ს წამალია მარგალიტა ბალახი, რომელსაც ახმობენ, დაფქვავენ და ზედ დაქრილზე მოაყრიან. ჩ ი ტ . ი ნ ა ც ა (ჯიბლიბო) როცა გამოუვიათ, წითელ ძაფიან ნემსს თვალის გასწვრივ მანდილზე ჩამოკიდებენ და ავადმყოფმა მას უნდა უტკიროს.

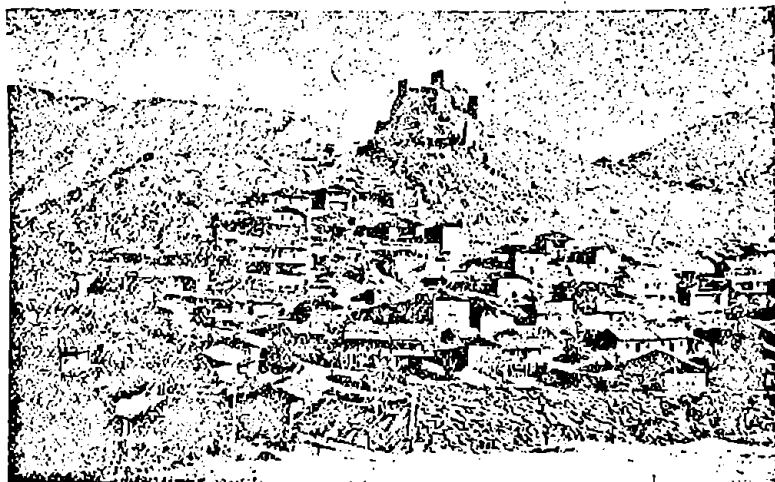
5. უოფის დამახასიათებელი რეაქციები

მთათუშეთის ლამაზ ბუნების სიერცეზე მიმოფანტულია ციხე-კოშკოვანი კოხტა თუშური სოფლები, რომლებიც მთის ფერდობებზეა გაშენებული და ღრმა ხეობით შემოზღულდული. სოფლის მოსახლეობა შეჯგუფებულია და ამ მხრივ ის არ განსხვავდება მთის მოსახლეობის ჩვეულებრივი ტიპისაგან. აქა იქ ღრმა ხეობსა და მთის მალალ ბორცვებზე მოსჩანან ძველი ციხეების ნანგრევები. ზოგიერთ სოფლებში ეს ძველი ციხეები დღესაც კარგად არიან დაცულნი და წარმოადგენენ საყურადღებო ისტორიულ ძეგლებს. საინტერესოა გა-

ცნობა მათი ნაგებობის კონსტრუქციის და გმირულ თავგადასავლის, რომელიც ლექსისა თუ თქმულების სახით ხალხს დღემდე შეუნახავს.

თემობრივ წყობილების დროს ციხე იყო ადამიანის საიმედო თავშესაფარი, სადაც მტრის შემოსევის დროს ის თავის საქონ-ლოვლათით იხიზნებოდა და არსებობისათვის იბრძოდა. უცხო გვარი მტერს ვერ უმკლავდებოდა და ის ფიზიკურად ნადგურდებოდა, ამიტომ თემი, თუ სოფელი შეერთებული ძალით აგებდა მრავალ სართუ-ლიან მაგარ ციხეს, რომ თავდაცვისათვის მუდამ მზად ყოფილიყო. რასაკვირველია ჩვენ აქ არ შეუდგებით მთათუშეთის სველა საომარ ციხეების აღწერა-აღწერას, მხოლოდ შევეხებით ტიპურსა და მნიშვნელოვან სიმაგრეებს.

ნაგებობის კონსტრუქციითა და არქიტექტურულ ფორმით მთათუშეთის საომარი ციხეები ორგვარი ტიპისანი არიან. პირველი თავის ფორმით ოთხკუთხედიან და სამ-ოთხ სართულიანი. მას დატანებული აქვს კვადრატულად გამოქრილი პატარა სათოფურები და ქვემო სართულიდან ერთი შესავალი კარი. მისი სახურავი ერთ ფარდულიანია და ფიქალ ქვებითაა გადახურული. ასეთია ომალოს ციხე კესელო (მაგარი), რომელიც ნაგებია სიპი კლდის მალალ ბორ-

სურ. 56. სოფ. ომალო და მისი ციხე.

ცვზე. ამ კლდის დასავლეთის ფერდობი ეშვება ალაზნის ღრმა ხევი და დათარულია ფიქვნარით. ციხის მოედანი დავაკებულია, მოედნის ფართობი უდრის 20×10 მეტრს და შემოვლებული აქვს აღმოსავ-

ლეთის მხარეზე მაღალი გალავანი, ერთ შესაჯალ კარით. გალავანი აღმოსავლეთ-დასავლეთით გამაგრებულია სამი ციხით. ციხეს პირველ სართულიდან აქვს ერთი შესავალი კარი $1,20 \times 0,70$ მ. კედლებში გამოჭრილია სარკმლები და სათოფურები. მისი ფორმა კვადრატულია $5 \times 4,50$ მეტრი, კედლის სისქე უდრის 60 სანტ. და სიმაღლით აღწევს 8—10 მეტრამდე. ციხე თავმორღვეულია და ჩაქცეული, დარჩენილია მხოლოდ ცარიელი კედლები. ამ კედლების კუთხეებში ქვის საფეხურებია დატანებული, რომელზედაც ხეები ყოფილა გადებული და ფიქალ ქვებით დაფენილი. ომალოს ეს ციხე მიუღდგომელია. ერთად ერთი მისავალი გზა აღმოსავლეთის მხარეზეა და ესეც ქვიტკირის მაგარ გალავანით ყოფილა შემოზღუდული. ამ გალავანის გარეთ დღეს დაცულია სამი ქვიტკირის ჩარდახიანი სახლი: ერთი ეკუთვნის ბელოიძეს, მეორე თავბერიძეს და მესამე ეარდანიძეს. წინედ ომალოს მოსახლეობა ამ ციხესთან ყოფილა შეჯგუფებული და შემდეგ სოფელი თანდათანობით დაბლა დღევანდელ ომალოს ვაკეზე ჩასულა. ხალხის გადმოცემით შამილისა და ლეკიანობის დროს სოფელი ამ ციხეში იხიზნებოდა და იბრძოდა, რომლის მომსწრე მოხუცი აქ დღესაც არა ერთია.

ომალოს ტიპის ციხეს ზოგან ჩარდახებიც აქვს მიშენებული, საიდანაც მტერს ჯგობებს* ქვევს უშენდენ. ასეთია წოვათაში ინდურთის სამი ციხე, მაღალ ბორცვზე ნაგები და ქვიტკირის გალავანით შემოზღუდული. ციხე 4—5 სართულიანია, რომლის ქერ-იატაკი უკვე ჩაქცეულა. ციხე კვადრატულია $7,30 \times 7,10$ მეტრი და აქვს ერთი შესასვლელი კარი $1,09 \times 0,76$ მ. პირველ სართულიდან. ციხის ოთხივე კედელზე მიშენებულია ჩარდახი და კედლის სისქე ერთ მეტრამდეა. ციხის ჩრდილოეთის მხარეზე ინდურთის წყლის მიმართულებით მიწის ქვეშ გაყვანილია დახურული გვირაბი, საიდანაც მეციხოვნეებს თურმე წყლი უზიდნიათ. დღეს გვირაბი ჩაქცეულია, მისი სიგრძე დაახლოებით 120 მეტრს აღწევს. წოვათას ამ სამ ციხეს მტერი არა ერთხელ მისდგომია, განსაკუთრებით ქისტები, მაგრამ ეს ციხე ვერ გაუტეხიათ და დამარცხებული უკუქცეულან.

წოვათის სამო ციხეო, მშვენიერად დგებათ გორზეო,
ბევრი მოგთხოვენ ნატვრასა მტერთანა საომარშიო.
მზის ამოსვლისი ხანზედა გადმოდგებ ქისტის ჯარისო,
წყალს გამოვიდა ბელადი, სოფელს უნდ მოთხრას ძირისო.
ხმლით გადავიდით სწორებო, ცდის მოგვივიდა ხანისო,
უშიზრად დაეკრად ფრანგულა, თავ ვაყრვენიოთ მტერსაო.
სამი დღე ღამე გათენდა შუქ არ უნახავთ მზისაო,
თოფისი ჯანლი ჩამოწვა, აღარ სჩანს მთა და ბარიო,

ალაზან სისხლად ქცეულა, აღარ ისმევა წყალიო,
 სიმწყურვილით იხოცება პირიქით მეომარნია.
 გასწყვიტეს ქისტის ლაშქარი, მოამბეთ დარჩა სამია,
 სამთავ დააქრეს მარჯვენები, ვაგზავენს დაღესტანშია.
 წადით უამბეთ დაღესტანს დახვედრა წოვათასიო,
 წოვათის მანდილოსნები ნიჩბით ხვეტავენ ტყვისაო.
 ქვიშასავითა ეყარა ნასროლი 'ქისტ—დაღესტნისაო.
 ამ ლექსის გამლექსებელი წოვათას თუშის ქალიო,
 გულ ლალი არვის, გეგონოთ გულ ჯავრიანი ვარიო,

სურ. 57. ინდურთის სამი ციხე.

მომწყინდა ეგეთ ღროება, მუდამ ყოფნაი ომშიო,
 ქალი და ვაჟნი ვერ ეხარობთ ღრონი გვაქვს მეტად მწარეო.
 ომალოსა და ინდურთის ყაიდის ციხეები თუშეთში გავრცელე-
 ბულია ჩაღმასა და გომეწრის თემში. ციხეები უმეტეს შემთხვევაში

ნაგებია მშრლად და უღულაბოდ, მაგრამ ამასთანავე მტკიცეა და ფორმით სიმეტრიული.

მეორე ტიპის თუშური საომარი ციხე პირამიდული სახურავიანია და ამ ფორმის ციხეები გავრცელებულია მხოლოდ პირიქითის ხეობაში, დართლოდან მოყოლებით ნასოფლარ კონთიომდე. ეს პირამიდულ გუმბათიანი ციხეები ნაშენია ღულაბით და შედარებით კარგადაა დაცუ-

სურ. 58. სოფ. დართლო.

ლი, მისი კონსტრუქცია და არქიტექტურული ფორმაც ლამაზია.

ჩვენ აქ მოვიყვანთ სოფ. დართლოში ჩვენ მიერ აგებმის ამ ტიპის ციხის აღწერას. (იხ. სურ. 59) დართლოში ორი ასეთი ციხეა. ერთი სოფლის უკან არის მოქცეული და იდოიძეთ ციხეს ეძახიან. მეორე კი შუა სოფელშია მოთავსებული და სისოფლო ციხედ არის ცნობილი, რომელსაც წინათ ნაჭაურაძეების ციხეს უწოდებდნენ, დღეს კი ნადირაანთ ციხეს ეძახიან. ნადირაანთ ეს ციხე კვადრატულია $4,40 \times 4,40$ მ.

პირველი სართული წარმოადგენს ბნელ და დახურულ სარდაფს, სადაც ჩასვლა შეიძლება მეორე სართულის იატაკში გამოქრილ. ერლოდან 65×30 სანტ. ხის კიბის საშვალეებით. ამ სარდაფში ტყვეებს ამწყვდევენ. (იხ. გეგმა. სურ. 60)

მეორე სართულის სამხრეთის კედელზე პატარა კარია გამოქრილი 65×45 სანტ. და ზედ გამართულია ხის მაგარი კარი. ციხეში მხოლოდ ამ კარით შეიძლება შესვლა ხის მოძრავ კიბის დახმარებით, რომელი კიბეც შიგ ციხეში შეჰქონდათ. ეს სართული თალიანია და მას ჩრდილო აღმოსავლეთის კუთხეში მესამე სართულში ასასვლელი ერლო აქვს გამოქრილი.

მესამე სართული კვადრატულ ოთახს წარმოადგენს. კედლებში დატანებულია სათოფურები და აღმოსავლეთით კი მოთავსებულია სარკმელი 30×30 სანტ. ამ სართულის ქერში გამოქრილია ერლო 70×55 სანტ, რომლითაც ადამიანი მეოთხე სართულში აღის.

მეოთხე სართულის დასავლეთ კედელში სარკმელია გამართული. დანარჩენ მხარეებზე სათოფურებია დატანებული. აღმოსავლეთის მხარეზე კარია გამოქრილი $1 \times 0,60$ მ, რომელიც იკეტება ფიცრის ორედი კარით. კარიბჭის ქვაზე ამოქრილია წვრილი ხელით ასეთი მხედრული წარწერა: „ეს ციხე ბრატის(?) აგებულია ხუტურის შვილისა“-ო. ქერი ხისაა, რომელშიაც ერლოა გამოქრილი და აქედან კიბით აღიხართ მეხუთე სართულში.

მეხუთე სართულის კედლებშიაც სარკმელ-სათოფურებია დატანებული. მისი ქერი ფიცრისაა და აქაც გასასვლელი ერლოა გამოქრილი 45×55 სანტ.

მექვესე სართული თალიანია და ოთხსავე მხრივ გამოქრილია მაღალ თალიანი განიერი სარკმელი, რომლის ქვეშ გამართულია დახურული ჩარდახი. ციხის სახურავი ნაგებია სიპი ფიქალით, რომლის საფეხურების კიბისებური მიმართება ჰქმნის პირამიდულ გუმბათის ფორმას.

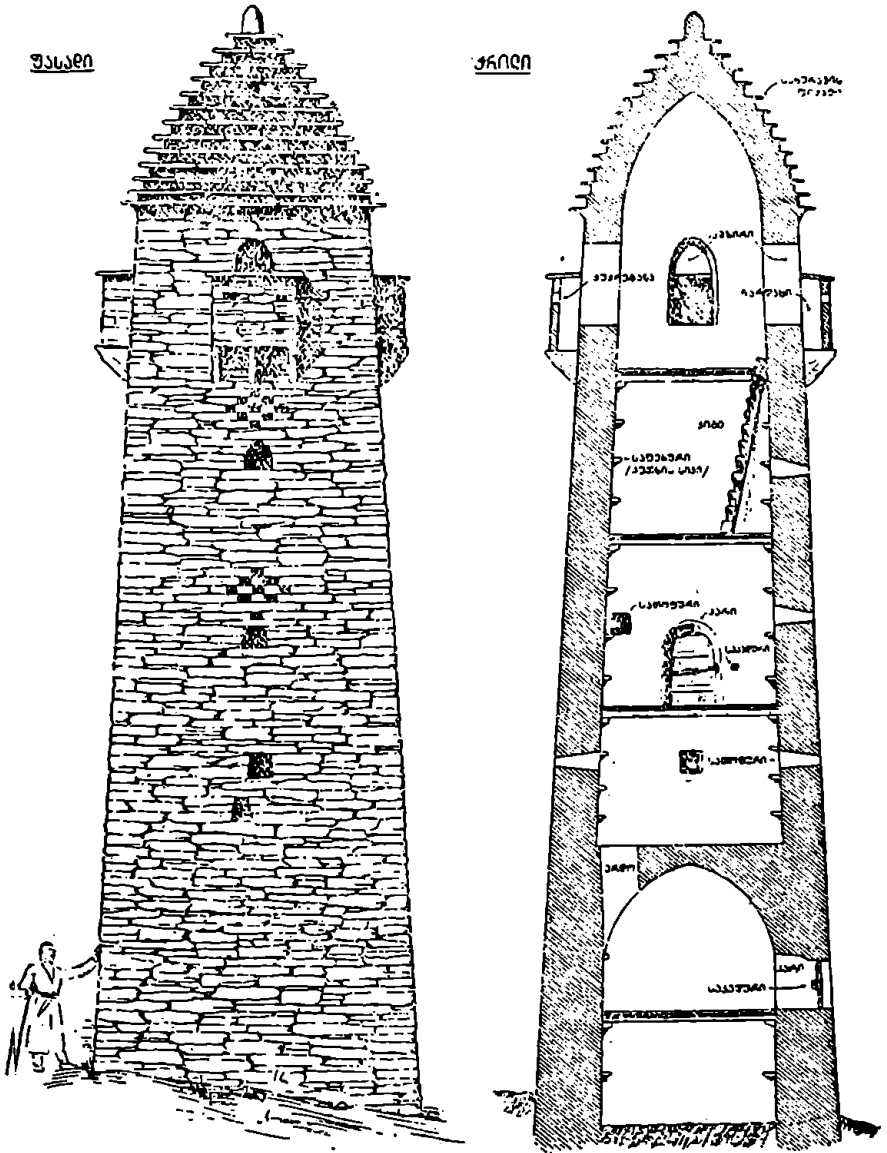
ბრძოლის დროს ციხის თითოეული სართული თავდაცვისათვის იყო გამოყენებული: პირველ სართულში ტყვეებს ამწყვდევენ, მეორე, მესამე, მეოთხე და მეხუთეში მეკომურები იხიზნებოდნენ, მეექვსე სართული საომრად იყო გამართული. აქ იყვნენ მზვერავი—მეციხოვნენი და ჩარდახებიდან ისროდნენ თოფებს, აგორებდნენ ქვებს და ამგვარად იგერიებდნენ კარზე მომდგარ მტრებს.

დართლოს ამ ციხეს განსაკუთრებით ლეკები თურმე მტრობდნენ. ხალხურ გადმოცემით ეს მაგარი ციხე ლეკებს ხელში ჩაუგდიათ და შიგ გამაგრებულან. თუშ მზვერავები ციხეს მალმალ უფლიდნენ და ერთხელ ციხის სარკმელთან შეუმჩნევიათ სადარაჯოზე მდგარი ლეკი; რომელიც ღამის წყვდიადში ჩიბუხს თურმე აბოლებდა. თუში მსრო-

შესანი

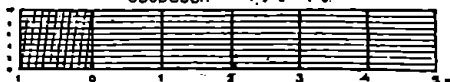
ჯანი

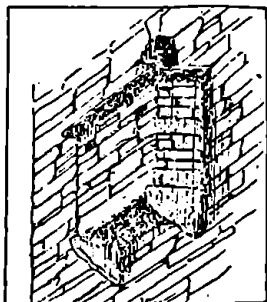
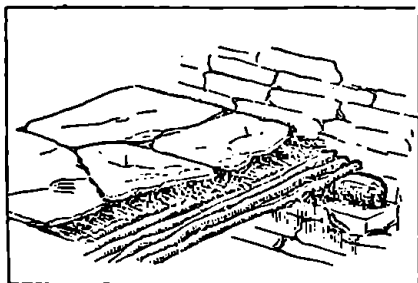
სურ. 50.

დღართლოს ციხე და მისი
კრილი

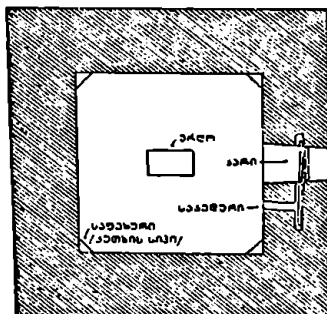
მანძობი - 1,5 ს. = 1 მ.

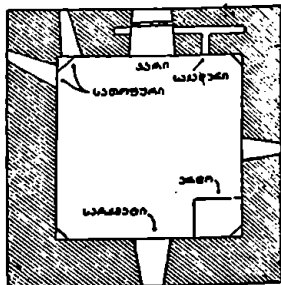
იაბაქის
ნაბეობა

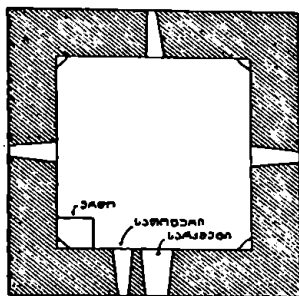
მე-2-ე სართ.
ბაბზა

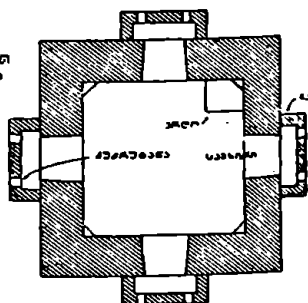
მე-4-ე სართ.
ბაბზა

მე-6-ე სართ.
ბაბზა

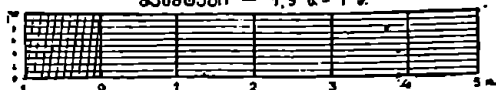
მე-6-ე სართ.
ბაბზა

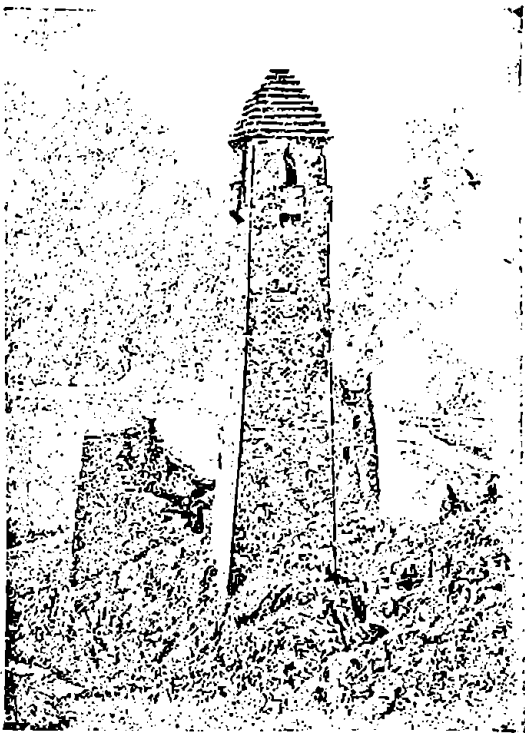
სურ. 6.0

: დართლოს ციხის გეგმა

მასშტაბი - 1,5 ს = 1 მ.

ლელს ყალიონი მიზანში ამოულია და მექესე სართულში მდგომ ლე-
კისათვის თოფის ტყვიით პირი გაუგმირია. ჩქარა თუშების რაზმიც
მოსულა, ციხე აუღიათ და დაძარცხებული ლეკები გაქეულან.

სურ. 61. გირევის ციხე.

როგორც ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, ამ გუმბათიან ტიპის ციხე მთა-
თუშეთში გავრცელებულია მხოლოდ პირიქით ხეობაში და ის თა-
ვისი ფორმით და კონსტრუქციით ემსგავსება პირიქით ხევსურეთ-
ში¹ და ქისტეთ-ჩაჩნეთში² არსებულ ამავე ტიპის ციხეებს. საინ-
ტერესოა მათი წარმოშობის და სადაურობის საკითხის გარკვევა.

თუშების გადმოცემით, აქაური ციხეები ლეკების ნაშენიაო. მა-
გალითად, ქონთიოსა და გირევის ციხე ხალხურ თქმულებით ორს

¹ Радде, Хевсуря и хевсурь, Тифл. 1881 г. გვ. 235.

² И. П. Щ е л х и к в и, Искусство плугшей в памятниках материальной культуры (Известия плугш. научно-исследов. института краеведения, Влади-
кавказ 1928 г. გვ. 271—277).

მამაშვილ ლეკს აუშენებია. ქონთიოს ციხე უშენებია მამას, შვილს კი გირჩევის ციხე. ქონთიელები ოსტატს კარგად თურმე კეებადენ და სულ ერბო-კარაქს აკმკვდენ. ციხის აგებისათვის ითურძიებებს მისთვის 60 ძროხა მიჰყავთ. ერთხელ შვილს მამისათვის შეუჩივლია: „შენ რომ ქონთიელები ერბო-კარაქით გკვებავენ, მე გირჩელები მარტო საჩხრეკას მაქმევენ, ამიტომ უნდა უღალატო, ციხე ცუდად ავაგო და როცა შევლენ თავზე დაენგრეთო“. მამას უთქვამს: „თვითონ გირჩეველები რასა სჯამენო“.

— ხოტასო, უპასუხნია გირჩეველ ოსტატს.

— მაშ შენთვის კარგად უქმევიათ და არ უღალატო, რადგან ხოტზე უკეთესი რომ თვითონ ექამათ, იმაზე უკითესს შენ მოგართმევდნო.

მართალია დღევანდელ თუშეთში სახლის ამგები ოსტატები ლეკებია, მაგრამ ამ ძველ ციხეების აგების დროს საექვოა, რომ თუშების მოსისხლე მტრებს ლეკებს მათთვის ასეთი მაგარი ციხეები აეგოთ.

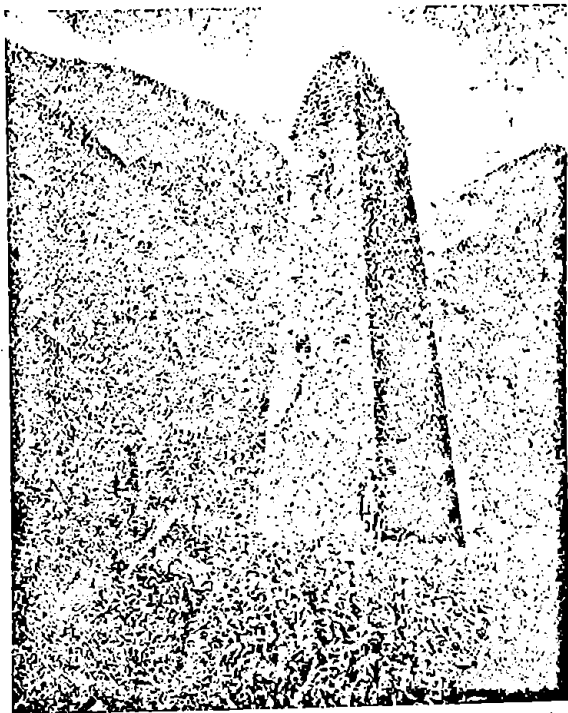
არც თუშებისათვის იქნებოდა ეს მისაღები, რადგანაც მტრის ხელით ნაგები ციხე საექვო სიმტკიცისა უნდა ყოფილიყო და თავდაცვისათვის გამოუსადეგარი. მაგრამ ჩვენთვის ოსტატის ვინაობაზე უფრო არსებითი და მნიშვნელოვანია ამ გუმბათიან ციხის სტრუქტურის სადაურობის გარკვევა. მისი მაგვარი ციხე დაღესტანში არ გვხვდება. ამიტომ საინტერესოა იმის დადგენა: კავკასიონის რომელ მხარეშია ის წარმოშობილი და შემდეგ მეზობელ კუთხეებში გავრცელებული.

ამ ტიპის ქისტურ ციხეების შესახებ მკვლევართა აზრია, რომ მათი ფორმა ქისტეთში უნდა იყოს შესული საქართველოდან, რომლის პოლიტიკურ-კულტურულ გავლენის ქვეშ ქისტეთი წარაჟღერდა იმყოფებოდა¹. ამას ისიც მოწმობს, რომ ამ ტიპის კოშკი დღესაც დაკულია ანანურის ციხის გალავანში და ასეთივე პირამიდულ სახურავიანი ხატ—სამლოცველოები მოიპოვება ფშავეში. ეტყობა ციხის ოსტატები კავკასიონის ამ არეში პირიქით ხევესურეთ—თუშეთში და აქედან ქისტეთშიაც გარკვეულ მოსაზრებით აგებდნენ ამ გუმბათიან ტიპის ციხეებს.

სამწუხაროდ ამ ციხეებს წარწერა არა აქვთ, რომ შესაძლებელი იყოს შენების დროისა და ოსტატის ვინაობის დადგენა. მხოლოდ დართლოს ციხის კარისბქეზეა დაკული ამ მხრივ ჩვენთვის უმნიშვნელო წარწერა. მაგრამ მთათუშეთის ისტორიულ წარსულის მიხედვით შესაძლებელია დაახლოებით მაინც ამ ციხეების წარმოშობის დროის განსაზღვრა. ეს დრო მე — 16-18 საუკუნეა, როდესაც ფეოდა-

¹Известия Ингушского института краеведения I, 1928г. гл. 48, 200

ლური საქართველო დაეცა და ჩვენში გაძლიერდა სპარსეთ-ოსმალეთის პოლიტიკური ბატონობა, რომელსაც მოჰყვა ლეკების გამანადგურებელი თარეში. ჯერ ლეკები და შემდეგ მათ ქისტ-ჩაჩნებიც მიჰყვნენ და აოხრებდნენ მთათუშეთის მოსახლეობას. თავდაცვისათვის საჭირო იყო მაგარი ციხე, ჩარდახ-სათოფურებით გამართული და გრძელი კაჟიანი თოფები. ამ ციხეებში მოსახლეობა თავგანწირვით იბრძოდა. ამის შესახებ, ლექსად, თუ პროზად, მრავალი თქმულებაა დღე-

სურ. 62. ფარსმის ციხე.

მდე დარჩენილი. ამ მხრივ ცნობილია ფარსმისა და ჰელოს ციხე-ფარსმის მაღალი ციხე შიგ შუა სოფელშია აღმართული და კარგად არის დაცული. ამ ციხესთან დამარცხდა, სხვათაშორის, ქისტის ცნობილი ბელადი მურთაზი, რომელმაც თავისი ზარბაზანიც აქ დააგდო და დამარცხებული გაიქცა. საყურადღებოა ჰელოს ციხის ტრალიკული თავგადასავალიც. ციხე ჰკუთნებია ცნობილ გმირს ზურაბს. სოფ. ჰელო მაღალ მთის წვერზეა ნაგები, რომელიც დღეს უკა-

კრიელია და პარტახი. მაღლა აწვეტილი ზურაბის ეს მიუღღმელო და მაგარი ციხე დღესაც ამაყად გასცქერის ნაროვანისა და ჭონთიოს ბუმბერაზ არეს. ციხის გმირულ ეპოპეას თუში მეცხვარე ლექსად ასე მოგვითხრობს:

— გვიამბე, ელიზბარაო რა ამბავ მოხდა ჰელოსა?

როგორ დაეცნენ ლეკები ზურაბის ციხე-ეზოსა?

— არ მინდა ძველი დარღები, რომ გულში აიწეროსა, მე რა უნდა ვთქვა, კაცობა მიქელმა დაიკვებოსა, ჩემ ფერეების სიცოცხლე სამარემ დაილეკოსა, ვერ შევძლე იმის მხრის ქერა, ვერ მოგვედი, სული მეტკბილა, თავის აღება არ მწადის ველარ გავშლილვარ წელშია, მიქელის ომი და ქცევა ნეტავი თვალთ გეხილა.

— ის რისთვის გესირცხვილებსა, რაიც არ არის სირცხვილი, ჩვენც ვიცით, აგრე გავიგეთ ამბავი კილო კავადა.

არც ერთი დაგმო, ღმერთმანი, არ ვინ მოგვიხსენ ავადა, გენუკავთ ომისა აბავი ახლა გეიაბობს თავადა.

— დიდი მოვიდა მტრის ჯარი, გარს შემოგვერტყა ლობედა, შვიდ დღე-ღამე ომი გექონდა, ვიგერიეთა თოფითა, დიაცნი წამალს გვირწყავდნენ, ქების ღირსია წორედა, მერვე დღეს ტყვია წამალი გასწყდა გათავდა. სრულადა, ბედმა გვიმუხლდა რიალმა, გავეკუდით გავირიყენით, მოდგა და მოდგა მტრის ჯარი, ციხეს მოერტყა ლიბოსა, რჩებოდა ჩენი ქალ-ციხე გულხადარასა და დიდოსა.

ცეცხლად გადიქტა მიქელი, მარტო ოხრაუდა-კვენსოდა:

„უნდა ცოლ-შვილით მტერს დავრჩეთ სირცხვილი კისრით
ვზიდოთა,

მას მერმე ტანზე აბჯარი როგორღა დავიკიდოთა?“

თოფისა სროლისაგანა ლოყვანი მხართა ეკიდა,

თოფის ნაცემი წამლითა თვალითა აღარ უჩანდა.

„ვაი დედასა მტრისასა ისევ მე დავხოცთ ცოლ-შვილთა.“

ესა სთქვა, ხმალზე ხელ გაკრა, თავები დასჭრა წამზედა,

მიქელამ ზურაბის შვილმა სულეთი წაიხდინაო,

თითონვე დასცა ცოლ-შვილი, უფალს წინ წაუდგებო.

მტერს მიეგება ციხის კარს, მეც იმას მივყევ კვალზედა,

გაუხტა ხმალ მოღირებით ფრანგულმა გაიცინაო,

თორმეტი მოკლა ციხის კარს ერთურთზე დააწვინაო,

ვეფხს დააცვდა კლანჭები, მიქელმაც დაიძინაო.

ჰელოს ატირდენ ქალები: ვა რა მტრებ შეგვაწუხაო,

სტრუმულად მოგვიდიანო, ძალად შინ შემოდიანო,

გაგზავნილი მეცნეებისა ხმა-კვება არსადა არიო,

რალა დროს მიშველებათ, მტერმა აიკლო სოფელი. ჰელოს ძირს შემოხვიოდა სამციხელების თოფები, ლაროვანს ჩამოდგებოდა ლეგ-ლუგა ფშავლის შვილები, ქვახიღში ჩამოვიდოდენ ქრელ-ქრულა ხევსურთ შვილები, შეეწინიან ჩხათანას, ცისას ჰგავს ჩამოტეხვას. ქვახიღის ქალას გამოდის ბახაის თოფის ჩქამიო, გასკირებოდა ბახასა აღარ ატყვია ფშავლობა, დააბრუნიან ტყვეები თვალცრემლიანი ქალები.

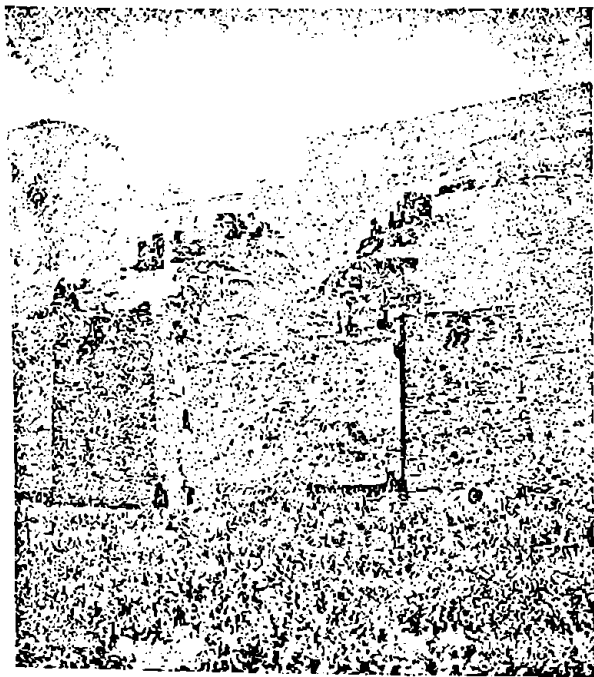
საბა ითიქრიძე, სოფ. გირევი 1931 წ.

ლამაზ ციხეებიანი მთათუშეთის სოფლები, თავიანთ კოშკოვან ჩარდახიან მაღალ სახლებით, გმირულ შთაბქლილებას სტოვებენ. სოფლის მოსახლეობა შეგჯუფებულა. სოფლები კი ერთმანეთისაგან დიდი მანძილითაა დაშორებული. მართალია ერთი თემის სოფლები ალაზნის ერთ რომელიმე აუზშია მოქცეული, მაგრამ სოფლები გაშენებულია მთის პალლობებზე და ერთმანეთისაგან ღრმა ხევეებითა მოწყვეტილი და შემოზღუდული. ამიტომ აქაურ სოფლებში მიმოსვლაც ძნელია, სადაც ჯერ ღრმა ხევეში ეშვებით და შემდეგ ისევ აღმარუხე ადიხარ. რომ მეზობელ სოფელში გადახვიდეთ. გზაც არ არის და მთის ვიწრო და ხვეული ბილიკით ადამიანი ქირის ოფლით ადის მთის მწვერვალზე მოქცეულ სოფელში. ამ უგზობის გამო მთათუშეთის სოფლები ერთმანეთისაგან მოწყვეტილია, განსაკუთრებით ზამთრობით და თითოეული მათგანი მომწყვედებულია თავის ვიწრო არეში. თუშეთის სოფლებს თავიანთი საკუთარი სახელები აქვთ, მაგრამ ამ სახელების წარმოშობის ისტორია და მათი გააზრიანებული მნიშვნელობა ხალხში დღეს მივიწყებულია.

მხოლოდ პირიქითის სამ სოფლის: ქონთიო, ჰელო და გირევის შესახებ ამბობენ, რომ ეს სამივე სოფელი აუშენებიათ სამ ძმა ხევსურს: ქონთს, ელოს და გირევეს და სახელიც მათგან მიუღიაო.

მთათუშეთის ზოგიერთი სოფლები აყრილან და დღეს ნასოფლარს წარმოადგენენ. ასეთია მთელი წოვათა, რომელიც მდებარეობს გომეწრის ხეობაში და მოქცეულია წოვათას წყლისა და ალაზნის-თავის შესართავის აუზში. სოფ. ვერხოვანიდან იწყება წოვათას ტერიტორია. პირველი სოფ. წაროა, საიდანაც ტყე ქრება და იწყება ალპიური ზოლი. აქედან ბილიკი ჩადის ფართე ვაკეში, სადაც გაშლილია წოვათას პარტახი სოფლები: მოზართა, რომლის გვერდით წყლის გაღმა ინდურთაა, შუა-ვაკეზე საგირთა და მარცხნივ გორაკზე ეთელტა, საიდანაც გზა ქისტეთში გადის. ოთხივე სოფელი უკაცრიელია, ადგილი ვაკეა და მაღალ მთებით შემოზღუდული. ხენა-თესვა აქ აკრძალულია და მთელი ეს მიდამო საძოვარ იალაღად არის გაშვე-

ბული. მოსავალი აქ დიდი სკოდნია, განსაკუთრებით ქერი და სვილა. წოვათას სოფლებში ყველაზე დიდი და მჭიდროდ დასახლებული წარო ყოფილა. მას წოვები უწოდებენ „წა“-ს წოურად ნიშნავს სახლს. შემდეგ მისთვის ქართველებს წარო დაურთქმევიათო. ამ სოფლების დაცარიელება და აქედან წოვა თუშების ალვანში გასახლება დაიწყო

სურ. 63. ნასოფლარი ეთელტა.

ჯერ კიდევ მე-18 საუკუნიდან, როდესაც მოსახლეობა ქისტ-ლეკების გამანადგურებელ თავდასხმას ვერ უძლებდა. ამასთანავე აქ იცის დიდი ზვაეები, განსაკუთრებით ზამთრობით და ამ მხრივაც მოსახლეობა მუდამ განსაცდელში იყო. და როდესაც 1830 წელს დიდმა ზვაემ დაიტანა და გაანადგურა სოფელი ეთელტა, მაშინ წოვებმა იწყეს აქედან მისიური გადასახლება ალვანში და აქ გააშენეს სოფლები: გურგალ-ქალა, თხაკალყურა (თხაკალ-კურდღელია) და წიწოყურა. წარსულ საუკუნის ოთხმოციან წლებში წოვათა მთლად დაიცალა და დღეს ის ნანგრევს წარმოადგენს, სადაც მეცხვარეების საზაფხულო ბინებია გამართული.

ნანგრევად ქცეული წოვათა მნახველზე დღესაც ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვეებს და აქ მიმოფანტული ჩარღიანი ციხე-სახლები მისი გმირული წარსულის უტყვი მოწმენი არიან. ამ გმრობის გალექსალი ზოგიერთი ეპიზოდი ხალხს დღემდე დაუცავს. სანიმუშოდ აქ მოვიყვანთ საგირთაზე გამოთქმულ ერთს ლექსს:

საგირთეს ციხეს აგებენ, ციხესა აღმასისაო,
 აგაშენებენ მხურვონი ლამაზ ნაგებო ქვისაო.
 შიგა შიგ ბანებს გიმართვენ, შესახიზნ ქალებისაო,
 სათოფურებსაც უშეებენ საომრად ბიჭებისაო.
 ექვს სართულზედა ააგეს, ზევიდან ხურვენ სიჰსაო,
 ქისტეთში ქისტებმ შეიტყეს, მძიმედ მიღგ მოდგებიანო,
 ქისტეთს იყრება ჯარები, ციხევ შენ მუქარაზეო,
 გამაგრდი, ციხევ ტიალო, ჯაჰვი ჩაიცივი ტანზეო.
 აგების ლელეს გადმოდის ჯარები ქისტებისაო,
 გალაღებული ბელადი ახალისებდა ჯარსაო:
 „ცოლათაც შეგართმევიანებთ ქალებსა საგირთისაო,
 საკეხურ მოვიყოლებთ მარჯვენას კარგი ყმისაო.“
 საგირთის ვაკეს ჩამოდგა ნამი არ სწვდება ცისაო,
 საგირთელთ ბიჭებმ შეიტყეს, ჟამი არ აქეთ მტრისაო.
 ციხეში შეგროვებულან ვეფხვები სალის კლდისაო,
 თორმეტ დღე ღამე იომეს, ჩამოტეხვას ჰგავს ცისაო,
 თოფისი ალი ჩამოწვა, წვერებ დამალა მთისაო,
 ამბობენ შეწუხებასა ბიჭებისა საგირთისაო.
 ტყვია წამალ გასთავებიათ გულგალაღებულ მტრისაო,
 ერთმანეთს ეუბნებნებიან: „ახლა დრო მოგვივიდ ცდისა“.
 ვაჟაკნი გამოჩნდებიან სისხლით შეჰლებვენ“ ხმალსაო,
 ხმალდანხმალ გამოუცვივდნენ არწივნი მალღის მთისაო,
 ჩაერივნენ და ჩაკაფეს, როგორც ტოტები ხისაო.
 ჩაერივნენ და ჩააფრთხვეს, როგორც რომ ნოტო ცხერისაო.
 ფშაველ-ხევსურნიც მოვიდნენ, მოძმენი თუშებისაო,
 ქვემო თუშებიც მოვიდნენ, აღმ შეაბრუნენ წყალსაო.
 დაამარცხეს ქისტის ჯარები, მკვდარზე დაყარეს მკვდარიო,
 სიმწყურვლით შეწუხებულან მეომარ საგირთისაო.
 წყლები სულ სისხლით შეღებეს, ველარა სომენ წყალსაო.
 ალაზნან წითლად შეღებეს, მკვდარს ვერ აუქცევს ფეხსაო,
 მაგების ლელემდის მიჰყვნენ, თავით დაჰყუდენ მკვდარსაო,
 მიდიან ქისტეთს, ჩივიან თავიანთ ნახოც მკვდარსაო,

ძნელი ყოფილა ნაქერი, ნაქნევი თუშის ხმლისაო.
 ე მაგის მომლექსებელი შუა წაროში ზისაო,
 თორმეტ მეც მერგო მარჯვენა მანდ ნახოც ქისტებისაო.

მთათუშეთიდან გასახლების ასეთივე შემთხვევას დღეს აქვს ადგილი პირიქითი ხეობაში, სადაც 1918 წლიდან თუშებმა იწყეს თავიანთ სოფლების მიტოვება და ბარში სამუდამოდ გადასახლება. სამოქალაქო ომების დროს პირიქითის მოსახლეობა ვერ უმკლავდებოდა ქისტების ყაჩაღურ თავდასხმას, მათ ძარცვა-გლეჯას და ამ მიზეზით პირველად ქონთიელები აიყარნენ აქედან, რომლებსაც მიჰყვნენ ჰელოსა, დაქიურთისა და ნაკულურთის მცხოვრებნი და ესენი ალვანში დასახლდნენ. ამ სოფლებში თუშები დღეს არც ზაფხულობით დგებიან.

სურ. 64. სოფ. დართლოს აკლდამა.

თუშეთის ზოგიერთ სოფლებში დაცულია ზემო ნაგები ძველებური აკლდამა, რომელსაც თუშები „კალდამ“-ს უწოდებენ. ასეთი

აკლდამებია სოფ. დართლოში (პირიქითი ხეობა), გულდამთაში და განსაკუთრებით ბევრია სოფ. წაროში (გომეწრის ხეობა). აკლდამა ქვიტკირისაა და წარმოადგენს თალიან პატარა ოთახს. მას აქვს ერთი შესავალი ვიწრო კარი და აღმოსავლეთით სარკმელი. აკლდამის სახურავი პირამიდულია. წაროს ზოგიერთ აკლდამას მიცვალებულის დასასვენებელი თაროც აქვს ორ სართულად გამართული. ასეთივე აკლდამები გავრცელებულია პირიქითი ხევსურეთში (ანატორი), ოსეთში და ქისტეთში¹

სურ. 65. თუშური ხარდაზიანი სახლი.

მთათუშეთის სოფლებში ადამიანის ყურადღებას, პირველყოელისა იპყრობს ძველებური თუშური სახლები, რომლებიც ერთის შეხედვით

¹ Л. Семенов, Археологические и этнографические разыскания в Ингушии в 1925—1927 г. гз. 198. (Изв. Ингуш. научно-исслед. института краеведения I, Владикавказ 1928).

საომარ ციხეებსა გვანან. ამ ძველ ტიპის სახლს თუშებიც დღეს ციხეს ეძახიან. ეს არის თუშური ტიპის ძველი სახლი, სადაც დიდი ოჯახი ცხოვრობდა და შიშინანობის დროს თავსაც იცავდა.

ძველებური ეს კოშკოვანი სახლი მრავალ სართულიანია და ჩარდახ სათოფურებითაა გამართული. ამგვარი სახლები თუშეთის სამივე თემში მრავლად არის დაცული და ზოგიერთში დღესაც ცხოვრობენ. მაგრამ ყველაზე კარგად ისინი დაცულია სოფ. ჩილოში, რომელთა შორის ჩვენ ავგვგმეთ და აღეწერეთ ალექსი ბაკურიძის სახლი, სადაც მისი ოჯახი დღესაც ცხოვრობს. ეს სახლი ოთხ სართულიანია და სიბიჭვით არის ნაგები. მისი ფორმა კვადრატულია, რომლის საძირკველის ფართობი $5, 50 \times 5, 50$ მეტრია (იხ. სურ. 66).

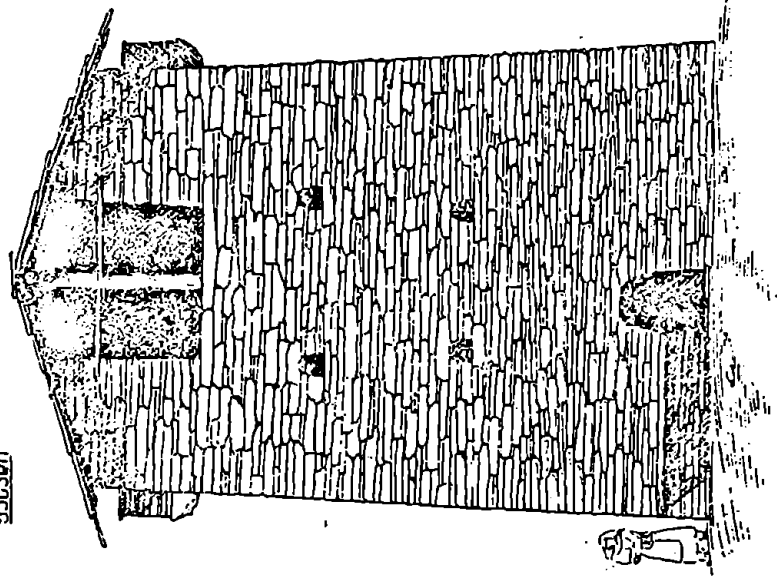
პირველი სართული „ბაშტეა“, რომელსაც ერთი შესავალი კარი აქვს $1, 30 \times 0, 80$ მ. კარი მაგარი და სქელი ფიცრისაა და კედლი იკეტება, რომელიც საკედურშია გაყრილი. საკედური კედელშია გამოყვანილი, რომლის სიღრმე სიგრძეზე ზოგან მეტრს უდრის. ბაშტე ბნელია, მას არა აქვს სარკმელი და იატაკად დაგებულია ქვა ფიქალი. ბაშტეს კედლის სისქე ერთ მეტრამდეა, სიმაღლე კი $1, 60$ მ. ბაშტეს ჰერზე მჭიდროდ გამართულია ყავრები, რომელზედაც მიწაა დაყრილი და ზედ დატკეპნილი. ბაშტეს ჰერის ერთ კუნტულში ერდოა გამოქრილი და აქედან ხის კიბით მეორე სართულში აღიან. ბაშტეში ზამთრობით საქონელი უყენიათ და ის იგივე საქონლის ბოსელია.

მეორე სართულს უწოდებენ „შუა“-ს, სადაც კერაა გამართული და ოჯახი ცხოვრობს. ამ სართულს აღმოსავლეთის მხარეზე კარი აქვს შებმული $1, 20 \times 0, 80$ მ, რომელიც კედლით იკეტება. იატაკი მიწურია. კედელში გამოქრილია ორი სარკმელი. 30×25 სანტ. და ამ სარკმლიდან ერთ მეტრის მანძილზე ყოფილა გამართული „კერანა“, რომლის მარჯვნივ მხარეზე მამაკაცები სხდებოდნენ და მას საკაცო ეწოდებო მარცხენას კი სადიაცო. დღეს კერა მთათუშეთში ყველგან მოშლილია და ის იქ არ მოიპოვება. სამხრეთის კედელში სათოფურებია გამოქრილი 20×20 სანტ. ამ სართულის ჰერი დაყრდნობილია ოთხ ხიდზე და ოთახის სიმაღლე უდრის ორ მეტრს. ჰერის ერთ კუთხეში მესამე სართულში ასასვლელი ერდოა გამოქრილი (იხ. სურ. 67).

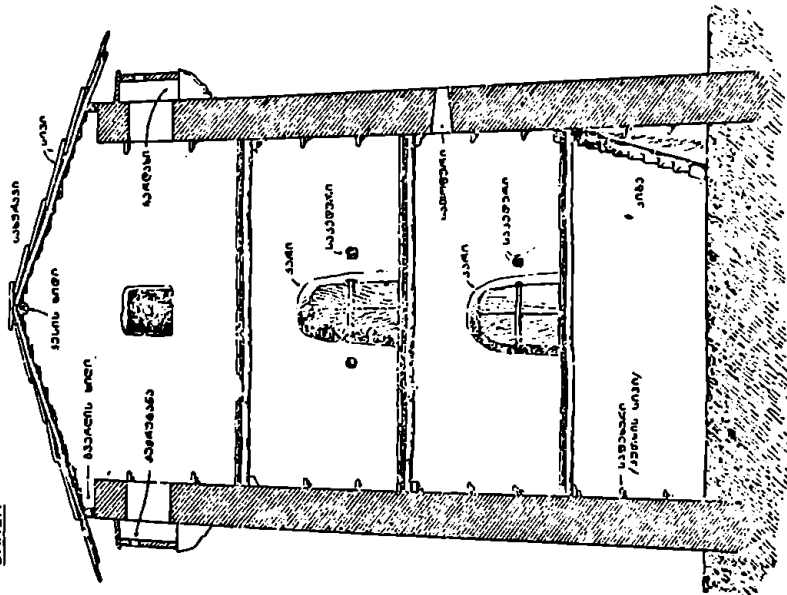
მესამე სართული „ზედა შუა“. ესეც მომრავლებული ოჯახის სამყოფოა. როდესაც ოჯახის ნამრავლი შუაში არ ეტეოდა ძმათაშვილების ნაწილი ზედაშუაში გადადიოდა. ამ სართულსაც კარი აქვს საკედლით გამართული და დასავლეთის კედელში გამოქრილია ორი სარკმელი. იატაკი აქაც მიწურია და ჰერი კი ხუთ ხიდზეა გამართული. ჰერში გამოქრილია მეოთხე სართულში ასასვლელი ერდო.

მეოთხე სართული „ქერხ.ო“-ა და წარმოადგენს დახურულ კვადრატულ ოთახს, რომლის ოთხივე კედლებზე მიშენებულია ჩარდახები

შესახებ

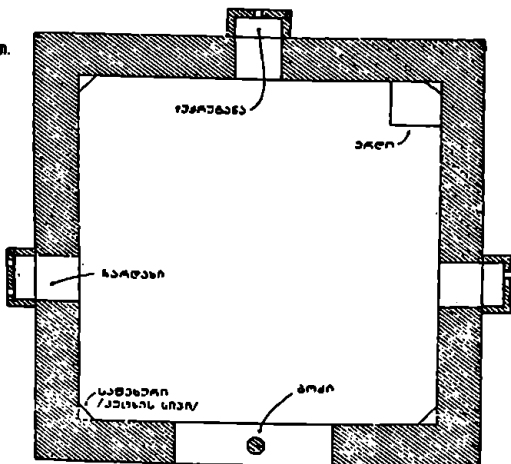

ქართი

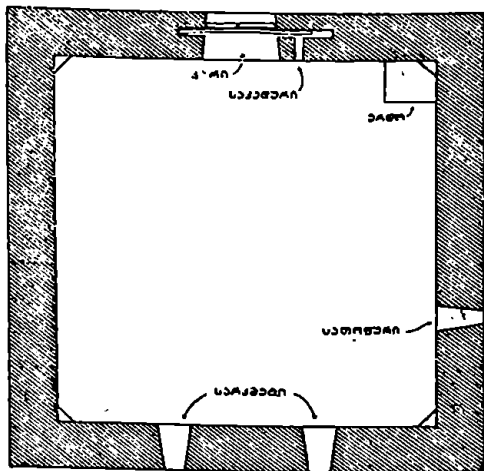

სურ. 69. ჩარდახიანი სახლი და მისი ქოლი.

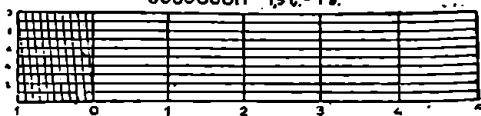
მუ 4-ბ სართ.
გეგმა

მუ 2-ბ სართ.
გეგმა

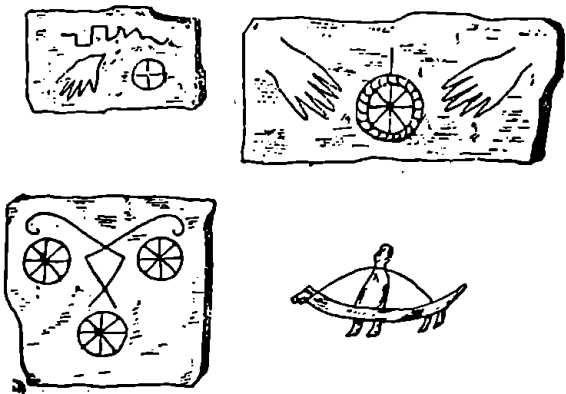

მასშტაბი - 1:5 ს. = 1 მ.

სურ. 67. ჩარდახიანი სახლის გეგმა

საიდანაც კარზე მომდგარ მტერს ქვებს თურმე უშენდნენ. ჩარდახი ზემოდან ყუთივით დახურულია და სხვადასხვა ზომისაა, რომლის პროპორცია შენობის სიდიდესთან არის შეფარდებული. ჩარდახებთან სათოფურები და სამზირ-ქუჭურუტანებია დატანებული. ჩარდახი სახლის კარებს ზედ დასცქერის, რომ მტერი ახლოს არ მიუშვას. შემდეგ დროის სახლებში და ამ შემთხვევაში ჩვენ მიერ აქ აღწერილ სახლს, ქერხოს წინა კედელში ჩარდახის ნაცვლად, გამოპირილი აქვს განიერი არე, ეგრედ წოდებული „სანიავო“ 2.20×1.40 მ. დღეს ქერხო გამოყენებულია საკუჭნაოდ, სადაც ინახავენ: სურსათ-სანოვაგეს, ტყავს, მატყლის ნართს და სხვა, რასაც ასეთი სანიავოც სჭირია და ამიტომ ეს უფრო გვიანდელ დროს ეკუთვნის. ქერხო გადახურულია.

სურ. 68 ჩარდახიანი სახლის ორნამენტები.

სახლის კერი გამართულია კესის ხიდზე, რომელიც თავში და ბოლოში დაყრდნობილია ჩორბეღელაზე. შუაში კი შედგმული აქვს მრგვალი ჯირკვი „ლიკვი“. კესის ხიდზე გადებულია ორორი ცალი გვერდის ხიდი, რომელზედაც ყავრეა გამართული და ამ ყავრეზე კი სიპი ქვებია დაგებული. სახურავი ორფარდულიანია. კედლებზე ზოგან გამოსახულია: ხუთი თითი, სეასტიკა, პრიმიტიული ფიგურები და სხვა. ასეთივე ტიპის უფრო დიდი სახლები დაცულია წოვათაში, ნასოფლარ საგირთაში და ეთელტაში. მაგრამ მათ შორის ყველაზე დიდია სოფ. ფარსმის ოთხი ასეთი ჩარდახიანი სახლი, რომლებიც უკვე ჩაქცეულან და მხოლოდ კედლებია დაცული. ერთი მათგანის ფართობი 9×8 მ. უდრის და სიმართლით შეიდ სართულიანია. ფარსმის ეს სახლები ორორი ჩარდახიანია და თითოეულ სართულს თავისი კარი აქვს. არის ექვსი და შეიდ კარიანი, კარები ორ კედელშია მოთავსებული

სამ-სამი ან ოთხი და სამი. თითოეულ სართულში გამოკრილია სარკმლები და სათოფურ-ქუქრუტანები. კარებში საკედურებია დატანებული. კედლებზე ხიდების გასამართი „თარხანი“ გამართული, რომელზედაც კავის თავები ყოფილა გადებული. ზოგიერთის კედელი სიმაგრისათვის კედლის ბოძითაა შეკრული. ფარსმის ამ მრავალსართულიან და უზარმაზარ სახლებში მთელ საგვარეულოს უნდა ეცხოვრა და თითოეული კომლი მოთავსებული იქნებოდა ერთ რომელიმე სართულში.

მთათუშეთის ძველ ნასოფლარებში მხოლოდ ასეთი ტიპის სახლებია ნაგები. ამ მხრივ საყურადღებოა ძველი დიკლო, რომელიც მდებარეობს დაღესტნის საზღვარზე და აშენებულია მაღალ კლდეზე. მას ჩამოუდის ალაზანი და ამით ის ეყოფა დაღესტანს. დიკლოს მაღალი კლდე მიუდგომელია. ერთად ერთი მისასვლელი გზა ჩრდილო-დასავლეთის მხარეზეა და ისიც მაგარ გალავანით ყოფილა შემოზღუდული. ამ კლდეზე ოცამდე ძველი ჩარდახიანი სახლებია აჩხორილი, რაც გმირთა სავანის შთაბეჭდილებას ახდენს. წყალი „მასაგის ხევის“ რუდან მიღებით ყოფილა გამოყვანილი და გაკვირვების დროს წყალი ტიკებით ალაზნიდანაც უზიდიათ. დიკლო ხანგრძლივ ებრძოდა ლეკებს, ბოლოს ხალხმა ვერ გაუძლო მოზღვავებულ მტერს და აქედან გადასახლდა.

ეს ჩარდახიანი სახლები თავიანთ ნაგებობის ტექნიკით და ბუმბერაზობით მნახველზე ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვენენ და მოსახლეობაში მათ მშენებელთა გმირობა დღესაც გაოცებას იწვევს. ხალხს არ სჯერა, რომ ეს სახლები ღდაიანის ხელის ნამოკმედარი იყოს და მათ აშენებას მიაწერენ გრძნელ „თევჯორიკებს“ მაჯლაჯუნებს. სოფ. გირევიში ხოსიკურიძიანთ ჩარდახიანი სახლი თევჯორიკას აუშენებია. გადმოცემით ხოსიკურიძის წინაპარს ძილში თევჯორიკა დაუქერია, რომელიც მას ღამე დასწოლია და ახრჩობდა თურმე. ხოსიკურიძის მოუხერხებია თევჯორიკისათვის ცერის ფრჩხილი მოეპრა და ხმლის ქარქაში გადაემალა და ამით მას თევჯორიკა დაუქერია. ხოსიკურიძის დღე ჯორით ქვა უზიდნია, თევჯორიკას კი ღამე მისი სახლი უშენებია. ერთხელ სახლის უფროსები სტუმრად წასულან და თევჯორიკას მოუხერხებია ხმლის ქარქაშიდან თავის ფრჩხილის მოპარვა და, სახლის პატრონი ასე დაუწყევლია: „ქალის სიმრავლე და ვაჟის სიმცირე“ და გაპარულა. სახლის პატრონი ხოსიკა 145 წლისა მომკვდარა. მისი შვილის შვილი ხუტა მეკობართა ბელადი ყოფილა, ლეკ-ქისტები უხოცია და მათი მოკრილი მარჯვენა ამ თავის სახლის კედელზე მიუკრავს. ასეთია ამ ჩარდახიანი სახლების შენების ზღაპრული თქმულება.

რასაკვირველია ამ მრავალ სართულიან სახლებს ერთი მეკომური ვერ ააგებდა, მათ აშენებდა რამდენიმე ძმათაშვილები, რომ ჰქონოდათ ნაგარი და საიმედო თავშესაფარი.

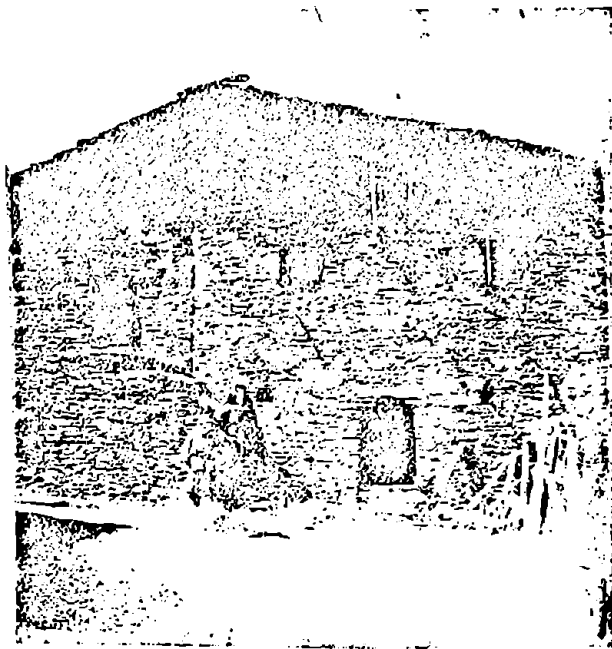
თავის კონსტრუქციით და დანიშნულებით ეს სახლები თემობრივ წყობილების ნაშთია და ამ მხრივ საყურადღებო ისტორიული ძეგლია. ამ ტიპის სახლები თუშეთს გარდა მოიპოვება პირიქით ხევსურეთში, დაღესტანში და ქისტეთ-ჩაჩნეთში. მაგრამ ისინი სათანადოდ შესწავლილი და გამოკვლეული არ არიან და ამიტომ ძნელია მათი თუშურ სახლებთან შედარება და ერთგვარობის დადგენა. საყურადღებოა, რომ ამ თუშურ ჩარდახიან სახლის ტიპის ძველებური სახლები დასავლეთ საქართველოში მთის რაქაში მოიპოვება, სხელდობ სოფ. ლებში, სადაც მას დუროიან სახლს უწოდებენ და ოთხს სართულს არ აღემატება¹. თუშურისა და რაქულის ამ შენობათა კონსტრუქცია და სართულების დანიშნულება ერთგვარია, მხოლოდ თუშურის სიმაღლე ზოგჯერ შეიდ სართულამდე აღწევს. რაქულ სახლს უკანასკნელ ზემო სართულში დატანებული აქვს თალიანი დუროები (სასროლი), თუშურზე კი მიშენებულია ჩარდახები.

ერთი სიტყვით, ამ მოკლე შედარებიდან ნათელია, რომ ეს ჩარდახ-დუროიანი სახლები თავიანთ კონსტრუქციით; ნაგებობის ტექნიკით და მიზნობრივ დანიშნულებით განსაზღვრულ საზოგადოებრივ ფორმაციას ეკუთვნიან, სახელდობ თემურ წყობილებას და ამ მხრივ ქართულმატერიალურ კულტურის საყურადღებო ძეგლებია. მაგრამ დროთა ვითარებაში ეს ძველებური თუშური სახლები იცვლებიან ადაზიანის მოთხოვნის მიხედვით და განიცდიან დაშლა-გადაკეთებას. ვისაც შეძლება აქვს ამ სახლს შლის და მასალით ახალ, თანამედროვე ტიპის სახლს აშენებს. ზოგი ძველებურ სახლს ქვად ყიდის და ასე დღითი დღე ეს ჩარდახიანი სახლები ისპობა. უმეტეს შემთხვევებში ამ სახლებს მორღვეული აქვთ მეოთხე სართული-ქერხო და სამ სართულად არის ქცეული, ზოგიერთი კი ორ სართულამდეა დაყვანილი. ამასთანვე, ზოგიერთები გადაკეთებულია და მიშენებული აქვს სხვადასხვა საოჯახო ნაწილები: კიბე, „ბანედაი“ (ბანი), დარიფანი, კარსე (გასავალი ოთახი), საქსლო და სხვა. კედლებში, ნაცვლად სარკმლისა გამოკრილია შუშა ჩასმული ფანჯრები, შიგ კედლები კირითაა შეთეთრებული, ზოგან კი შპალიერია გაკრული. კერამოშლილია და სდგას თუნუქის ლემელი ან „ბოხარია“ მიშენებული და ამგვარად ამ ციხის ბნელი და ქვარტიანი შუა და ზედაშუა დღეს წარმოადგენს ნათელსა და სუფთა ოთახს.

დღევანდელ თუშეთში შენდება ნარევი და ქალაქის ტიპის სახლები ერთი ან ორსართულიანი, რომლებიც გამართულია ოთახებით, აივნებით და კარ—ფანჯრებით. სახლის შენების ოსტატობა თუშებმა არ იციან. მთათუშეთში სახლებს ლეკები აგებენ, ხის მასალაზე კი

1. სერგი მაკალაოია, მთის რაქა, ტფილისი. 1930 წ. გვ. 40-42.

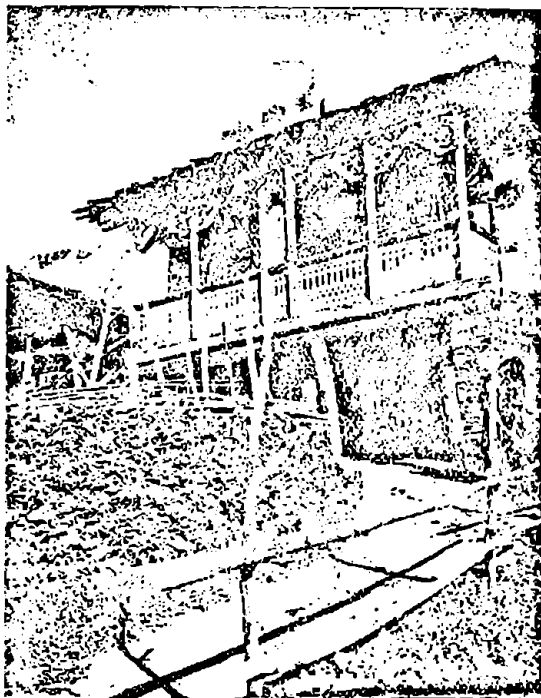
რაქველი ოსტატები მუშაობენ. სახლებს აქ ქვითკირისას აგებენ. ქვას კლდეში ამტვრევენ და მარხილით ან ცხენ-ვირებით ეზიდებიან. ერთი კედლის ამოსაყვანი ქვის დამზადება აქ ერთ ქედილად ფასობს, მოზიდვა კი პატრონისაა. რამდენიც სართულია სახლი, იმდენი ოთხი ქედილაა საჭირო ქვის დასამზადებლად. კედლის აგებაც ასევე ფასობს. თითო სართულის ოთხივე კედლის ამოყვანაზე ლეკებს თუშები

სურ. 69. თუშური გადაკეთებული სახლი.

ოთხ ქედილას აძლევენ. სახლის აგების დროს თუ პატრონი ხელმოკლეა იციან ოჩხარი და ყველანი ეწევიან რითაც შეუძლიანთ: მასალის მოზიდვა, ფულით, სანოვაგით და სხვა. სახლის ლიბოს (საძირკველი) გაჭრისას მას ოთხივე კუთხეში თეთრ ფულს ჩააყოლებენ და სახლის ანგელოზს ხელში არყით ევედრებიან. ლეკები კედლის ამოყვანას რომ მორჩებიან, შემდეგ რაქველი ხუროები ქერის გამართვას შეუდგებიან. ქერს ხურავენ ფიქალ ქვებით. სახურავის სიპი აქ ძნელი საშოფარია და ორ ქედილად ფასობს. სახლის კარ-ფანჯრებს რაქველი ღურგლები ამზადებენ და ხისაიენებსაც ლამაზად აკრელებენ. როცა სახლი გაიმართება სამღვთოს

იხდიან. ამისათვის გამოაცხოებენ ხუთ კოტორს და სამ ხშიადს. აანთებენ სანთლებს და სახლის ანგელოზებს ოჯახის ჰელნიერებას შესთხოვენ.

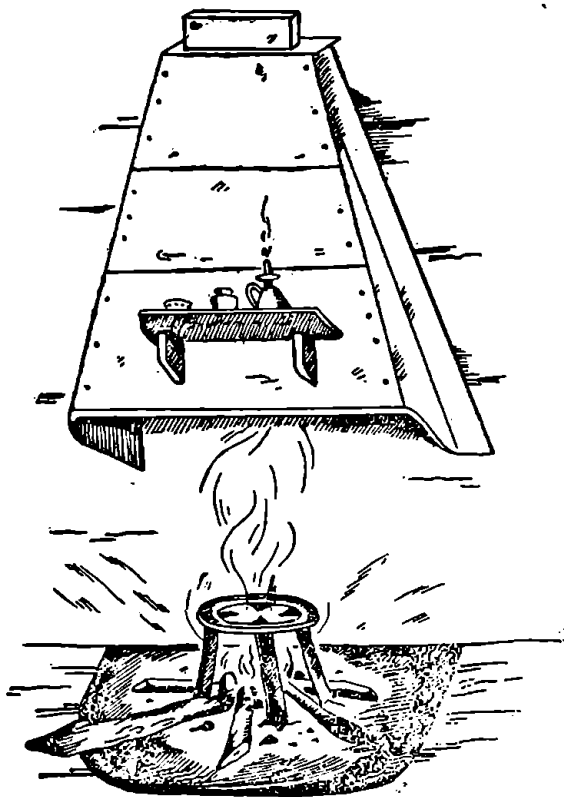
სურ. 70. თანამედროვე თუშური სახლი.

ოჯახის გაყოფის დროს სახლი წინათ დედმამას რჩებოდა. თუ ძმები იყრებოდნენ, მაშინ ძმები საერთო ხარჯით მეორე სახლს აგებდნენ, შემდეგ წილს ყრიდნენ და ვისაც რომელი ერგებოდა იმაში დგებოდა.

სახლში კერა და შუა ცეცხლი უკვე არ იციან. იატაკიან ოთახში თუნუქის ღუმელი სდგას, მიწურში კი ხის ბუხარია გამართული. ხის ბუხარი ქოლგასაფეთთაა გადმოხურული და ცეცხლის ალი რომ არ მიეკაროს მანძილიც გამოზომილია. ცეცხლის ბოლი კედელში დატანებული მილით გადის. ჩაღმა და გომეწრის ხეობაში საწვავად შეშას ხმარობენ, პირიქითი ხეობა ტუით ღარიბია და იქ „ბურკეს“ (წივას) ხმარობენ. ცეცხლს ანთებენ „ბუკვანიით“ (ფიკვის კვარი).

სახლის შინამოწყობილობა სუფთა და შედარებით ჰიგიენურია. ზოგიერთი ოჯახები ქალაქურად არიან მოწყობილი: რკინის საწო-

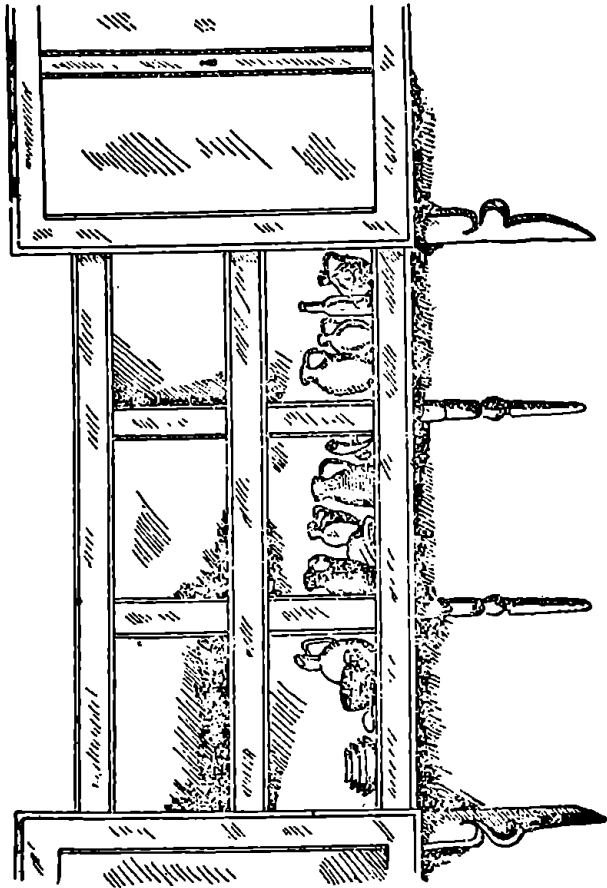
ლებით, შკაფ—სარკეებით, სკამებით და სხვა. საშუალო და ღარიბი გლეხის ოჯახში მოწყობილობა ნარევეია, სადაც ძველებურ დგამ-ქურჭლის გვერდით ახალიც ბევრია. თუშურ სახლის შინამოწყობილების დღევანდელ ფორმას ახასიათებს კედლის თარო „შკაფი“. თარო

სურ. 71. ბუხარი.

გრძელი და რამოდენიმე სართულიანია. ზოგან ასეთ კედლის კარადას შუშის კარებიც აქვს და შალაზიის „ვიტრინას“ წააგავს. თაროზე გამწყარიებულია ქაშანურისა და ფაიფურის სუფთა ქურჭელი. ოთახში გამართულია გრძელი და განიერი ტახტი, რომელზედაც გადაფარებულია ქეჩა და საგორაფი (ჯეჯიმი). კედლებზე გაფენილია კრელი თუშური ფლასები (ფარდაგი). ტახტთან კი მაგიდა სდგას. წინანდელი დგამ-ავეჯი მოთავსებულია სახლის ქვემო სართულში და, ზოგიერთ ძველებურ სახლებში სდგას ზურგ დაქრეულ-

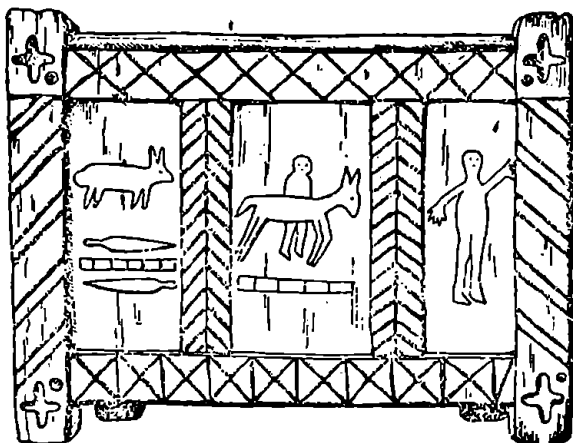
ბული გრძელი სკამი „მეხი“, რომლის სიგრძე ოთხ მეტრამდე აღწევს. ამ ვიწრო მეხზე სტუმარს აწვენენ, რომელსაც ქვეშ ნაბადს უგებენ და ზედ ღურატყავს ხურავენ. აქვეა აგრეთვე ხის კვადრატული ფორმის ღრმა ტახტი, რომელშიაც ჩაგებულია ქერის ჩალა და ზედ გადაფარებულია „ხალიჩა“ (უხაო ფარდავი). ტახტი სამ-ოთხ საწოლიანია. ზედ იხურავენ ღურატყავს (ცხერის ტყავის საბანი). თავის ქვეშ

სურ. 72. თარი.

იდებენ „სათავსქვიო“-ს (დაკეცილი ტყავი ან ნაბადი). ზოგან „ჯინი“-ც ვებღება. ჯინი ნავის ფორმისაა და წნელისაგან არის მოწნული, რომლის სიგრძე უდრის 1,70 მ. განი კი 0,77 მ. დღეს ღურატყავისა და ქეჩა-ნაბდის ნაცვლად ტახტზე მატყლის ლოგინია დალაგებული

და ზედ სუფთა საფენია გადაფარებული. აქვეა დაქრელებური ძველებური ხის „კროკი“ სკივრი, რომელზედაც ამოქრილია გეომეტრიული ფიგურები და ზოგან ადამიანისა და ცხოველის სახეები. ასეთ სკივრებში ინახება ძველებური ტანისამოსი და ზოგში კი სურსათ-სანოვავე. ცეცხლთან დგას ძველებური ხის სავარძელი „ჩიკა“, რომელზედაც ოჯახის უფროსი ჯდებოდა. კედელთან მიმოფანტულია საოჯახო ქურქელი: ხონჩა, დურკი (კასრი), ხეტი, თუნგი, ვაშრაპა და სხვა. წყალს ქალები ზურგით ეზიდებიან წყაროდან. მამაკაცი წყალს არ მოიტანს სირცხვილია. წყალს ეზიდებიან თუნგებით, „ვაშრაპით“ პა-რა თუნგია. საქიტე კასრში ალაგია ხის ქიტები (კოვზები) და კოჩხო.

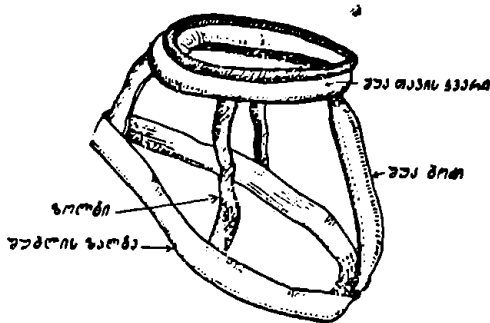

სურ. 73. კროკი.

მომთაბარე თუშებს სახლ-კარი ალევანშიც აქვთ, სადაც მათი დიდი სოფელია გაშენებული ქვემო და ზემო ალევანი. ქვემო ალევანში ფიცრული სახლებია, მომცრო და ერთ სართულიანი. სახლები ქალაქის ტიპისაა და კარ-ფანჯრებით არის გამართული. მათი შინწყო-ბილობაც ქალაქურია. ეზო—კარმიდამო შემოღობილია და სახლები ქუჩის ორივე ნაპირზეა გამწკრივებული და იმერულ სოფელს წააგავს.

ზემოალევანში დღეს დიდი მშენებლობა მიდის. წოვა თუშებმა 1924 წლიდან დაიწყეს ძველ ადგილიდან ალევანის შუა ვაკეზე გამოსახლება და მთელი სოფელიც ახალ გეგმაზე შენდება, აგებულია ქვითკირის ორ სართულიანი სახლები. ოთახები ქალაქის ყაიდაზე მორთულ-მოწყობილი და შიგ ყველაფერი ფაბრიკულია. გაყვანილია განიერი და სწორი ქუჩები და ეს უზარმაზარი სოფელიც ქალაქის შთაბეჭდილებას ახდენს.

ტ ა ნ ს ა ც მ ე ლ ი. თუშეთის ახალი თაობა იმოსება თანამედროვე ფორმის ტანისამოსით, მაგრამ თავზე კი ქალებს ჯერ კიდევ ხურავთ „კუჭურა“ და მანდალი. თქვენ აქ ნახავთ ახალგაზრდა თუშის ქალს მოკლე კაბაში და მალალ ქუსლიან ტუფლებში კობტად ქალაქურად გამოწყობილს, რომელსაც თავზე ეს კუჯურა ხურავს და გამოხვეულია შავ მანდილში. მოდის ამჟამად თუშის ქალი დღესაც ვერ შერიგებია ამ მანდილის მოხდის შესაძლებლობას, რომელიც აქ ქალის ნამუსად ითვლება. კ უ ქ უ რ ა მ ი ტ კ ლ ის აგ ა ნ ი კ ე რ ე ბ ა. ის ჩიხტის მაგვარია, რომელსაც თავზე მისამაგრებელი სალტები აქვს მიკერებული. კუჭურას „შუა თავის კვერი“ გატენილია მატყლით და ზედ შემოვლებული აქვს ქინძისთავის დასაბნევი გრეხილი. ამ კუჭურას მიზანია თავზე მანდილი დაამაგროს.

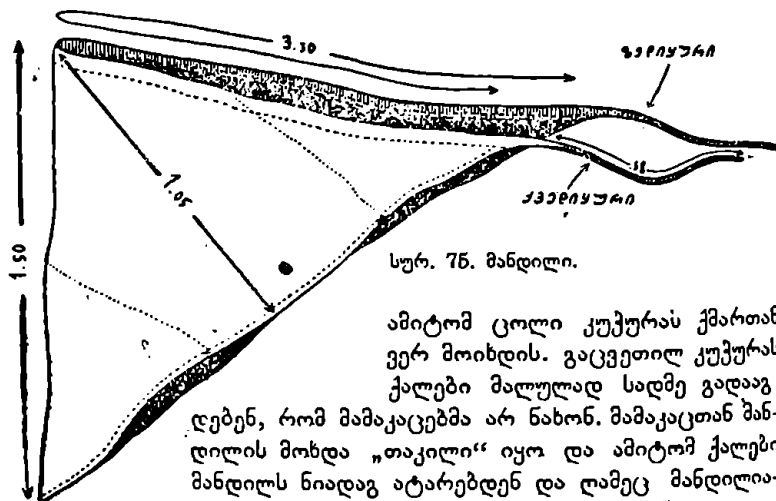

სურ. 74. კუჭურა.

მანდილი განიერია და კოჭებამდე უწევს. მანდილი იკერება შავი უსახო სატირისაგან და სამ კუთხედი ფორმისაა. ის სადა და გაუწყობელია, წინათ სცოდნიათ. ფოჩის მოკერება. მანდილის ორი ყური „ზედიყური“ და „ქვედიყური“ გრძელია, რომელიც 4,50 მეტრს აღწევს. თავხურავის წინ თუშის ქალი ჯერ კავეებს ჩამოუშვებს. გაუთხოვარ ქალს წინედ ჩამოშვებული ჰქონია ოთხი „კოწოლი“ (ნაწნავი), გათხოვილს კი ორი კოწოლი და ორი „კიკინა“ (კავი). შემდეგ ის თავზე კუჭურას დაიდგამს, კავეებს გაისწორებს და მანდილს იხურავს. ამისათვის იღებს მანდილის ქვედიყურს და თავშუბლზე მოიხვევს ისე რომ კუჭურას სალტები არ გამოჩნდეს. მაზე შემოიკრავს შავ სატირის შუბლის სალტეს „ო.ასაკრავს“, რომლითაც მანდილს შუბლის ნაოკი უკეთდება.

შემდეგ მეორე ზედიყურს აიღებს და მანდილს თავზე წამოიხურავს. მანდილი რომ არ გადაეარდეს მას კუჭურაზე ქინძისთავით დაამაგრებენ. ეს გრძელი და გაშლილი შავი მანდილი თუშის ქალს სე-

ვდიან. ელფერს აძლევს და მნახველზე ის მგლოვიარე ადამიანის შობებულებას სტოვებს. მანდილს დღეს მხოლოდ გათხოვილი ქალები ატარებენ, წინათ კი მანდილი გაუთხოვარ ქალებსაც ხურებიანთ, მხოლოდ უკუქუროდ. მამაკაცს კუქურა არ ენახვება, სირცხვილია და

სურ. 75. მანდილი.

ამიტომ ცოლი კუქურას ქმართან ვერ მოიხდის. გაცვეთილ კუქურას ქალები მალულად საღმე გადააგდებენ, რომ მამაკაცებმა არ ნახონ. მამაკაცთან მანდილის მოხდა „თაკილი“ იყო და ამიტომ ქალები მანდილს ნიჟადა ატარებდნენ და ღამეც მანდილიანთ წვებოდნენ. მანდილს პატავსა სცემენ და „ტკეცილაობის“ დროს დედაკაცები ამ მანდილის შუაში ჩაგდებით მოჩხუბრებს ახავებდნენ. უნამუსობისათვის წინედ ქმარი ცოლს მანდილს მოხდიდა, მანდილ-კუქურაზე დააფურთხებდა და გადააგდებდა, რაჲ ქალის უდიდესი შეურაცყოფა იყო.

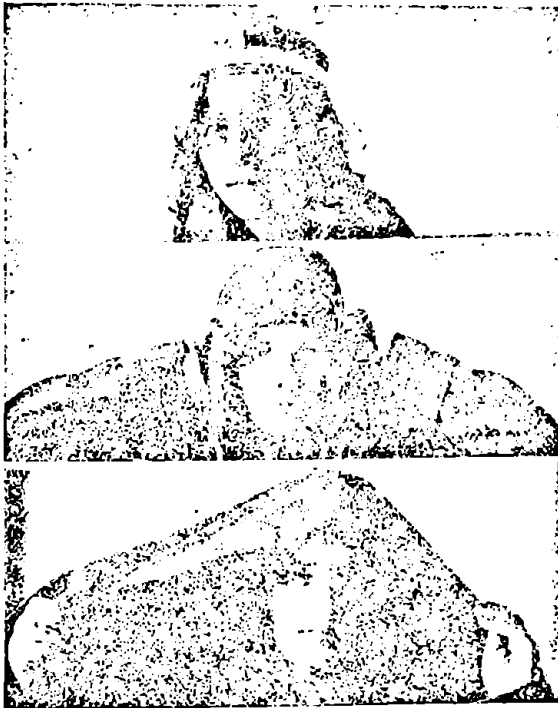
მოხუცი თუში ქალები დღესაც ძველებურ უბიან კაბას იცვამენ. თუშის ქალის კოსტუმს შეადგენს: პერანგი, ფარაგა, უბიანი კაბა „ჩოხა“, მუხლსაფარა, ქათიბი და ტყაყაბა.

პერანგი იკერება მიტკლისა ან იარდლისა, ნოკლე და გრძელ სახელოიანი. პერანგის წერილი საყელო ზოგჯერ მოქარგულია. ამ პერანგზე იცვამენ მოკლესა და უსახლებო „ფარაგა“-ს. ფარაგა იკერება ბამბის ან სატინის ქსოვილისაგან. ფარაგის საგულეზე დაგვირისტებულია ფერად ხავერდის ან მაუდის ნაქერი, რომლის საყელო ამოღებულია და ზედ შემოვლებული აქვს ოქრომკედის გრებილი. საგულე შემკულია ვერცხლის „ჩინქალო“-თი, ძეწკვებით და ფულებით. აგრეთვე აკერია „ვარშავის პეპელა“ (ვერცხლის ღილია). ფარაგას თუშის პატარძლები დღესაც იცვამენ.

ამ ფარაგზე მოხუცი ქალები იცვამენ უბიან ჩოხას. ეს გრძელი და მთლიანი კაბაა. ნაქსოვია თუშის ქალის მიერ და ფერით მუქი ლურჯია (ინდიგო). ეს შალის კაბა უბე გახსნილია და ამ უბის

ორივე ნაპირზე დაკერებულია ფერადი მაუდი და შემკულია შიბითა და ქინქილოებით. უბიან კაბის ბოლო გვირისტიან ტეხილ ხაზებით „ქუქუმოთია“ მოქარგული. კაბის უბე გახსნილია და გადმოწეული, რომ

სურ. 76. მანდილის დახურვა.

სამკაულიანი ფარგა კარგად გამოჩნდეს. უბე კარგად რომ დადგეს კაბაზე შემოიკრავენ წვრილ სარტყელს „საჭიკა“-ს. დღეს უბიან მთლიან კაბას არ ატარებენ. უბე გადაჭრილია და პატარძლები, როგორც ზედატანს, ფარაგაზე იცვამენ. წინ იფარებენ შავ ან მუქ ფერის მუხლსაფარას (წინსაფარი), რომელზედაც შემოიკრავენ შალის ნაქრელ სარტყელს. ამ უბიან ჩოხაზე იცვამენ მოკლე სახელოიან და უკან ნაოკიან შავ ქათიბს, რომელიც თავის კრილობით წააგავს მამაკაცის გრძელ ჩოხას. მკლავზე წამოიცვამენ „სახელო“ (სახელო), რომელსაც ქათიბის მოკლე სახელოში შეიტანენ და შიგ მიამაგრებენ. სახელო ცალკეა და ის სამ ნაწილისაგან შესდგება: ქუროი, მაჯა და გამოსატეველა. ქურო სხვადასხვა ფერის მაუდისაგან ზოლებად „ზიკე-ს. მაკალათია, თუშეთი.

ბად“ იკერება. მაჯა და გამოსატეველა ფერადი აბრეშუმია. ზოგიერთ მაჯას სამი თუ ოთხი გამოსატეველა აქვს მოკერებული. ქუროს ამკომნენ ზორნაკით (სირმის გრეხილი), ისკუნტალით (ფერადი აბრეშუმის

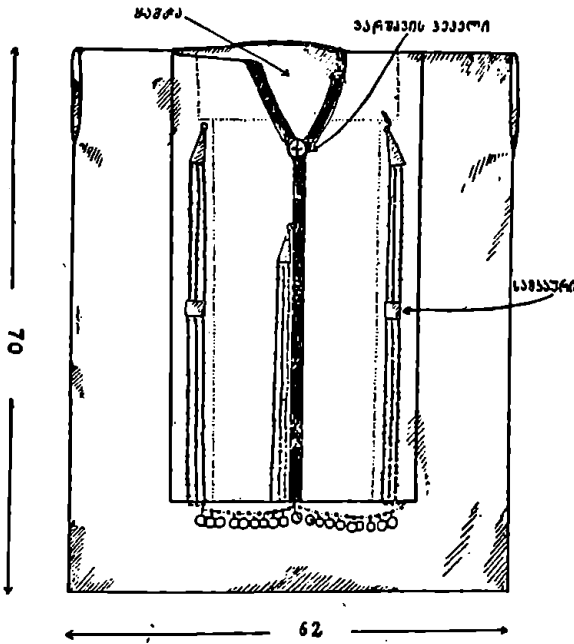

სურ. 77. თუშის ქალის ძველი კოსტუმი.

გვირისტი), პირკვენა და გუგუმა სახეებით. ქალის უბიან კაბას რამდენიმე ასეთი მორთული სახელო აქვს და დედაკაცები, დროსა და ადგილის მიხედვით, მათ იცვლიან. წინათ ქერიევი ქალი კრელ ქუროს გადმოკეცავდა და ისე ატარებდა. ზამთარში ქათიბის ნაცვლად ტყავაბას იცვამენ. ტყავაბა ბეწვ ჩაბრუნებულ ცხერის ტყავისაგან იკერება. ტყავაბას სახელოსა და კალთა-ბოლოში ბეწვი აქვს შემოვლებული. ტყავაბა წელში გამოყვანილია და მისი კალთები დანაკლებული. წინათ ტყავაბის სახელო ჩაპრილი და ყუთმაჯიანი იყო, დღეს კი სწორ სახელოიანია. ფეხზე იცვამენ მატყლის ზოლიან წინდას და მაზე მაღალ ან დაბალ ყელიან კრელ ჩითას. ახალგაზრდობა კი ატარებს ყელიან და მაღალ ქუსლებიან ფეხსაცმელებს და ტუფლებს.

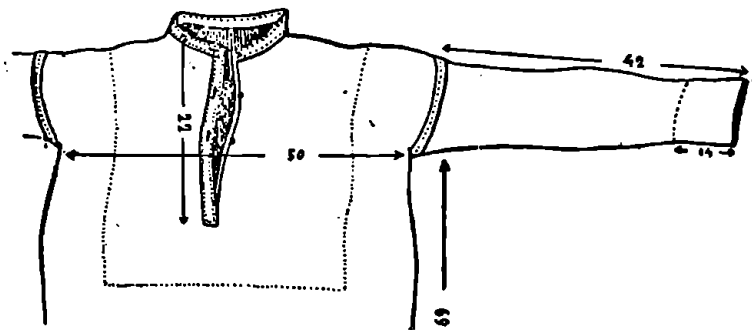
თუშის ქალებს უყვართ ყელყურისა და თითების სამკაულით შემკობა. ხანშესულ ქალებს ყელზე ჰკიდიათ გიშრის ან ქარვის მძივები შუაში ვერცხლის პატარა ჯვრით. თითზე უკეთიათ „დასევედილი“ ვერცხლის ბეჭედი, ყურებზე კიდიათ „მელანქრიანი“ ვერცხლის საყურე.

თუშურ ტანისამოსის ეს ძველი ფორმა და მორთულობა ხმარებიდან უკვე გამოსულია. აქაური ქალები დღეს იმოსებიან ფაბრიკულ ქსოვილით და მოდაზე შეკერილ მოკლე შავ კაბას და გაუწყობელ

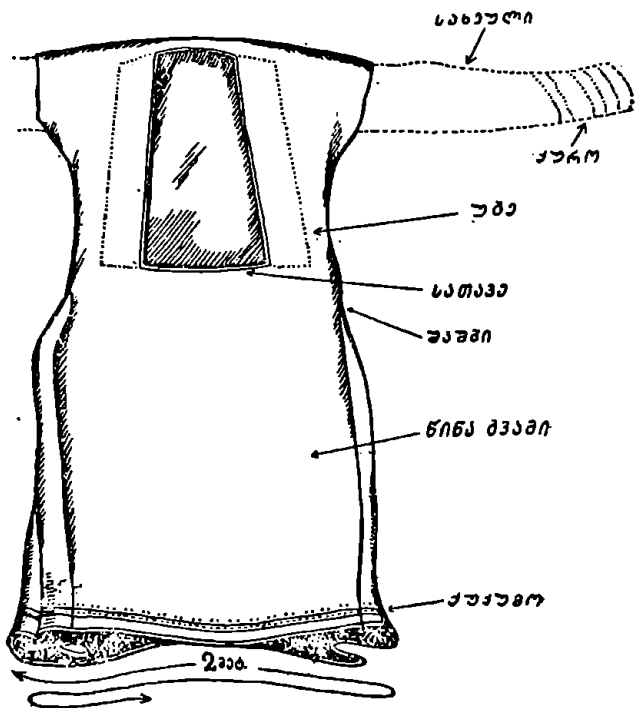

სურ. 78. ფარაგა.

ზედატანს იცვამენ. ამაზე აცვიათ შავი ან მუქი ფერის პალტო. უპალტოდ თუშის ქალი სახლიდან არ გავა და ზამთარ-ზაფხულ აქ პალტოს ატარებენ. მათვის პალტო თანამედროვე ქათიბია და უპალტოდ გავლა სირცხვილია. პატარძლები პალტოს შიგ იცვამენ ფარაგასა და მოკლე უბეს, რომელიც შემკულია წმინდა შიბით (ვერცხლეულის ძეწკვი ფულეებით შემკული) და ხმალა შიბით (უფულო). გათხოვილი ქალები მანდილს ატარებენ. თუშის მანდილოსნებს შავი ტანისამოსი უყვართ და ყველანი შავად დათალბულია. ფერად ტანისამოს გაუთხოვარი ქალები იცვამენ და მანდილსაც არ ატარებენ. მათ აცვიათ

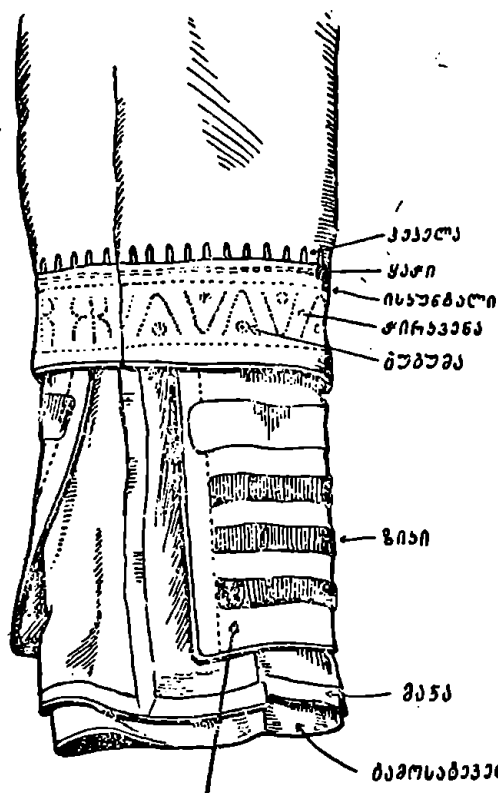

სურ. 79. პერანგი.

სურ. 80. უბიანი ჩოხა.

ქალაქურ მოდაზე და ეს ახალი ფორმა აქ ალევანიდან შემოდის. მაგრამ გათხოვდება თუ არა ქალი მაშინვე შავ მანდილ-კაბით შეიმოსება.

ქურო

სურ. 81. სახეული.

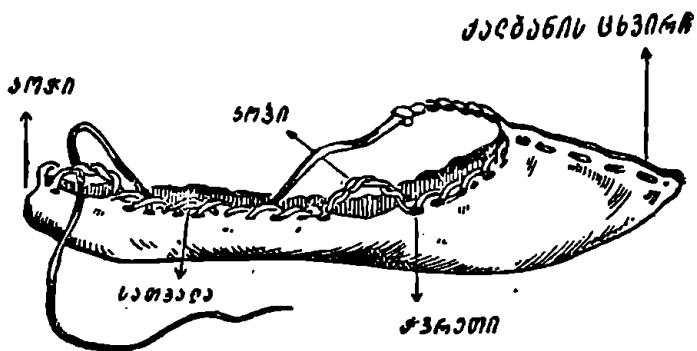
ტად გაწყობილ ჩოხა-არხალუხს, და წელზე იკრავენ სევადიან ქამარ-ხანჯალს. ზამთრობით ზედ იცვამენ ქათიბს(ქულაჯა) და თავზე ხურავთ თუშური ნაბდის ქუდი. აცვიათ აგრეთვე უბრალო შარვილ-ხალათიც. ფეხზე იცვამენ აზიურ ჩექმებს, ბოტინკებს, წულებს და სხვა. კრელ ჩითებს ახალგაზრდობა შინაურობაში თუ ატარებს. თუშებს ნაბადი და თექაც უყვართ, რომელსაც მუდამ თან ატარებენ.

მამაკაცები იცვამენ ჩოხა-ახალუხს. ჩოხა ადგილობრივ ტოლისაგან იკერება, ახალუხი კი სატინისაგან. ახალუხის გულსპირს ზოგჯერ გეომეტრიულ ფიგურებიან „ქირკენათი“ აპრელეებენ და მამალ-დედალ „ხრიკვითი“ იკრავენ. წინათ ახალუხზე მამაკაცებს აბრეშუმის მოკლე „ჟილეტკა“-ც ცვიათ და მასრებიანი გრძელი ჩოხა, რომელიც უკან ჩიქებით ყოფილა დანაოკებული. წინათ იცვამდენ კრელ ტოლის შარვალს, ფეხებზე კრელ წინდებს, ჩითებს და ქალმანს. მუხლებზე კი იკეთებდენ პაჭიკებს, რომელსაც ჩასაკრავით იკრავდენ.

დღევანდელი ახალგაზრდობა ატარებს მოკლე და ტანზე კოხ-

სურ. 82. ახალი კოსტუმი.

სურ. 83. კალბანი.

6. ხალხური ჩვეულებანი

ხალხური ჩვევანი მკიდროდ დაკავშირებულია საზოგადოების სოციალ-ეკონომიურ ყოფასთან და ამიტომ საზოგადოებრივი ცხოვრების ფორმაციასთან საუკუნეებით გამომუშავებული ეს ჩვევებიც ცვალებადია. თუშეთის საზოგადოებრივობა თემურ წყობილებას არ გასცილებია და მისი ადათ-წესებიც ამ თემობრივობის სულითაა გაჯღენთილი. მაგრამ დღევანდელ სოციალისტურ მშენებლობის ხანაში თუშეთშიაც ადგილი აქვს დიდ სოციალურ გარდატეხას და ამასთან დაკავშირებით იცვლება ძველი ყოფის დამახასიათებელი ჩვევები და თანდათანობით იჭრება და მტკიცდება ახალი საზოგადოებრივი წესები. ამ მხრივ თუშეთი დღეს ფორმაციის ხანაშია, სადაც ძველი და ახალი თაობა და მათი ჩვევები არსებობისათვის იბრძვიან და ამ კიბილში ძლეული ძველი მამაპაპური წესებიც ცხოვრების არედან გადიან. ჩვენ აქ შევეცდებით ამ წარმავალ წესებს ფართედ შევხვით.

მაგრამ ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ძველი ჩვევანი თუშეთის ყველა თემებში ერთგვარად არ შემონახულა. წოვასა და მომთაბარე თუშებში (ზემო და ქვემო ალვანი) ძველ მამაპაპურ წესებს არ მისდევნენ და უკვე მივიწყებულა; მხოლოდ მოხუცებს თუ ახსოვთ ამ ჩვევების შინაარსი და შესრულების წესები. მთათუშეთში ხალხური ჩვევები შედარებით კარგად დაცულია ჩაღმის თემში, სადაც ძველ ტრადიციულ წესებს დღესაც ასრულებენ. წინათ კი თემობრივ წყობილების დროს თუშეთის ყველა თემებში ერთნაირი ადათ-ჩვევები იყო გავრცელებული, მაგრამ შემდგომი ბარში ჩასული თუშები მოექცნენ ბარის და ამ შემთხვევაში კახეთის გავლენის ქვეშ და თანდათანობით მივიწყეს თავიანთი ძველი მამაპაპური ჩვევები.

ამასთანავე ადგილზე გამოკითხვისა და შედარებების საშუალებით ირკვევა, რომ უოფა-ცხოვრებისა და ადათ-ჩვევების მხრივ წოვასა და მთათუშელებს შორის წარსულში ერთგვარობა ყოფილა და თემურ წოვათაში იმავე წესებს ასრულებდნენ, როგორც დღეს ჩაღმა თუშებშია დაცული.

თემურ თუშეთის საზოგადოების ზნეობრივი ურთიერთობა განმტკიცებული იყო და ძმობილები სა და და-ძმურ გაფიცვის ადათებით. ძმობილები კირში და ლხინში განუყრელი იყვნენ. ერთად იბრძოდნენ და კვდებოდნენ. ლალატი და ძმობილის ზურგის შექცევა თემში დიდი სირცხვილი და დანაშაული იყო. იმ დროს უძმობილოდ თავდაცვა და არსებობაც ძნელი იყო და ამიტომ ახალგაზრდობა ერთ მანეთს ეძმობილებოდნენ. ამ მიზნით ოჯახში იმართებოდა პატარა სადლი, სადაც ორი ვაჟკაცი ერთმანეთს ძმობას შეფიცავდა და

სიმტკიცის ნიშნად სასმლით საეცე ყანწში ტყვიას ჩასთლიდენ და ხელგაყრილები შესვამდენ. ამგვარ ძმობილს ახალგაზრდა თუშის ქალიც ეძებდა, რომელიც მუდამ მოტაცების საფრთხეში იყო და მას თავდაცვისათვის სჭიროდა გულადი ძმობილი. დამშური გაფიცვა ქალის ოჯახში ხდებოდა, სადაც მცირე სუურა იშლებოდა და ქალ-ვაჟი დამძობაში იფიცებოდა. სიმტკიცის ნიშნად რძიან ჭიქაში ვერცხლის ფულს ჩააგდებდენ და ორივენი შესვამდენ; ვისიც ხელში ჭიქა დაიკლებოდა ფულიც მას რჩებოდა; დობილი ძმობილს უქსოვდა ჭრელ წინდა-ჩითებს, ძმობილი კი მას ყველგანს რაინდულად იცავდა. დრომ დაძმობილების ეს წესები მოსპო და თუშეთის ახალგაზრდობაში დღეს ის უკვე მივიწყებულია.

უქმე და ხატობა-დღეობებში აქაური ახალგაზრდობა ერთად იკრიბება და „ჯარობა“ იმართება ლხინ-ცეკვა-თამაშით და სხვა გასართობებით. აქ ხდება ახალგაზრდა ქალ-ვაჟის გამიჯნურება და ტრფიალი, რომლის გამომქვადენება თემში ჯერ კიდევ სასირცხვილოდ მიაჩნიათ და სიყვარულით აღზნებული თუში თავის მიჯნურს ასე ეტრფივლებს:

„ზეცას შენ შუქურ მარსკვლავო, მნათობო ხმელეთისაო,
ავაი შენ, ქალო ლამაზო, შუქი გაქვს ნათელ მზისაო.
ტანადა გეგხარ ნამყენსა, ამოსულ ალვის ხესაო,
თვალეები გიგავს მაყვალსა, ქალის პირს ამოსულსაო.
წითელი ლოყა შეგშენის, თვალი ხარ ქალებისაო,
თეთრი ბროლის ყელ-ყური ღამეს ანათებს ბნელსაო,
ხშირს უბანს ქალო, შენ სდგეხარ, სახლი გაქვს ქერტიკრისაო,
წყალი შორსა გაქვს საზიდი დიდ-დილით ზომავ გზასაო,
შენ მენანები ქალაი შორით რომ ზიდავ წყალსაო.
ერთხელ შარაზე დამიხვდი, თუნგი გეკიდა წყლისაო,
გვერდითა სხვანი მოგდევდენ, მათ უმშვენებდი მხარსაო.
ქალო, ამდენი ქებითა ნუ გაიდიდებ თავსაო,
დღეს ერთი ყვავის ყვავილი, ხვალ ბევრი იმისთანაო“.

ლხინში გარმონს უკრავენ და ტაშს აყოლებენ. ცეკვავენ თუშურ ლეკურს. ცეკვის დროს მამაკაცი ხელზე გაშლით და ფეხის ცერების გასმით წრეს შემოუვლის. მას თუშის ქალი მორცხვად და გრგმანით გაეთამაშება, რომელიც თავს დახრის და ცეკვის დროს ცალ ხელს ცოტათი ასწევს და ისე უვლის. ცეკვა უწყვეტია და მოთამაშებები ერთმანეთს შეენაცვლებიან.

სიმებიან საკრავებში აქ ჩონგურია გავრცელებული. უკრავენ ჭიანურსაც. ჩონგური მთლიან ხისგან არის გამოთლილი და სამ ლარია-ნია. ჭიანური მუცელ მრგვალია და მას ქამანჩით უკრავენ. ამ სიმე-

ბიან საკრავებს უფრო მამაკაცები უკრავენ და თან საგმირო და სა-
ტრფიალო ლექსებს ამღერებენ. ლამაზი და ტკბილ ზმოვანია ეს
თუშური ჩონგური, რომელთან შეხმატკბილებულია სევდიანი
თუშური სიმღერაც. ამ სიმღერას არ ახასიათებს ჰანგის სიკრულე და
ნაირობა; ის უფრო ერთფეროვანი და მონოტონურია. თუშურ
სიმღერებში ცნობილია „თუში ქალის ტირილი“, რომელსაც აქ
ხშირად უკრავენ და ძღერაინ.

სურ. 84. ტყვა.

ჯარობის ამ ლხინში და ხატობა-დღეობებში ხდება დღეს მშო-
ბლების მიერ თავიანთ სარძლო-სასიძეების არჩევანიც. და თუ მშო-
ბლებს შორის მოწონებას ადგილი ექნება, მაშინ საქმის მოსაგვარებლად
„მარჯანკალს“ გზავნიან. მაგრამ წინათ თუშეთის ახალგაზრდობა
ასეთ საშვალებასაც მოკლებული ყოფილა და მათი ბედი დედის
მუცელშივე თურმე წყდებადა. ამ მიზნით თუშებში „მუცლად
შათქმა“ სცოდნიათ. როდესაც ორი შეხათრებული ოჯახის რძლები
ფეხმძიმედ შეიქმნებოდნენ ორივე ოჯახი ერთმანეთს შეფიცავდნენ-
რომ თუ ქალ-ვაჟი გაუჩნდებოდათ ცოლ-ქმარი უნდა ყოფილიყვნენ და
თუ ქალები ან ვაჟები ერთმანეთის დობილები და ძმობილები. ამ
პირობის დარღვევა არ შეიძლებოდა და დამნაშავეს სისხლი უნდა
ეზლო. როდესაც მუცლად შეთქმული ქალი 15-16 წლისა ხდებოდა,
მაშინ ვაჟის მშობლები ქალისას გზავნიდნენ სასიძოს ძმაა და ბიძას

პატარძლის დასაქვრად და წამოსაყვანად. პატარძალი ემალებოდა და რომელიც ყოჩალი პატარძალი იყო მას ერთ კვირას ეძებდენ, შემდეგ ძლიეს დაიქვრდენ და საქმროსას წაიყვანდენ. სცოდნიათ აგრეთვე მკორე წლოვანთა აკვანში დანიშენა, მაგრამ ეს წესები კარგა ხანია მოსპობილა და დღეს მოხუცები ძლიესლა იგონებენ.

სურ. 85. თუში მოლეკსე თისო ბელადიშვილი.

მოტაცებით ცოლის შერთვა თუშებში წინათ სასახლო და სავაგაკო საქმედ ითვლებოდა. მაგრამ ამ მოტაცებას თან სდევდა სისხლის აღების მძიმე წესები. მოტაცებულ ქალს ვაჟი თუ არ მოსწონდა მშობლებში გაიქცეოდა და მაშინ მისი ოჯახი მომტაცებელზე შურს იძიებდა და მას მოსაკლავად დასდევდა. სისხლის მაძიებელი ქალის შმა იყო. თუ შერიგება ხდებოდა, მაშინ მომტაცებელი სადილს გამართავდა, შუაქაცებს დაიწვევდა და რა ჯარიმასაც ბჭეები მიუსჯიდენ მას უნდა ფულით, თუ საქონლით გადაეხადა.

ჩვეულებრივ ძალით მოტაცებისათვის ჯარიმად რვა ძროხა იყო დაწესებული, ნებითი შემთხვევის დროს კი ერთი ძროხა და ცხვარი. მაგრამ ამ ჯარიმიდანაც შეიძლებოდა განთავისუფლება, თუ ვაჟი ქალის მოტაცების უმაღლეს მოასწრებდა თავის სოფლის სასაფლაოზე პირველად გასვლას და მოწმის თანდასწრებით დაძახებას, რომ მან ქალი მოიტაცა. მაშინ ვაჟს ჯარიმა არ გადახდებოდა და საცოლვეც მას რჩებოდა. მაგრამ თუ ამ შემთხვევაში ვაჟს ქალის მშობლები დაასწრებდნენ და ვაჟის სოფლის სასაფლაოზე პირველად ისინი გავიდოდნენ და დაიძახებდნენ, ვაჟს ჯარიმა უნდა მიეცა.

დღეს ქალის მოტაცება თუშეთში იშვიათი შემთხვევაა, მაგრამ მომტაცებელ სიძეს შეურაცყოფილი ცოლის ძმა დღესაც მტრობს და მათ შორის შესაძლებელია ცემა და მკვლელობაც.

თუშები ქალს გვარში არ გათხოვებენ და სხვა გვარშიაც ნათესაური კავშირი ექვს თაობამდე გრძელდება. ქალის თავის სოფელში გათხოვებასაც გაუზიარებენ და სცილობენ სხვაგან გაათხოვონ. ოჯახში შერთვა-გათხოვების საქმე ჯერ კიდევ მშობლებისა და ოჯახის უფროსების ხელშია. მართალია, აქაური ახალგაზრდობა ებრძვის ამ უკუღმართ ჩვევებს და საბჭოთა ხელისუფლების კანონმდებლობით ცდილობს მოიპოვოს თავისუფალ სიყვარულისა და შეუღლების უფლება, მაგრამ ძველი ოჯახის გავლენა აქ ჯერ კიდევ ძალაშია, რომლის ერთბაში გადალაზხვა გაუთვითცნობიერებულ ახლგაზრდა თუშისათვის არც ისე იოლი საქმეა.

ქორწილი. ჰასაკში ჩამდგარ ქალისა და ვაჟის მშობლებს ერთმანეთის ხათრი თუ აქვთ, მაშინ ვაჟის დედამა ქალის მშობლებს მაქანკლად ძმას ან ბიძაშვილს უგზავნის. სამაქანკლოდ მიმავალს უკან მუგუზალს ესვრიან, რომ ეშმაკები დაფრთხებიან და მაქანკალს ხელი მოემართებაო. მაქანკალი ქალიანთ რამდენჯერმე მივა, მაგრამ მას გარკვეულ პასუხს არ აძლევენ და საქმესაც ვანგებ აქიანურებენ, სანამ ნათესავ-მოკეთებებისაგან ამის დასტურს არ მიიღებენ. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ეძლევა ქალის მამას, ძმას და ბიძებს. და თუ რომელიმე მათგანი წინააღმდეგია, ქალის გათხოვება გაძნელებულია. შეთახმებისას მაქანკალი სიმტკიცის ნიშნად ოჯახის წევრებს ხელს ჩამოართმევს და „ხელმისაცემლო“ არაყს შემოიტანს და თეთრ მანეთიანსაც პურზე დასდებს. არაყით დაილოცებიან ახლად დანიშნულთა ბედნიერებაზე. პურზე ნადებ მანეთიანს პატარძალს გადასცემენ და მაქანკალს კი საქმის მოგვარებისათვის წინდას უფუშქაშებენ. მაქანკალი მოაჯდება ცხენს და მღერით სასიძოსას გაქენდება და სოფელში შესვლისას გამარჯვების ნიშნად თოფს გაისვრის. მაქანკალი სახლში შედის და მას სუფრას გაუშლიან. ამას ჩქარა მოყვება „ლიშანისათვის“ ან „საწესოსათვის“ მზადება. ვაჟისას აცობენ პურს,

გამოხდინან არაყს, ყიდულობენ შაქარს რამდენიც სარძლოს სოფლისათვის საჭიროა. პატარძლისათვის ამზადებენ საქათბებს, მანდილს, მუხლსაფარას, წულებს და სხვა. ერთი კვირა რომ ჩამოივლის ყველა ამ ნამზადის წაიღებენ და სანიშნოდ წავლენ: მაქანკალი, ვაჟის დედამა, რძალ-მაზლი და მული. ქალის ოჯახი მათ სადილს უმართავს და პატივსაცემად სოფელსაც დაპატიჟებს. პირაფარებულ პატარძალს პირველად აქ გამოიყვანენ. ვაჟის მშობლები სოფელს უმასპინძლებოდა პურით და არაყით. შაქრის ნატეხებსაც ყველას ჩამოურიგებდენ. ვინც აიღებდა იტყოდა: „ესე ტკბილად დაგიბერდენ ახალი ყვავილებით“. აქვე წყდება ქორწილის გადახდის დრო და რიცხვი. ჯვარსაწერად მეფე მაყრებით და ეჯიფით პატარძლისას მიდიოდა რომელსაც თან მიჰქონდა „ჯვარსამწერლო“, ორი ხელადა არაყი, პური და ნახევარი ყველი. მაყრები სიმღერით და თოფების სროლით პატარძლის ოჯახში შედიან. ეჯიფი პატარძლის მოსაყვანად გადის, რომელიც ცალკე ოთახშია ჩაკეტილი. მორთული პატარძალი და მისი „მომრთავნი“ უცდიან ეჯიფის დაკაქუნებას. ეჯიფი სარკმლიდან შესძახებდა: „აბა კარები გახსენითო“. პატარძლის მომრთავნი უპასუხებდენ: „იამთვენი ღირს თუ არა და სხვაგან იყიდეთ“. ბოლოს მაინც რიგდებიან 4 თუ 5 მანეთად და ეჯიფს კარებს უღებენ. ეჯიფი შევა, პატარძალს ხელს წაავლებს და გაიხუმრებს: ეს პატარძალი იაფი ან ძვირი ღირებულაო. ეჯიფი და მდაღე პირაფარებულ დედოფალს გამოიყვანენ და ნეფეს გვერდში მოუსუამენ. მაყრები დაიმღერებენ:

„ასრე მოვალ და მოვცურავთ ბეჭთა არ შეგიტყვესაო,
წასვლა სჯობს წამავლისა, აქ დამრჩომისა ლოგინიო“.

წინათ თუშეთში ეკლესია და მღვდელი არ ყოფილა და ნეფედედოფალს დეკანოზები თურმე დალოცავდენ. შემდეგ კი ნეფე-დედოფალს ეკლესიაში მღვდელი ჯვარს სწერდა. ეკლესიაში ნეფე-დედოფალს ტოტებიან გვირგვინს დაადგამდნენ, ფეხებთან ხანჯალს უღებდენ და გვერდში ეჯიფა, დაღე და მეჯვარე ამოუდგებოდენ. წოვა—თუშები სასიძოს კლიტე-გასაღებსაც აძლევდენ, რომელსაც ის კტუელა და ჯიბეში იღებდა. ჯვრის წერის შემდეგ ნეფე-დედოფალი ფეხს ხანჯალს გადააბიჯებდენ და ეკლესიიდან გამოდიოდენ. ხანჯალს ეჯიფი აიღებდა და ქარქაშში ჩაიგებდა და კარში თოფს გაისროდენ. ნეფე-დედოფალი მაყრონით ისევ ქალიანთა შებრუნდებიან, სადაც მცირე ქორწილი იმართება და ერთ ღამეს რჩებიან. მეორე დღეს დედოფალი ნეფისას მიჰყავთ. პატარძლის სახლში ამ დღეს სამ კოტორს აცხობენ და დედოფლის გაცილების მიჯნაზე ძმები ერთ კოტორს გასქრიან და გამომშვიდობებისას დაიმღერებენ:

„დაბრუნდი დაო, დაბრუნდი დართულო ჯარანსავითა,
ფეხი წადგი და წაქოდგი მილახენ ჩალასავითა“.

გულაჩუყებული პატარძალი იცრემლება. ქალის მაყრები მღერიათ:
 „რა კარგი ქალი მოგეცით, თუ არ მოგვიკლავთ შიშშილითა,
 მოდი ნუ აკმევთ ქერის პურს არ ჩვენ გაგვიზრდევ ბრინჯითა“.
 ამაზე ვაჟის მაყრები შესძახებენ:

„დავლიოთ ღვინო დავლიოთ, მანამ ერთმანეთს ვხედავთო,
 წუხილ მაშინიცი გვეყოფა, შავ ლოდს რო ამოვხედავთო“

ერთ კოტორს აქვე შესჰამენ და მაყრონი დაიძვრის. ვისაც მარდი ცხენი ჰყავს ის დაწინაურდება და ვაჟის ოჯახს ახარებს მაყრონის მოახლოებას. ეჯიფი მახარობელს ფულით ასაჩუქრებს. ამ დროს ანთებენ ბუკვანის მაშხალებს და მას მაყრები ნიშანზე ესვრიან, ვინც მოახვედრებს და მაშხალას გადმოაგდებს წას ეჯიფი ფულით ასაჩუქრებს ამ ფულს მაყრები შემდეგ პატარძალს გადაულოცავენ. ნეფე-დედოფლის შემოსვლისას დაიძახებენ: „ვისაც მოველოდ, მოვიდა; შენ გულთ, გამხიარულდი“. ნეფე-დედოფალს კარებში შულ-დედამთილი მიეგებება, ტკბილს შეაქმევენ და დაიმღერებენ:

„ზალო, ბედითამც მოგვიხლო, ბედსა მოგვიტან ტერფითა,
 ხელთა ყრმა, ზურგით აკვანი, ზედ ქუდი ათას ხნიანი“.

ნეფე-დედოფალს პირველად სახლის კერასთან მიიყვანენ, თუ ის არ არის თუნუქის ღუმელთან, რომელზედაც ალაგია პური, არაყი და ლუდი, ზედ სამი ანთებული სანთელია მიკრული. ამ კერის გარშემო ნეფე-დედოფალს სამჯერ შემოატარებენ და მათ წინ უძღვის ხანჯალ ამოწვდილი ეჯიფი, რომელიც ამ ხანჯალს ქერსა სცემს და იძახის: „ჯვარი წინა, ჯვარ უკანა, ანგელოზო შინ შემოდო“.

აქედან ნეფე-დედოფალს ეჯიფი, დაღე და ორი ნათესავი მამაკაცი საფურაში (სალუდე) შეიყვანს, სადაც „ალუდიან კოდებია“. აქ ნეფე-დედოფალის ფეხებთან საკლავს დაჰკლავენ, ყველას ხელში ანთებული სანთლები უჭირავთ და ნეფე-დედოფლის იღბლიანობაზე ლოცულობენ. ამ საკლავს გადასცემენ სანდოსა და ახლობელ პირს, რომ მისი ნაწილი არავინ მოიპაროს ან და ნაწლავი ძტრობით ვინმემ არ გაკვანდოს, რომ ამით ნეფე არ შეიკრას (სქესობრივად არ მოუძღურდეს) და მათი ცოლ-ქმრობაც არ გაუბედურდესო.

სალუდიდან გამობრუნებულ ნეფე-დედოფალს საქორწინო სუფრაზე დასვამენ. დედოფალს დაღე მოუჯდება, ნეფეს კი მეჯვარე. პატარძალს პირს არ ახდიან და მას კალთაში ვაჟს ჩაუყვამენ. პატარძალი ბავშვს ტკბილეულით ასაჩუქრებს და ყელზე მას კრელ წინდას ჩამოჰკიდებენ. ნეფე-პატარძალს ვაჟის დედისძმები, სადედისძმო ჯვარს მიართმევენ და წინ დაუდგამენ. ხის ჯვარი მრგვალ ქადაშია ჩასმული, რომლის წვერებზე ვაჩლებია ჩამოცმული და ზედ ერთი წყვილი წინდაა გადაკიდებული. ამ ჯვარს ცარიელ ჯამსაც მიუდგამენ. ნათესავ-მოკეთები მიდიან ჯვართან, შესაწევ ფულს ჯამში აგდებენ და ჯვარზე კი კრელ

წინდებს ჰკიდებენ. ეჯიფი დგას და იძახის: „ააშენოს ომერთმანო“. პატარძალი სუფრაზე არაფერს შესქამს სარცხვილია. მას მომრთავი ქალები ცალკე ოთახში გაიყვანენ და იქ აკმევენ. ქორწილი ერთი დღე და ღამე გრძელდება, რომელიც ხშირად ჩხუბითა და აყალმაყალით თავდება.

სურ. 86. ნეფე-დედოფალი.

ქორწილის დასასრულს ნეფე-დედოფალს ეჯიფი ხანჯლის წვერით გვირგვინს მოხდის და საწოლად წაიყვანს. წინად გვირგვინის მოხდისას ქალის მაყრები ცდილობდნენ ნეფისათვის მათრახები დაერტყათ, მაგრამ მას მისივე მაყრები იცავდნენ და ნეფეც კარში გავარდებოდა. ცოტა ხნის შემდეგ ნეფე ისევ უკან შემობრუნდებოდა და პატარძლის მაყრებს უმასპინძლდებოდა.

ეჯიფი ჯერ მეფეს წაიყვანს და დააწვენს, შემდეგ დადე პატარძალს შეიყვანს. გვირგვინის მოხდის მეორე დღეს „წყალზე გასვლა“ იციან. ამისათვის დედამთილი კოტორს აცხობს და მეზობლებს დაიწვევს. პატარძალს თუნგს აკიდებენ, წინ გაუძღვება „მეკელე“ (ბედნიერი ფეხის), რამელსაც ეს კოტორი და არაყი მიაქვს და წყალზე წავლენ. წყაროზე კოტორს გასჭრიან და პატარძლის იღბლიანობაზე დაილოცებიან. პატარძალი კურკელს გაავსებს, ზურგზე აიკიდებს და

მეკვლეს გამოჰყვება. გზაზე თუნგს სხვები ართმევენ და პატარძალს მეკვლე თავის ოჯახში შეიპატაუებს და არაყით დალოცავს. პატარძალი მეკვლეს წინდით ასაჩუქრებს.

მესამე დღეს იციან „კ ვ ა ლ ა დ გ ა ს ე ლ ა“. პატარძლისას მიღის მეკვლე და ორიენი ნამგლით ყანაში გაეღუნ და იქ ნამგალს რამდენჯერმე მოუსუამენ. ერთი კვირის შემდეგ პატარძალი დედმამის ოჯახში ბრუნდებოდა „ფ ე ხ ბ რ უ ნ ე ბ ა“. პატარძალს მიჰქონდა ძღვნად პური ყველი, არაყი და ლუდი. ის წაიყვანდა რამდენიმე კაცს და ნეფით დედმამასთან მიდიოდა. აქ პატარძალს დალოცავენ და ის მეორე დღეს უკანვე ბრუნდებოდა. წამოსვლისას პატარძალს მშობლები გამოატანდენ ხურჯინს, რომელშიაც ეწყო: ნამგალი, საჩეჩელი, წინდის ჩხირები და ვერცხლის შიბიანი ერთი ხელი ტანისამოსი. თუშის ქალის მხითვიც ეს იყო და სხვას. არაფერს ატანდენ. პატარძლის სოფელს სიძემ ერთი წლის განმავლობაში „ს ა ქ ა ლ - თ ა ნ ო“ უნდ გადაუხადოს. სიძე ძღვნით და საკლავით პატარძლისას მივა, სოფელს დაიწვევს და უმასპინძლდება. ახალ სიძეს საქალთანოს სოფელი არ შეარჩენს და ვინც არ გადიხდის ქალები მას არბევენ, ართმევენ ქამარ-ხანჯალს, ცხენის საკმაზს და ეტყვიან, ტიტველ ცხენით მიბრძანდით. დარბეულ სიძეს მოკეთე დაუდგება თავდებად და ქალებიც ჩამორთმეულ ნივთებს უკანვე უბრუნებენ. დანიშნულ ვადაზე სიძემ საქალთანო თუ არ მიიტანა, მაშინ საქალთანო თავდებს გადახდება.

„ი ვ ვ ა რ ი ს კ ა რ ა“-დ პატარძალს დედამთილი წაიყვანს. სანამ ჯვარისკარად პატარძალი არ წაევა მას მიცვალებულის დანახვა არ შეუძლია. ამიტომ დედამთილი გამოაცხობს კოტორს და პატარძალს ქმრის სალოცავ ხატში წაიყვანს, სადაც პატარძალს ალოცებენ და ბედნიერებას შესთხოვენ. პატარძალს სამწლამდე ოჯახის უფროსების ხმის გაცემა ეკრძალება. მას არც თავის ნეფესთან შეუძლია აშკარა საუბარი. თუ პატარძალი ოჯახში აღრე აიძრახავდა მას „ტ ბ ა რ უ კ ა“-ს (უქკუოს) ეძახდენ. პატარძალს შეეძლო აშკარა საუბარი მხოლოდ რძალთან და მყოლთან. მასვე ევალებოდა მამამთილ-დედამთილის ფეხისა და ხელპირის დაბანა.

გაივლიდა ხანი, დაახლოვებით სამი თუ ოთხი წელიწადი მაინც და ახლა მამამთილი მოაუსურვებდა რძალთან აძრახვას „ა კ კ ე ვ ა ე ლ ო - მ ა“-ს. ამ მიზნით, როცა ოჯახში რაიმე ნამზადისი იქნებოდა, მამამთილი აიღებდა არყიან ყანწს და იტყოდა: „კეთილ იყოს ეს ჩვენი უნძრახობა და ერთმანეთის მოხათრება აჰკევედომო.“ მეორე ყანწს პატარძალს მისთავაზებდა, რომელიც მორცხვად ართმევედა და იტყოყოდა „გ ა გ ი მ ა რ ჯ ო ს.“ ამ აძრახვაში პატარძალი მამამთილს წინდას აჩუქებდა. მამამთილი კი მას აძლედა მუხლსაფარს ან სხვა მცირ-

რამე საჩუქარს, შემდეგ ასეთივე წესით აუძრახავდა მას დედამთილი და მაზლი.

თუშებში ცოლქმარი ერთმანეთს სახელს არ დაუძახებენ. ცოლი ქმარს ასე უხმობს: ეგე კაკო. ქმარი-ცოლს: დიაცო, სახლობავ, ბებერო. პატარძალი სახელის ნაცვლად მაზლს ეტყვის: ბიჭო, მულს კი ქალო, ნარწყო, თეთრო, ქოჩორა და სხვა. პატარძლისაგან თუშის ოჯახი მოითხოვდა ნაპუსიანობის მტრკიცედ დაცვას. ცოლქმრობაში ლალატი სამარცხვინო და დიდად საძრახისი საქმე იყო:

„ქალო შენს მოლაღატესა ზევით ღმერთი გაუწყრესა, სალბუხისა მინდორზედა ნიავეპარი აუტყუდება; მტერზე ამოღებულ ხმალსა ვადაშიაც გაუტყუდესა, მტერზე ამოღებული თოფი ჩახმანშიაც გაუტყუდება“.

ამიტომ ცოლის გაუპატიურება ან ლალატი თუშებში უსისხლოდ არ ჩაივლიდა. მრუშობისათვის ქმარი ცოლს ცხვირსა, თმასა და ან მკლავს აკრიდა. დამწუხნებელ ცოლს კი ქმარი „კვეთილა“-ს ადებდა და განსაზღვრულ ვადამდე მისი შერთვაც არავის შეეძლო. ქალის შეცდენისათვის დამნაშავეს 60 ძროხა უნდა გადაეხადა. ცოლის მრუშობაში ცოლისმწამებელს ქმარი ძროხას მოუკლავდა, ცოლს კი მშობლებს უგზავნიდა. შეურაცხოფილი მშობლები ცილისმწამებელს სამართალში იწვევდა და ის თუ გამტყუნდებოდა ქმარი ცოლს უკანვე მიიღებდა და დაზარალებულს ძროხასაც უზღავდა. ქმარი ზოგჯერ ცოლსაც სცემდა, მაგრამ ქალს არავინ შეეშველებოდა რადგანაც ვირგვინოსანი ცოლია და ქმარსაც ნება აქვს დასაჯოსო.

(თუშებში უშვილო ქვრივი თხოვდებოდა, შეილიანის გათხოვება კი საძრახისი იყო.) ქვრივი ქმრის ოჯახიდან ვერ გათხოვდებოდა. ის მშობლებში გაიპარებოდა და იქიდან თხოვდებოდა. მაგრამ პირველი ქმრის ოჯახი მას მაინც მწყურალად დაადგებოდა სანამ ის „ქვრივის შესამრიგებლო“-ს არ გადაიხდიდა.

შერიგების მიზნით გათხოვილი ქვრივი თავის მეორე ქმარის ძმას წაიყვანდა და პირველ ქმრის ოჯახში ძღვნით მოდიოდა, სადაც სუფრა გაიშლებოდა, დაღვედენ მიცვალებულის შესანდობაზს და ამითი რიგდებოდენ. დღეს ეს წესები უკვე მოსპობილია და აქაურ პატარძლებს ნაკლებად აშინებთ მშობლებისა და მოძალადე ქმრების მუქარა და ბედით უკმაყოფილო პატარძალიც ხშირად ასე მოსთქვამს:

„ავტირდე, როგორ ავტირდე, შავი და ბნელი ქალიო, გვერდითა ჩამომისვიან სიკვდილის ფერი ქმარიო, კუპრშიაც ამოდულდება ჩემი მაჭანკლის სულიო, რად შეველ ეკლესიაში, რად დავიწერე ჯვარიო“.

ამ ნიადაგზე არის თავგანწირვის შემთხვევაც:

გუდანთას მოწყდა მასკელავი, ჯვარბოსელს დაჯდეს წყალზედა, ვინა ხარ სულეთს რო მიხოლ, თმაზე რო ისეამ ხელსაო, იქნებ ხეცოის ანაი მამისძმის გაჯავრებული.

მე წინაჲ ვითხარ ბიძაო, მე ქმართან აღარ დავღვიძი, ავღდები თავსა მოვიკლავ, შენ ჩემ ცოდვაში ჩადგები, სულეთს გიჩივლებ ბატონთან, მე ქალ ტირილით შევდგები, გიჩივლებ, ვადგახდევინ, შენ ჩემ მსახური ვახდები.

დღეს საბჭოთა კანონმდებლობა ძველ ადართით და ძალდატანებით შეუღლებულს ცოლქმარს საშუალებას აძლევს თავისუფლად იმოქმედონ და მთათუშეთშიაც ცოლქმარის გაყრაც ხშირია.

მ შ ო ბ ი ა რ ო ბ ა. წინაღ თუშის ოჯახში ცოლის გაბერწება და უშვილობა სამძიმო იყო და თუშის პატარძალი შვილიერობასაც სანთელ-საწირით, თურსიეხი არდოტისას (ფურების ხატია გირევთან) შესთხოვდა. უშვილო ცოლს თუში მშობლებს უბრუნებდა და შემდეგ მკორეს ირთავდა. ზოგჯერ ორივე ერთად ყავდა და ამ ნიადაგზე აქ ორცოლიანობა გაერკელებული ყოფილა.

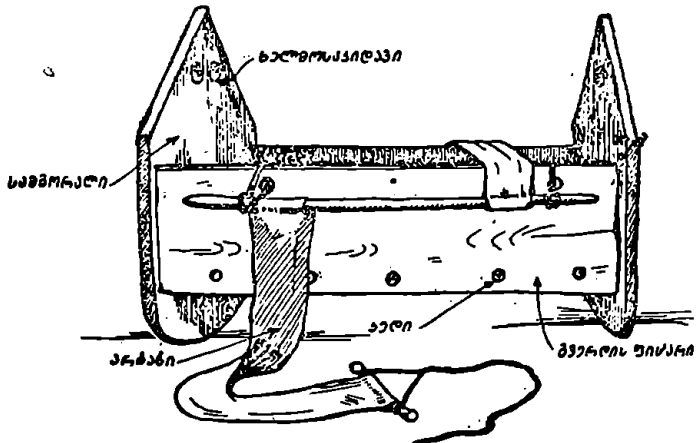
ორსული თუშის ქალი საქონლის ტყირას ხელს არ ახლებს, რადგანაც ხალხის რწმენით ბავშვი ტყირაბიანი დაიბადებო. მას არც საკლავის დანახვა შეუძლია, რომ ბავშვმა ძილში არ იხრიალოსო და სხვა. თუშის ქალს წინათ ოჯახში მლოგინება არ შეეძლო, ხატი დაგვიზიზიზავსო და ამიტომ მლოგინეს, მშობიარის ქოხში¹ ათავსებდენ, რომელიც სოფლის განაპირას ყოფილა აგებული. საყურადღებოა, რომ ამ თუშურ წესის შესახებ ცნობა ვახუშტსაც მოუპოვება: „რამეთუ ოდესმე შობს დედაკაცი, არავინ მიახლოების, არამედ განუტევენ შორს მარტოდ, და შობისა შემდგომად მ-(40), დღეთა მოიყვანებენ შობილითურთ (საქარ. გეოგრ. გვ. 172).

ამ ქოხში მლოგინე დედაკაცი მარტო იწვა და მშობიარობდა, იქ ოთხი კვირა რჩებოდა, სადაც არავინ შედიოდა და საკმელ-სასმელსაც შორიდან აწვდიდენ. მშობიარეს თუ გაუჭირდებოდა მოხუცი ქალები წილს ყრიდენ და ვისაც ერგებოდა ის შედიოდა ქოხში და მლოგინეს შევლოდა და ისიც ოთხ კვირამდე შინ ვერ ბრუნდებოდა და იქვე რჩებოდა. სოფელში თუ სამშობიარო ქოხი არ იყო, დედაკაცს ღია ცის ქვეშ უნდა მოელოგინა. მშობიარე ბავშვს თვითონვე აიყვანდა, კიბს დანით მოსკრიდა და აკვანში აწვენდა. ოთხი კვირის განმავლობაში მლოგინე მდინარე წყალში იბანდა და სუფთავდებოდა, ოთხი კვირის შემდეგ მას მღვდელი ხანათლავდა და მშობიარე ოჯახში ბრუნდებოდა. ეს ბარბაროსული წესი თუშეთში კარგა ხანია მოსპობილა, რომელსაც სამწუხაროდ ჯერ კიდევ ადგილი აქვს ხევსურეთში და ნაწილობრივად მთიულეთის გუდამაყარში¹:

1. სერ. მაკალათია, მთიულეთი, ტფილისი 1930 წ. გვ. 119

თუშეთში მელოგინე ქალი დღეს სხლში წეება და მას ბებია უვლის. ჯანის მოსაყვანად ბებია მშობიარეს ასმეეს პიტნისა და ქონდრის ჩაის და აგრეთვე მოხარულ დარკოს ტკბილ წვენს. მძიმე მშობიარობის დროს დაუძახებენ ვისაც გველ-ბაყაყი გაუშორებია, ის ხელში ქამრით მშობიარეს შემოუვლის და იტყვის: „გველბაყაყი გამიყრია, დედაშვილო გაიყარენითო“ ზოგჯერ მშობიარეს ბურნუს შესუნთქებენ, ქმარი ჩოხის კალთით წყალს მოიტანს და შეასმეეს, თოფსაც გაისვრის და სხვა.

აგრეთვე ვედრებით მიმართავენ თურსიეხი არღოტისას: „თურსიეხო არღოტისაო, შენ დეეშველე და დეეხმარე, მოაგდებინე მშვიდობის მუხლი, ოღონდ დაგეშველე და შენ კარზე მოვალო, სანთელ ზედაშეს არ ეშურაობო“. ახალდაბადებულ ბავშვს ბებია იყვანს და

სურ. 87. თუშური აკვანი.

უვლის. ბავშვის ბუდეს ნებეში ჩაფლავენ, რომ დედა რძიანი იქნებაო. ბავშვს აკვანში ზრდიან. აკვანი ფიჭვის ხისაა, რომელსაც ძირში გაყრილი აქვს კედები და მასზე ლასტია გამართული. აკვანში ქერის ჩალაა ჩაგებული და გადაფარებულია შალის „ხეჩანი“, რომლითაც ბავშვს შეკრავენ და არტახებს გადაუქერენ. შიბაქი არ იციან და შარდი ლასტში გადის. პირველად ბავშვს პატარა აკვანში აწვენენ. მეორე და მესამე წელს კი დიდ აკვანში გადაიყვანენ.

ავთვალის წინააღმდეგ აკვანზე ჰკიდებენ: ღორის კბილს, გველის მძივს და ნალოც „ქედეს“. ბავშვი რომ არ შეშინდეს ყელზე შებამენ ჩვარში გამოხვეულ ღორის ჯაგარს და რომ მან არ იტიროს აკვანზე ჩამოჰკიდებენ საკმელსა და გახვერტილ აბაზიანს. ბავშვი წლამდე „ჯვარის კარად“ უნდა წაიყვანონ და გვარის ხატში

ალოცონ, სადაც მიაქვთ სანთელ-საწირი და აქ მას ღეკანოზი ამწყა-
ლობლებს.

ბავშვს მღვდელი ნათლავდა ჩვეულებრივი წესით. ნათლიად იწყე-
ვდენ კარგს მეგობარს, რომელსაც მოჰქონდა შესახვევი მიტკალი
და სანათლიდემო საჩუქარი. ბავშვს მღვდელი სახელს არქმევდა
საეკლესიო კალენდრის მიხედვით და თუშებში დღეს გავრცელებულია
ეკლესიური სახელები. მაგრამ ამასთანავე ღღესაც ატარებდენ
ძველ თუშურ სახლებსაც.

მამაკაცის სახელებია: აბალო, აბული, ალუდა, ანთაი,
ალიაი, ალო, აბუო, ახაი, ამირან. ბაკური, ბერო, ბუჩაი, ბზიკური,
ბუქრათი, ბერდია, ბაქუზანი, ბეყო, ბახტურაი, ბალატ, ბოზია, ბუქო
ბოთირა, ბერი. გიგა, გიგოლე, გიო, გიჩალე, გოგი, გორგა, გულუ-
ხაი, გოჩა, გოთა, გოგნელი, გაწირი, გოგოთა, გუბი, გულავრი.
დარქიზან, დეედარი, დალხიზე, დაყო, დაქო, დილო.

ელანი, ეკო, ეესო, ვაზუზი, ვეჰია, ვაგუ. ზეზვა, ზობაი, ზურაბი.
თათარ, თილი, თისო, თოთი, თორღვა, თურქო, თაებერი, თხურშა,
თლუმა, თარუზან, თუნო, თოკო.

ითაბან, იოგი, იჩო, იჩუა. კანთო, კახო, კიცვა, კარდალი, კინდოლა,
კუშტანდი, კეჯილა, კუსო, კოკი.

ლაბაზან, ლავაზი, ლუი, ლუხუმი, ლალო, ლეგო. მარხვა, მანგია,
მეშველი, მინდი, მიქა, მოზაი, მელაი, მაკატო, მეშო, მოზა.

ნაკუდა, ნადირა, ნაუგურა, ნადი, ნოზა. ოქეი, ოხოლი, ონისე,
ოდანე. საგი, სადნო, საგითი, სენნია, სურა, სარიღონ, საგითი, სამო.
უთურგა, უთური, უშარო, უთო. ფილა, ფეშუმი, ფუნჩაი. ქედაი,
ქარუმა, ქოთა, ქურაქო, ქუჯა. ლთისო, ლანიში, ლირლი, ლადრი.
ყვავა, შაბალი, შანქი, შეთე, შველა, ჩაჩაური, ჩეო. ციგუ, ცოგი,
ცისკარა. წოე, წვეტო, წიწო. ქიო, ქეიო, კონქუ, კახრო, კიქო,
ქარელი, ქურია, კიჰანი, კერიტი.

ხვედაი, ხიზანა, ხვედეგი, ხულო, ხაპარი, ხაჩო, ხიო, ხიწო, ხოსიკი,
ხუტი, ხუტური, ხუცი, ხვანჩა, ხაპრო, ხელო, ხატო, ხეესურა. ჯაბრული
ჯაგოდანი, ჯღუნია, ჯარჯი, ჯანთო, ჯანლა, ჯაო. ტუხე. ჰაიჩა.

წოური სახელები: აფშინა, ბერო, ბელადი, ბაჩულა, გიკური,
გიგოლე, დათილი, დინვა, დაყ, დაქა, დარქიზან, იკობი, შველა,
ლაგაზი, დული, ტუიგი, ფოცხვერი, ყიზილა, საიგი, ჯიხო, ჯიმშარი,
წიკობო, უშო, ბლუჯო, ჰანთო, შორთი.

თუშის ქალის სახელები: საკო, თახო, ნანა, საბედო, მაო, შიაი,
ქაცო, საძო, სააკი, მაგდო, ძეგლო, ქაციკო, შუქრუნა, ქაქოი, ციკრო,
მარწყო, შურთხა, ნანელოი, კიკაი, კიკანა, კიკი, მაქუშა, ქრუში,
ბარაშო, ზობა, ფისო, ბაქი, მეწყინა, მზექოი, ზოყ, საძოი, სამძიმ,
მადა, რაოდენ, მთვარია, ვარდო, თეთრო, აგუნდაი, მერცხალი, ბაი,

ბერაი, მანიუა, სიო, ქაობი, საგიბათა, იამალაზა, კუკალა, შუქოი, ყრუნწო, ქოჩრო, კიკნო.

წოური: მიერ, მუწვირი, გელაინძ, უომლი, ნათულა, თეკო, ბუო, წიო, ქაცო, მაკა, ძუაკ, კუნწლარე, ტურფა, შეთხირ, ხოხოზ, კუტულ, კიწებ, ქოჩორა, შუქო, ქუჯ, ანგლო, რუშკა, წიწკარ, ლამზურ.

ამ სახელებთან თუშებში გაერცვლებულია „თიკვანი“ (ზედმეტი) სახელებიც: ყარტულა, რქაწამძერალი, ჯანდაგი, შებუ, ტოპრაკა და სხვა.

სათამაშო - გასართობებში თუშებში მიღებულია: კოქაობა, გილზაობა, შვილდოსნობა, რიკჯოხაობა, ქაბუზვაი (ბზრიალა) და სხვა. სალაობა. ოთხკუთხედათ შემოხაზულ მიწაზე ქვას დაადებენ და ცალფეხით კუთხეებში აგორავენ და ფეხის აუტდენელად ის ბოლომდე უნდა გაიტანონ.

მგელჯიხვობა. სდგამენ მგლისა, ჯიხვისა და სხვა ნადირთ პურის ქანდაკებას, მიწანში იღებენ და ისრით თოფავენ, ვინც მოახეფრებს ნამცხვარიც იმისია.

გაგლეჯილა. ბავშვები ხელგადაბმულები დგებიან. ერთი წამოვა და წრის გაწყვეტას შეეცდება. თუ წრე გაარღვია ერთსაც თან გაიტაცებს.

ქერიქამაობა. ერთი თავს კალთაში ჩამალავს, სხვები უკანდან ეპარებიან და სცემენ, ვისაც გამოიცნობს ახლა ის კალთაში თავს ჩამალავს.

ქულაობა. ქულს დასდებს ერთი, სხვები კი სცდილობენ მის გტაცებას, თუ ქულის პატრონმა მოასწრო გასროლილ ქულის დაქერა და მის გამსროლზე მორტყმა, მაშინ ქულის გამკრავი ძლეულია და ახლა მან უნდა თავისი ქული ჩადგას.

კროკუენაობა. სიპ ქვას დააყენებენ და ესვრიან. ვინც მოახეფრებს და სიპს გაიტანს, მანძილს გაზომავენ და პირობა თუ ოცი ნაბიჯია, წაგებულმა გამარჯვებული ზურგზე უნდა შეისვას და განსაზღვრული მანძილი გაარბენიოს.

ციკო, ციკო დამუე. ერთი მგელია, დანარჩენი მოთამაშენი კი ციკნებია, რომლებსაც დედა იცავს. ერთი ციკო გაევა, მას დედა დაუძახებს: ციკო, ციკო დამუე (მოდო). ციკო გამოიქცევა, გზაზე მგელი გამოეკიდება და საქმე გასწრებაზეა. მგელმა ციკო თუ დაიჭირა, მას გაიტაცებს.

მიცვალებულის გასვენება, ტირილისა და გლოვის წესები. თუშის სიცოცხლე მთაში თუ ბარში მუღმივ განსაცდელშია. ცხვარში მას არ უყვენებენ ქურდ-ყაჩაღები, რომლებიც ხშირად ქურდულად თავსესხმიან და სტაცებენ ცხვარ-საქონელს. ამ შეტაკების დროს თუში მეცხვარე წუთისოფელს ესალმება და თუშებზე

დღესაც არა ერთი დედაა მტრის ხელით მოკლულ შვილზე დათა-
ლხული და მგლოვიარე. ხშირია აგრეთვე სტიქიურ უბედურებათა
შემთხვევა. ზამთრობით აქ დიდი ზეავებია, ქარბუქები იცის და
მგზავრი თუშიც ხშირად ამის მსხვერპლიც ხდება. მეცხვარის ხრაპში
გადაჩხება და აქაფებულ ჰილში დახრჩობაც აქ იშვიათი შემთხვევა
არარის.

ცხოვრების მთელი ეს სიღუბეჭირე და სიკვდილის განცდის სა-
შინელება თვით თუშურ ხალხურ პოეზიაშიც მძაფრად არის ასახული:

ცამან შეყარა ღრუბელი, ნამი ჩამოდის ძირსაო,
აეაი, რა ცოდვა ვიხილე ახალ გაზდაი ყმისაო.
მიხაი, უშარაულსა დღე ჰქონდა სიკვდილისაო,
მიხაი წყალმან წაგვართო მოშორდა სამზეოსაო,
ატირდა მამა მშობელი, წყალივით ცრემლსა ღვრისაო,
ნეტავ სათავე გაგიშრეს, შენ წყალო მალღის მთისაო.
— მიხაი, მე უშენოდ ბინა რად მინდა ცხერისაო.
— ნულარა სტირი, მამაო არ აწყყინო ღმერთსაო,
თუ შვილი გენანებოდა რათ მანებებდი თავსაო,
მე ხომ ყმაწვილი ვიყავი გამოუცდელი მტრისაო,
თან თვალი გამომაყოლე დაეშორდი ერთმანეთსაო.
შენ ისევ გულს მოიმქავრებ, ბინას რომ ნახამ ცხერისაო,
მე აღარ მოგაგონდები, ვაი ბრალი მიხაისაო.
ვითომ არა გყავს მიხაი, მე აქ მანანებ თავსაო,
მე ისევ კახეთში ჩავალ, იქ ვნახამ დედა ჩემსაო,
მაგრამ იქ ჩასვლა ძნელია გზა შორით ჩამოდისაო,
დავრჩები შუა გზაშია გამორიყული წყლისაო.
ვინც მიწა წყალსა მალირსებს მადლი ეწევა ხეთისაო,
ჩემს სამაგიერად მადლობას უფალი გადუხთისაო,
დღეგრძელობა ჩემს ბიძებსა, აღარ მანებებენ თავსაო,
მშობლისა ცრემლი მალირსეს მიმაბარ მიწა წყალსაო,
დედას მითხარით მშობელსა მალვა არ უნდა სიკვდილსა.
შაიტყო ნაგის დედამა სამზეოს ბნელში ზისაო,
ჩაეარდა საგონებელში, მზე არ ამოდის დილისა.
დედა მოგიკედეს მიხეილ, სადამ რას სწევხარ ქვის ძირსა,
წყალო, სათავე გაგიშრეს ცოდვა გაქეს მიხაისაო,
წამართვი, ჩამომიჩინე, რისთვის მიმაღავ შვილსაო?
დილით გამოვა დადგება თვალ ცრემლიანი წყლის პირსა,
გინდა ჰსწყუროდეს ვერ დაპლევს, ვითომ ღვარია სისხლისა.
— მანდა სწყუბდები დედაო, მე აქა ვწევარ მთის ძირსა,
ვინც მშობლის ხელში მოკვდება, რალათ ჩივიან სიკვდილსა,

სულდათ ზეაგი მათარია, ვერა ვხედავ მზისა პირსა.
 სულ ასო ტანში გამყარა ცვარი არ დამრჩა სისხლისა,
 ჩემს მაგიერათა უთხარით მიტროსა მამა ჩემსაო:
 თელავში რისთვის გამზარდე, თუ მწყემსი გინდოდ ცხერისაო.
 შეყრილან ჩემი სწორები, წიგნს კითხულობენ ქრელსაო,
 მე წასვლა ველარ მეღირსა საბრალოს მიწის ტყვესაო,
 ნუ დამიზოგავთ საწესოს რაც საკუთნოა მკვდრისაო,
 ვითომ სამზეთს ვყოფილვარ განა წილსა გთხოვთ ცხერისაო.
 იქ უნდა ვთხოვოთ დღეგრძელობა ჩემის ძმის აბრამისაო,
 იქნება ერთხელაც იყოს სული ახსენის ძმისაო,
 ერისტო ბარამიშვილი სწორია მიხაისაო,
 სამძიმარს შემოუთელიდა თავიანთ ტირილისაო,
 თავი გენანოს მიხეილ მეცა ვარ შენი სწორიო,
 სულეთსა ერთად წავიდეთ მონატურ სწორებისაო,
 ვერ გაეხარეთ მშობელი, გული იცინის მტრისაო,
 მე ამისი მომღექსობელი საბა ვარ პაჩოშვილიო.
 მაგრამ გულად თუშს სიკვდილისა ნაკლებად ეშინია. მისი წარ-
 მოდგენით სიკვდილი ვაქეაციისათვის მხოლოდ ძილია:

„კარგსა უმას მძიმედ ნაჭარსა, სიკვდილი ძილი ხგონია,
 დადება საკაცეზედა თავის ლურჯაი ხგონია,
 ჩადება სამარეშია თავის ლოგინი ხგონია,
 ყელისა მოხვევა გველისი და მარიაში ხგონია.
 ქალისა ზლისა ტირილი ცხენთა ხევილი ხგონია,
 დახვევა კიაღვისი თავისი ობლები ხგონია,
 ფებთან უბია ლურჯაი ფებს უცემს არ გამწირავია“.

მომაკვდავ ადამიანს წინათ დეკანოზი პურ-ღვინით აზიარებდა,
 შემდეგ მას ნაბადში შეახვევდენ და კარში დაასვენებდენ, სადაც ის
 სულს დალევდა. რაც უნდა ცივი და ცუდი ამინდი იყოს, მოცვალებულს
 სახლში არ შეასვენებენ და ცხედარი „ციხემოსობა“ ორი
 დღე-ღამე კარში ასვენია. თუ ამინდი ცივია, ცეცხლს დაანთებენ და
 ისე ყარაულობენ. ვინც კრილობითაა გარდაცვლილი და რომ არ
 დასივდეს მას გულზე ნალს ან დანას აღებენ. ცხედარს უდგამენ ჯა-
 მით ქვაშარისს, ხელადა არაყს და გაპენტელ თეთრ მატყლს. მსუ-
 დრავი ცხედარს შესუდრავს, რომელსაც ერთი წყვილი ჩითა ეძლევა.
 მიცვალებულს დედაკაცები მოთქმით ტირიან, მაგრამ ტირილი ყველას
 არ შეეძლო. წინათ ცოლი ქმარს მოთქმით ვერ იტირებდა, სირცხვილი
 იყო. მოთქმით ტირის დედა შვილს, და ძმას, დედის და და მამის და.
 ციხემოსობა ღამე იქ მყოფთ აქმევენ „საშუალამო გორდილას“ და ამ
 ვახშამზე ყველას ჩამოურიგებენ ზითო მუქა „ბიკონს“ (დახალული

ხორბალია) და ყანწით არაყს. დილა აღრიან ცხედარს მამაკაცები დაიტირებენ. მამაკაცები ერთად მოვლენ, სახეზე ჩოხის კალთებს აიფარებენ, ცხედარზე დაემხოზიან და დაიქვითინებენ. წინათ თუშეთში კუბო არ სცოდნიათ და მიცვალებულს ნაბადში ახვევდენ და ისე ასაფლავებდენ. დღეს ცხედარს ასვენებენ კუბოში, რომელსაც დედა-

სურ. 88. მიცვალებულის დატირება.

კაცები შემოუსხდებიან და ისე ტირიან. მოთქმით ერთი ტირის სხვები კი ქვითინებენ. ჯვარდაუწერავ მაზლს რძალი ასე დაიტირებს: „ვაიმე ვა ჩემს თავსაო, მაზლო, რად დამლუპე მაზლო, სით გაწირე თეკაი და ნაბადი. ჯოხი სით გაწირე ბავთ მიყუდებული, ვისამ გაუხედლოთ ცხეარ ამოდენასა, ვისამც გაფეროთაო. მოგიკვდეს ზალოი, ჩამოგივალის პირისა სახეო, თაგენი ბუდეთ გიქმენ თმასა და ქოჩორასაო; კიან შეგიკამენ ბროლისა თითებსა. ქალებ გტირიან, მა-

ზლო, ძმობითა. ზლებიც გტირიან ვაიმე მაზლობითაო. მაზლო, ადგილავ სალმილ მოეც, იამ შენ მიწვეულ სტუმრებსას. რად დღატიჟენით თუ არ დაუხდებოდი. წინდებ მოგიტანეს გადასალოცად. მაზლო, ოხრადად დაგრჩა სანეფო სამოსი, სანეფოდ გამზადებოდეთ მაზლო, მიწის გისტუმრებთაო, სახლს გიკეთებენ უკარ უსარკმლოსაო, ხარივ სულწუხარ იქ ვერას გასძლევაო; მოდი ნუ წახვალ ისევად დაბრუნდი...

დედამთილი პატარძალს ასე დატირებს; ვაიმე ზლო, ვაიმე მოგიკედეს ჩემი თავი. ახლო ყუავილო, ახლად მომდინარო, მინდვრის ბუბუნაო. ახლა რაილ ვქნია, ზლო, რათ დამღუპე ფონად გუალავ ხარ, დარო მოუვლელაო, ჩამოგვივალისა ზლო თმაკოწოლი, მალ შეგეშლებისა, ზლო, პირისა სახეო. ჩვენ ამოვედითა, ზლო, შენ მინდ გაგწირე, ზლო, კახეთშიო. კახეთ მონაია, ზლო, მალ გახურდების. ჩამოგეშლებისა, ზლო, პირის სახეო. მე ვერას გაეძლებ, ზლო, უშენოდო, თანად გამიყოლე...

დატირების შემდეგ ცხედარს წაასვენებენ სასაფლაოზე, რომელიც სოფლიდან ცოტათია მოშორებით. კუბოს წინ მიუძღვის აზგა გადაკიდებული კაცი, რომელსაც შესანდობარი პური და არაყი ში აქვს. კუბოს სამარის პირზე დაასვენებენ, ცხედარს ქამარ-ხანჯალს შეხსნიან, წინდა-ჩითებსაც ამოალაგებენ და კუბოს დახურავენ.

კუბოს სახურავი თავთან მრგვლად არის ამოჭრილი. სამარეს სიპი ქვის ფიქალებით ამოაგებენ და შემდეგ კუბოს ჩაუშვებენ. კუბოს სახურავის ნაჩერეტში გრძელ ჯოხს დაუცობენ და ზედ ფიქალებს დააწყობენ და მიწასაც მიაყრიან. ეს ჯოხი სამარიდან ნახევარ მეტრითა ამოშვრილი და როცა საკურთხი ან რაიმე შესანდობარი მიაქვთ ამ ჯოხს ამოიღებენ და შიგ ზედაშეს ჩაასხამენ. ასეთი საზედაშე ხერელი აქ საფლავის ქვებზედაც არის ამოჭრილი, რომლებშიაც ჯოხები ყოფილა ჩარკობილი.

სამარის თავთან ფიქალ ქვას დააყუდებენ, რომელზედაც ამოკაწრულია რამოდენიმე სიტყვა მიცვალებულის ვინაობის შესახებ. სოფ. შენაქოში, სადაც მე დავესწარი მიცვალებულის გასვენებას, საფლავზე ასეთი წარწერიანი ფიქალი ჩასვეს: „1931 წ. კათათვის 15 დღეს მივბარდი მიწას. 4 თვეს ზეავი მეხურა საბნადა, შემდეგ მიპოვეს მოძმებთ და მიმბარეს მიწასა. უდროვოთ მოვშორდი მხესა, დაეტოვებერი დედამა თვალცრემლიანი მტირალი. აქა მდებარე ვარ ეფრო ლევანის ძე ხაჩიძე გარდავიცვალე 26 წლისა. წამკითხველნო შენდობა მაღირსეთ“. დასაფლავების შემდეგ იქვე ისაუზმეს და მიცვალებულის შესანდობარიც დალიეს. თითო წყვილი წინდა მიეცა მესაფლავეებს, რომლებმაც ბარისა, წერაქვისა და ნიჩბის ტარები სამჯერ დანით ათაღეს და ყველანი მიცვალებულის ოჯახში დაბრუნდნენ. აქ გარდა

ესვენა მიცვალებულის ნიშანი, გაშლილ ტანისამოსით, რომელზედაც ეწყო: ქუდი ქამარ-ხანჯალი, ჩითები, წინდები, გაპენტილი მატყლი, მარილი და ხელადა არაყი. ამ ნიშანსაც დედაკაცები უსხედან და რიგით ტირიან.

სახლში იშლება „პირსამხსნილო“ სუფრა და მიცვალე— ბულის შესანდობარს ხელში არაყიან ყანწით უფროსი წარმოსთქვამს: „შეგინდოსთ ღმერთმა სულნო (იტყვიან სახელს). როგორც წესი და ადათი არის მოუმზადებია ხარჯად შენს მემკვიდრეებს, სასმელი, საკმელი იმ ქვეყანაში შენს ნებას ჰქონდეს გაუთავებელი, მდიდრად იყავ იმ ქვეყანაში მანამ ცა-მზენი არიან. მოიხსენიოს შენი წადინით შენი ნებით, შენი ნათესავეები, წასული დები, ძმები, ნშობლები, უპატრონო გარდაცვალებულები, ვისაც მომხსენე არავინ ყვანდეს, სულ ყველა მოიხსენიოს შენი წადინით და შენი ნებით. ძალათ ნურეინ შაგეცილება, წინააღმდეგ არავინ გაგიხდება. შეიწყალოს მანამდის ხარ სახნა-ეხა ხნავს, წისქვილი ფქვავს, ცას ცვარი ჩამოდის, გარს წვანილი ამოდის. ჩემის თქმით მღვდლის წიგნით, იერუსალემის მადლით, დავიდასტურ დაცემით“.

ყველანი შესვამენ. გაშლილ სუფრას პირველად მამაკაცები მოუსხდებიან და სადილობენ, შემდეგ კი ქალები სხდებიან. მზის გადახრისას ნიშანს სახლში შეიტანენ და ტახტზე დაასვენებენ, სადაც ის წლამდე გაშლილია.

მგლოვიარე ქვრივი „კიკინოს“ შეიქრის და „კოსოლებს“ მანდილის უკან დამალავს. გაუთხოვარი ქალი თუ ძმაზე მგლოვიარე, კოწლებს იმაღავს, გაუთხოვილი კი კიკინებს შეიქრის. მამაკაცებს გლოვის ნიშნათ „თმის სხმა“ სცოდნიათ ერთ წლამდე, რომლებსაც წლის ბერებს თურმე ეძახდენ. შემდეგში ეს ვადა ხალხს ორმოც დღემდე შეუმიცირებია, რადგანაც ეს წესი მეკობრობას ხელს თურმე უშლიდა. სოფ. ომალოში „სახალხო გორაკზე“, საიდანაც ხალხს მოუსიტყვებდენ სოფლის უფროსები თემის ან სოფლის ამა თუ იმ გადაწყვეტილებას, დღესაც დარჩენილია ნაგები დაბალი ყორე. ამ ყორესთან ომალოელებს თმის სხმის ვადა ორმოც დღით განუსაზღვრავთ და დაუფიცნიათ „ვინც ამას დაარღვევს ძალდი იყოს მისი სულის სანათლაგო“. ჩვენ აქ მოვიყვანთ ლექსს, სადაც გასვენების ეს წესები გალექსლი:

ცის ქუხილივით გაისმა პირიქით დაქრა გმირისა,
სუყველა ამას სჩიოდა: გვეხსნება რკინის კარია,
მძიმე დაჭრილსა ამბობენ გარასა დარცალისია,
ველარ შველიან ექიმებ, სხედან ჩუმათა სტირიან.
ველარც მკითხავებ შეელიან, ვედრება იმათ პირისა.

მიზეზთ რას ეძებთ სხვა და სხვას დღეს წერა იყო იმისა, სუყველა იმას სჩიოდა: ვაიმე, რა გმირი გვიკვდება, კუბოს ფიცრებად მზადდება ქვის ანათალი სიპისა. კარგ საფლავ უნდა გარასა, წვიმა არ ჩაუფიდესა, მტრის ჯაფრს არ სკამდა ვაჟეაცი, არ გააგონებს კენესასა, გარაის დისა ტირილი სანთლად დაენტო ზეცასა, აელო მთელი მთაბარი თამარის მოთქმა კენესასა, თმები დაიქრის გიშრისა ათეულს გვანდა კრებასა. ცოლის გულსა ხედა ლახვარი, თუნდ ტირილს ვერას ბედავდა ჩუმად იტირებს ბეჩავი, როცა არავინ ხედავდა, სიკვდილსა აღარ ღნებდებოდ, კერპობა ქონდა წესადა, უნდა ხმალი სცას მტარვალსა, თუ სად მოუვა ხელადა. სული ამოდის გარაის, დევსა გვანდ რკინის მკვეტავსა, დედამამს ანდერძს უწირავს: „შანშეს მიეცით ხმალია; სხვის ხელში ნუამც მეგულებს, სხვა ღირსი არვინ არია, ხანჯარი ფუნჩაის შვილსა, ის კარგი მეომარია, ფარი და ჯაჭვი ლეგასა, ჯერ ომში შაუვალთა თოფი მიეცით ელიზბარს, ის კარგი მეომარია, ჩემ ცხენი ძმობილს მიეცით, ხელ იმან უსვას გავასა, ალალიც არის იმაზე, ნურც თქვენ დაუწყებთ დავასა“. ესა თქვა გაქრა, როგორც შანდალში სანთლის ნაწვია, სახლში დაღევა სულისა წეს არარის ძველთაგანია, დერეფანში წევს გარაი თვალ დახუჭული მკედარია, თავით დაუდეს იმასა თოფი, ფარი და ხმალია, გულზე დადევს ხანჯარი, ხმალ შეუვალთ რვალთა. ფეხით უდგია ლურჯაი ორთ უპყრაი ლაგმის ტარია. ტოტს უცემს, ელის პატრონსა დაუგვიანდა მგზავრია. სოფელში გაიძახიან: ვაიმე რა გვეშეელებათ, კარგები გვეხოცებიან, ბეჩავი ხელად გვრჩებათ, დედა ვაცხონე იმისა, ქირიმე იმის გამზდლისა, რომ არ წაიღო საფლავში ლაფით მთსერილი პირია, პირნათლად წაეა შეეთსა, საც იმის წინაპარია.

საბა ითიურიძე, სოფ. გირევი.

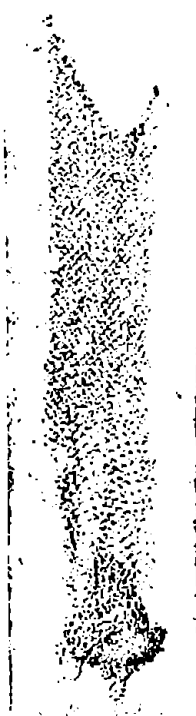
თუშეთში დიდ მწუხარების ნიშნად მგლოვიარე დედაკაცი წინათ მარჯვენა უბეზე „ქოქირა“-ს იკეთებდა. ქოქირა ლითონისაა და ჯაჭვის პერანგივით არის მოქსოვილი. ის ვიწრო და ჩაგრძელებულია, რომელსაც ბოლოზე შალის შავი ფოჩი (ქოქირა) აქვს გაკეთებული. ქოქირა ვისაც არა აქვს ის თხოულობს და მას განსაზღვრულ ვადამდე ატარებს და შემდეგ ისევ პატრონს უბრუნებს. მგლოვიარე დედაკაცი ქოქირას

ერთ წლამდე მანაც ატარებდა. გოგოებს ქოქირას ზურგზე უკეთებდენ. ქოქირიანი ქალები ყოველ შაბათს მდინარე წყალთან მივიდოდენ, ქოქირას ფოჩს წყალში ჩაბერტყდენ და იტყოდენ „შეიწყალოს ღმერთმანო“ (მიცვალებულის სახელს ახსენებდენ).

ქოქირას მოხსნისას, მგლოვიარე სამ კოტორს გამოაცხობდა, სანთელს აანთებდა, არაყსაც დასდგამდა და მიცვალებულს დაიტირებდა, შემდეგ სოფლის გარედ გადიოდა და ქოქირას იქ შეიხსნიდა. ქოქირას ფოჩს დაკუწავდა და გადაყრიდა, ჯაკვს კი თან წამოიღებდა. თუშეთში ქოქირას წინათ ყველგან ატარებდენ, მხოლოდ სოფ. ომლოს ქალები ხატის შიშით მას არ იკეთებენ, რომ წასნეს ხატმა არ დაგემიზეზოსო. ქოქირას აქ უკვე არ ატარებენ და ის დღეს იშვიათი სანახავია.

დ ე დ ა ტ ი რ ე ბ ა . წლის თავის გადახდამდე ქირისუფალი ყოველ თვის პირველ დღეს ფაფას მოხარშავდა, კომლზე დედაკაცს დაიწვევდა (მამაკაცი არ მიდიოდა) და მიცვალებულის სულს შენდობით მოიხსენიებდენ. მაგრამ თუშეთში ყველაზე მნიშვნელოვანია „წლის ალუდიისა“ და მასთან დაკავშირებულ „სადგინის“ (ცხენის რბევვა) გადახდა. მიცვალებულის ამ წლისთავსაც ქირისუფალი დიდ ქელებით იხდის. ამისათვის იხარშება ლუდი, ცხეება პური და რამდენიმე საკლავი დაიხოცება. წლისთავზე დაწვეულია მთელი სოფელი. ნათესავ-მოკეთებებს თან მიაქვთ „მოსანიკრედ“ კვერთული ყველი, ზოგს კოდი ქერი, ქედლია ან ძროხა, ფულით 1—5 მან. და სხვა. ამ დღეს მიცვალებულის ნიშანსაც გარედ დასვენებენ. ნიშანზე გაშლილია მიცვალებულის ტანისამოსი, რამდენიმე წყვილი წინდა და ჩითა ალაგია. აქვეა სათამბაქო ქისა, გაპენტილი მატყლი, ქვამარილი, ხელადა არაყი, ბიჭონი და სხვა.

აგრეთვე სდგას ალუდიანი საწდე. ნიშანს დედაკაცები მოუსხდებიან და ტირიან. გამრდის ხუთი მხედარი და დალაობა დაიწყება. მოდალავე მიცვალებულის ცხენზეა შემჯდარი. ცხენი შავი საფენითაა დათალხული და ზედ ხურჯინიც კიდია. მოდალავე მხედარი ზუაშია მოკცეული და ის სევდიან კილოთი დაიწყებს მიცვალებულის შექებას, სხვები კი მონოტონურად შეუბანებენ დ-ა-ლ-ა... დ-ა-ლ-ა...

სურ. 89. ქოქირა.

ამასთანავე კირისუფალი დედა თუ და ნურცდ მოსაქეანს და მთელი ეს სურათი ჰქმნის მწუხარების მძიმე შთაბეჭდილებას. და ღაბა¹. ასე იწყება:

სურ. 90. ქოქირიანი ქალი.

დალად თქვით, დალად, მხედრებო, ძნელი არს დალაობაო, ბრალი ხარ ბოსელაიძევე შენი ულაშქროდ სიკვდილი, დედან გტირიან შვილობით დანი ძმობითა გტირიან. ეგ შენი დედა ბეჩაევი სანთლებურ ჩამოდნებოდეს, ეგ შენი ცოლი ბეჩაევი სუროვით ექანებოდეს. შენის გვარისა ქალ—ხალი შავით რო იმოსებოდეს, შენი ცხენი და აბჯარი ლაშქარს არ იხარჯებოდეს.

¹ „დალა“ ქისტურ—ჩანურად Dalae=დალე, დალა, ნიშნავს ღმერთს. (З. К. Махьсагов Ингушская грамматика со сборником ингушских слов, Владик. 1916 г. გვ. 139; проф. В. А. Ахборов, Ингушское „Галерды“ и осетинское „Аларды“, Изв. Ингуш. Научно-Исслед. Инст. Краеведения, Владик. 1918 г. გვ. 356.) და ამ სიტყვიდან წარმოებული თუშური დალაობა ნიშნავს „ღმერთი ვახსენოთ“. საყურადღებოა, რომ ჩვენში ამავე სახელით ცნობილია სვანური ქალ-ღმერთი დალ.

ლაშქარს კითხვენ სწორები, მაგ შენის ლუჯის ცხენითა,
შენის სიათის თოფითა ლაშქარს ხარ წითლის დროშაო.
ხმლიანო, სახელიანო, მომტრეო, მოსამართლეო,

სურ. 91. დალაობა.

გამრიგევე თუშეთისაო, ჩენის მხარისა თვალის.
კარზე გიდგანან სტუმრები, შინამ არ შეუძლებია?
ვაჟი ხარ სახელიანი, კარგამ არ დაუხედებია?
ლომო, შენ ბოსელაიძევე, სტუმართვის დღე ხარ მზიანი.
შენი ნაცვამი სამოსი დარბაზს არ იცეითებოდეს,
შენი ნაწოლი ლოგინი ია-ვარდივით კენებოდეს,
შენი წვერი და ულვაში მწვანისად ამოდოდეს.
კახეთში კახნი გიკითხვენ: არს ქრისტეს დიჩინსთანო,
დიჩინიანთა გიკითხვენ: არს ქალაქს ჯარებს ყრისაო.
ქალაქს კითხულობს ბატონი წასულა უფალთანაო.

ნეტა შენ საიქიოსა, შენ შეხვალ მტრედის ფერადა,
სუფრა გიღვ გარიგებული გაკეთებული თეთრითა,
კონიცი გიღვანან სახსენი გადმომდინარი პერთა,
ზედ გიღვას მელვინეები, ხუცესნი დიაკვანითაო.
ამოიღებენ, დაღვევენ ვერცხლისა ვაშრაპებითო,
შენდობა ბოსლაიძეო, ღმერთმა გაცხონოს სულითა.

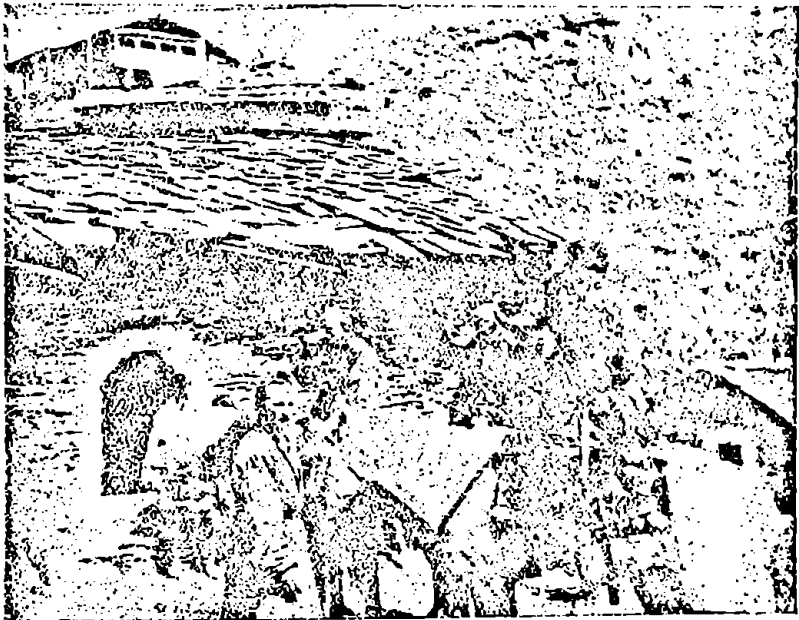

სურ. 92. დედისძმისას მიმავალი მხედრები.

დალაობის დროს მხედრებს მწდეები ლუდით საცხე ჯიხურებს აწვდიან. მხედრები ცოტა ლუდს ცქენის ფაფარზე დაასხამენ და შესვამენ. დასასრულს „ქირისპატრონი“ მხედრებს შეთხოვს „დედისძმათკე არბიეთ ცხენებო“ და მხედრებიც ხელში ბაირალით მიცვალებულის დედისძმისას მიდიან. ბაირალი შემოსილია ფაბრიკულ თავშალით (ალამი) და ზედ ჩამოჰკიდებულია ერთი წყვილი ჩითა, წინდა და სათამბაქო. მხედრებს წინ „მელუდე“ გაუძღვება, რომელსაც ალუდი და სუფრა მოაქვს.

სოფელში მიცვალებულს დედისძმა თუ არა ჰყავს მხედრებს დედისძმის საგვარეულოდან ერთი ვინმე დახვდება და წესისამებრ მიიღებს. დედისძმისას ფლასს გაშლიან და სოფელში სადმე მიცვალებულის ნიშანი ასვენია მას ინათხოვრებენ და ამ ფლასზე დაასვენენ-

ბენ. თუ არადა მასზე ქერს დაჰყრიან და „ნაწილს“ დააწყობენ: მარილს, მატყლს, წინდებს, ჩითებს, საზედაზე პურებს ხორციით, არაყს, ლუდიან საწლეს დი ტაშტით რძეს, რომელზედაც ქაჯო (შეკონილი ბალახი) დევს.

სურ. 93. დალაობა დედისძმისას.

მხედრები მოსვლისთანავე ბაირალს ნიშანზე დაასვენებენ და აქაც დალაობას იგივე წესით შეასრულებენ. მხედრებს შწდეები სთავაზობენ ლუდიან ჯიხურებს, მელვინები კი ხის თასებით ყველას დაუვლიან და შესანდობარს შეასმევენ. დალაობის დასასრულს მხედრები ცხენებს თაფარზე თეთრ ნაპრებს შეაბამენ, თითო მუჟა ქერს შეაქმევენ და რძეს ქოჯით გულ-მკერდზე შეასხამენ. ბაირალს დედისძმისას ერთი თუ ორი წინდა უნდა ჩამოჰკიდონ. მხედრებს დედის ძმა სახლშიაც დაიწვევს და მცირე სუფრას გაუშლის. შემდეგ მხედრები ბაირალს აიღებენ და მიცვალებულის სოფელში ბრუნდებიან, სადაც სადგინი (დოლი) იმართება.

სადგინში მონაწილეობის მიღება მიცვალებულის სოფელში ყველას შეუძლია. სხვა სოფლებიდან კი კირისუფლის ნათესაები გზავნიან თავიანთ ცხენოსნებს, რაც მათთვის სასახელოა.

სადოლე ცხენს წინათ თუშები საგანგებოდ წრთენიდენ და მას არ ამუშავებდენ. ყოფილა ისეთი ცხენი, რომელსაც 53 ალაში აულია და ასეთ ცხენს პატრონი საგანგებოდ ინახავდა და მას არ ჰყიდდა. რბევის წინ ცხენოსნები შეჯგუფდებიან და სადოლე ცხენებს ნიშანიდან აღგბულ თითო მუკა ქერს შეაქმევენ და ფაფაგაში ე. ანთა. სატყლსაც ჩაუწნავენ.

სურ. 94. საზედაზე ხინკლები.

დოლის ადგილი და მანძილი სოფელში განსაზღვრულია და მებაირახტე აილებს ნიშანზე დასვენებულ ბაირალს და ქენებით მივადანიშნულ ადგილზე და ბაირალსაც იქვე ჩასვამს. ცხენოსნებიც შექუჩდებიან სარბევის მიჯნაზე. მათ წინ დაუდგება ხელჯოხიანი მოხუცი, რომ ნიშნის მიცემამდე ცხენი არავინ გააქციოს და ამით წესრიგი არ დაირღვეს. მხედრები აქ რბევაში გაწრთენილ ბიჭებს თავიანთ ცხენებზე შესვამენ და მოხუცის ნიშნის მიცემისთანავე ყველანი გაქენდებიან. ბაირალთან სდგას მეთვალყურე, რომელიც დაწინაურებულ ცხე-

ნოსნებს მოსვლის რიგის მიხედვით ნომრებს ურიგებს. პირველ ცხენოსანს ერგება ალამი, მეორეს ჩითა, მესამეს წინდა, მეოთხეს ქურო (ხელთათმანი), მეხუთეს სათამბაქო ქისა. დანარჩენებს კი „ცხენჯამაგირში“ ეძლევათ ხუთ მხედარს ერთი თოხლი, რომელსაც თვითონ ინაწილებენ. ცხენოსნები უკან ბრუნდებიან და ბაირაღს ისევ მიცვალელების ნიშანზე დაასვენებენ. ნიშანთან სდგამენ ალუდიან კოდს და იქვე გამწკრივებულია „საზედაშე ხინკლები“. ეს პური მრგვალ ფორმისაა და მეკომურთა რიცხვის მიხედვით ცხვება. ამ ხინკალზე მოკლე ჯოხია ჩასმული და ზედ ჩამოკიდებულია თეთრი ან წითელ ფერის ნაჭერი და გაპენტილი თეთრი მატყლი, გვერდში უდევს კოშტი მარილი. ნიშანს დედაკაცები მოუსხდებიან და ერთი მოთქმით იტირებს. მოვლენ მხედრებიც და ისევ დალაობას დაიწყებენ. შემდეგ ქელეხის სუფრა გაიშლება და ქალი და კაცი ცალცალკე ჩამწკრივდება. სუფრაზე უხვად ჩამოარივებენ პურს, ქუმელს, ყველს და ხორცს. ყველანი შეექცევიან და მიცვალელების შესანდობარსა სვამენ. ამ დღეს „პირისმკრაეი“ მიცვალელების დედ-მამას ან და-ძმას, ვინც წლამდის ხორცს არ სჭამდა სალუდეში შეიყვანდა, ხელში მისცემდა ლუდიან თას, რომელშიაც ღვიძლის ნაჭერი ეგდო და მას შეასმევდა. ამის შემდეგ მგლოვიარე ხორცს სჭამდა. ქელეხის დასასრულს შესანდობარი ხინკალი მეკომურებს შინ მიჰქონდათ. ჰირისუფალი მოსანიჭრეებს ატანდა ერთ ვაშრაპა ლუდს და პურს თავის სატანიით (ხორცი, ყველი). ამით მოსანიჭრე თავის სოფელში მეზობლებს უმასპინძლებოდა, სადაც იტყოდნენ: „ნამცხვარ-ნადულარი ვისიც იყოს მოიხსენოსო. ბოლოს იმართება „შაბაში“, ლუდიან ჯიხურებს ერთმანეთს გადაულოცავენ და ამ გადაქარბებულ სმაშიაც კოდი დაიცილება. ამის შემეგ მიცვალელების ნიშანს იღებენ და თავიანთ „ცხენჯამაგირის“ მისაღებად ცხენოსნებს დაუძახებენ და ვისაც რა ერგება იქვე აძლევენ: ალამს, ჩითებს, წინდებს, თოხლს და სხვა. მიცვალელების ცხენს წინათ დედის ძმას თურმე აჩუქებდნენ, ტანისამოსს კი ღარიბ ნათესავებს უნაწილებდნენ. ზოგჯერ მკითხავსაც შეეკითხებოდნენ, თუ ვისთვის მიეცათ ცხენი. მკითხავი იტყოდა, რომ სული თხოულობს ამას (დაასახელებდა ვინმეს) მიეცესო. დღეს ამ ცხენსა და ტანისამოს არაყის აძლევენ და ოჯახშივე რჩება.

ყველაზე დაწინაურებული ცხენოსანი მონაგებ ალამს სახლში წაიღებს და იქ ოთახში ჩამოაკიდებს, რაც აქ ესახელებათ. სოფ. შენაქოში არის ოჯახი, სადაც ათამდის ასეთი ალამია კედელზე გამწკრივებული. ნიშანზე რაც კი დარჩება: მარილი, მატყლი, წინდები, ჩითები და მოსანიჭრეების მიერ მოყვანილი თოხლი „ღაბახზე“ ან „საის რეველოზე“ გაიტანენ და მარილის ნაცვლად პურს ჩასდგამენ. ჰირისუფალი ირჩევს „მეკვლეს“, რომელიც ღაბახობის მანძილს

განსაზღვრავს და მოისრეებსაც თავს მოუყრის. მეთვალყურედ ღაბაზზე ერთს დააყენებენ, რომელსაც ევალება ისრის მონახვედრის გასინჯვა და ღაბაზობაც დაიწყება.

სურ. 95. შვილდოსნები.

შვილდოსნები რიგით ისვრიან და ვინც ნიშანში ამოღებულ საგანს მოახვედრებს ჩითა იქნება, წინდა თუ სხვა ის ნივთი მისია. თუ პურს მოხვდება, მაშინ მარილი ან თოხლი ერგება, იმის მიხედვით ეს პური რომლის სანაცვლოდ არის ჩადგმული. როცა სროლის ერთი რიგი მოთავდება, იწყება მეორე და მესამე და ასე სანამ ნიშანში ჩადგმულ ყველა საგნებს არ აიღებენ. იმ შემთხვევაში, თუ ერთსადა იგივე საგანს რამდენიმე ამხანაგმა მოახვედრა, მაშინ წილს ყრიან და ის ერთს ერგება, მაგრამ მან სხვების წილი უნდა შეისყიდოს.

ღაბაზობას პირიქით ხეობის ზოგიერთ სოფლებში შვილდისრის ნაცვლად ფეხით გაქენება სკოდნიათ და ვინც ნიშანში ჩადგმულ ნივთს პირველად ხელს დაავლებდა ის მას რჩებოდა.

ამ ღაბაზით თავდება მიცვალებულის ეს წლის თავი, რომელზედაც საშუალოდ იხარჯება 5 კოდი პური, 9 კოდი ალუდი, ხუთი საკლავი, ყველი, ერბო და სხვა. საწლისთაო სადგინ-ღაბაზს თუშები მხოლოდ მამაკაცებს უხდიან, ხნოვანებით არა ნაკლებ ცხრა წლისას.

დედაკაცებში კი „დამწლევს“ თუ გადაუხდიან ე. ი. უპატრონო და უმემკვიდროს და ისიც იშვიათ შემთხვევებში. ზოგჯერ უშვილო

ბერიკაცი ამ ქელებს-სადგინს სიკოცხლეშივე იხდიდა, რასაც „თვი თ-დამარხვას“ უწოდებდნენ. თვითდამარხვის დღეს ცოცხალი მიცვალებული თავის ქელებში არაფერს შექამდა, პურსა და ხორცს არ მიეკარებოდა — ნაყურთხიაო. მოდლავე მხედრებსაც თვითონვე უმასპინძლდებოდა, ცხენოსნებსაც ალამ-წინდებს ურიგებდა. მოსანიჭრეებს ის ასაჩუქრებდა ტანისამოსით, ლოგინით, ქურქულით და სხვა. თვითდამარხვის ეს წესი თუშებში დღეს მოსაზობლია.

მაგრამ მიცვალებულს თუშები შემდეგშიც არ ივიწყებენ და მას სუფრაზე ყოველდღე შენდობით იხსენიებენ. ამასთანავე წლის განსაზღვრულ დღეებში მიცვალებულს აქ ტაბლას უდგამენ.

ყველიერის წინ „ხორციელი სკვირას“ ოჯახებში აცხობენ ორ დიდ ხინკალს (პურს) და მიცვალებულს ტაბლად დაუდგამენ. ამ დღეს სახლს არ დაგვიან, რომ მტვერი მკვდარს არ დაეყაროსო, ქვას არ ისვრიან მკვდარს მოხვდებო და არც ჯოხს და სახრეს მოიქნევენ რომ მკვდარს არ მოხვდესო.

დიდმარხვის პირველ ხუთშაბათს, სულთაკრების დღეს აქ იციან „იერუმსალეთობა“ და აცხობენ ერთ ლიტრიან დიდ პურს, მოხალევენ სამ გირვანქა ბიჭონს, სატნად ლობიოს აშაღებენ და ერთ ხელადა არაყსაც დასდგამენ. ოჯახის უფროსი ბიჭონსა და პურს კერის გარშემო სამჯერ შემოატარებს და იტყვის: „ჩვენთა მკვდართა წუაო, მშვიდობითაც იმგზავრებენო, ავი და არამიც ნუვინ დაეწევაო, როგორც ჩვენი ალალია, ისე თქვენი ალალი იყოს. სხვათა ზიარ ნუ დარჩებითო, სხვათა ნუ უყრებთაუ, ალაღადამც მოგივალსთაუ“. მზის ამოსვლის შემდეგ სუფრას კარში გადგამენ, პურს დასქრიან და ყველას აქმევენ. ელიუმსალეთობის ეს პური ხალხურ რწმენით დიდი უნდა იყოს, რომ ვაგორდეს იერუსალამის კარებს მაგრად დაეჯახოს, შეაღოს ის და მიცვალებულს მიუვიდესო.

დიდ მარხვის ერთ რომელიმე საღამოს წინათ თუშები შეიკრიბებოდნენ ახლადმიცვალებულის ოჯახში, სადაც მიჰქონდათ წანდილი და სანთელი. აქ დეკანოზები მიცვალებულის შესანდობარს იტყოდნენ და შემდეგ ყველანი წანდილს შეექცეოდნენ. ამავე დროს მიცვალებულის სახლიდან ახალგაზრდა ქალები ჩუმად გაიპარებოდნენ რომ ეშმაკებისთვის ყური დაეგდოთ და მათი ზრახვანი გაეგოთ. ქალები სახელებს იცვლიდნენ და სადმე მოშორებულ ხევის ჩირგვებში დაიმალებოდნენ. მარჯვენა ფეხებს ფერფლზე დასდგამდნენ და იქ განაბულები იხდნენ. ღამის წყევლიაღში ხმაური მათ ტირილად ან სიმღერად ესმოდათ და ამის მიხედვით წინასწარმეტყველებდნენ ამა თუ იმ ოჯახის ბედზე. რომელიმე ოჯახიდან ტირილის ხმა თუ მოესმოდათ, იქ წლის განმამელობაში ვინმე უნდა მომკვდარიყო. ცრუმორწმუნე სოფელს ეს სჯეროდა და განწირული ოჯახიც თავის ბედისწერას ელოდა.

თუმცბს სულისა და საიქიოს არსებობაც სწამთ და აქ მიცვალებულის სულის მოყვანაც იციან. წყალში, ან ზევეში დალუპულ ადამიანის სულის მოსაყვანად ხეესურეთიდან იბარებენ კარატელ დეკანოზს, რომელიც თავის დროშით გადმოდის. დეკანოზი მივა მიცვალებულის დალუპის ადგილზე, იქ დროშას ჩაჰყოფს, შემდეგ ისევ ამოიღებს და ძუნძულით მიცვალებულის სახლში გამოიქცევა და აქ ამ დროშას დაბერტყავს. ხალხის რწმენით ამ დღიდან მიცვალებულის სული ოჯახში ბრუნდება და მას ტაბლასაც უდგამენ.

თუმცბის წარმოდგენით სულეთის (საიქიო) მფარველი „ბატონია“ და სულეთის წინ „მეუფროსენი სხედარ“, რომლებსაც ხელში მაკრატლები თურმე უქირავთ და ცოდო-მადლს გაიკითხავენ“:

სულეთისაიმ ვინ იცის, სულეთს რა სამართალია, სულეთს რომ სამნი ხე დგანან წვერ ცაში მიბჯენილია, იმ ხის ძირ წყარო გადმოდის სასმელად სანატრელია, შიგა სდგას თასი ვერცხლისა, ხელში ალებად მადლია. ბევრი მოდგება ცხენ-ჯორი, ძუა ფაფარი კრულია, იმაზედ მჯდომი მხედარი პირს ლატხი დადებულია, იმას მოხყვება ქალ-რძალი ჩოხ-პაქკო მოქუქკულია, ინათ მოხყვება ყმაწვილი, დედმამის მოძებარია. სულეთში მატყლი, მარილი, თეთრის ხარისა ფასია, თამაქოი და ბიჭონი ერისა მარგებელია.

სულეთში სამოთხე და ჯოჯოხეთი გაყოფილია ანთებულის კუპრის წყლით და მასზე გადებულია ბეწვის ხიდი. ამ ხიდიდან ცოდვილი კუპრით ანთებულ ჯოჯოხეთში თურმე ვარდება. საიქიოში ცოდვის მქნელს ენის წვერს ანთებულ კუპრის ქვაბში უყოფენ. სამანის შემრყვეს მეუფროსენი მიუსჯიან ჯოჯოხეთში ზურგით მძიმე ქვების ზიდვასაო:

„სამნის სამძღვრისა შემრყვესა, ზურგზე აჰკიდეს ქვანიო“
ნათლიდედის შეცდენა მძიმე დანაშაულიაო:

„მას გამოსკრიან სამწვადესა, შიგ უყრიან დანის წვერსა.“
ტყუილის მთქმელს ენის წვერს აკრიან:

„მოკენეტენ ენის წვერსა, რათ არ იუბნე სწორია.“

წისქვილში ქურდობა და ობლების გაწირვა დიდ ცოდვად ითვლება:

„წყალ-წისქვილის მოლაღატეს ჯოჯოხეთში ქონდეს ალიო,
დედას, ობლის გამწირავსა, ყელს ახვია კრელი გველიო.“

ცოლქმრის გაყრა და შვილების დადდება მძიმე დანაშაულიაო და ასეთი ცოლქმარიც საიქიოში იტანჯებიანო:

სამზეოს მოკლებულები, სამოთხეს იყრებიანო,
 ანთებენ სანთელს კელაპტარს წინ სუფრას გაიშლიანო,
 ახალგაზრდანი ქალები სანთლის შუქს ჩამოსხდიანო,
 ახალგაზრდანი ბიკები ფეხზე გალობდიანო.
 ახალგაყრილთა მეუღლეთ ყმაწვილნი ეძებდიანო,
 ტირილით დედას ეძებენ, ხელკრიან გააბრუნიან,
 ჩვენვან შენ დედა გქვიანო, ჩვენი დამგდები ხაროო,
 შიმშილით შეწუბებული ხმა ველარ ამაილიან,
 წყლისა მოწყურებულს თითებ იკაშიანო.
 ახალგაყრილთა მეუღლეთ მანდაც ატყობდიანო,
 არც თვალებს ჰქონდა სინათლე, არც ბაგე ეშლიანო,
 უფლის ნაკურთხსა გვირგვინსა ტოტები სწყდებოდიანო.
 სულეთს ბერი და მოხუცი საკლავებს მელოდნიანო,
 ვისაც არა ყავს მოწყალე პირუტულმ წაბრუნდიანო,
 მე მაგის მომღექსებელი ბაკვიანთ კობე მქვიანო.

7 ცრუმორწმუნეობა.

თუშეთის საზოგადოებრივობა თემურ წყობილებას არ გასცი-
 ლებია და მისი რწმენა და იდეოლოგია ამ თემობრივობის სულით
 იყო გაჟღენთილი. საზოგადოების ამ საფეხურს ახასიათებს მაგიურო-
 ბის რწმენა, როდესაც ანიმისტურ რწმენით შეპყრობილი ადამიანი,
 ბუნების სარგებლიან გამოყენების მიზნით, ჯადოსნურ ხერხებით მი-
 მართავდა რაღაც უჩინარ და საიდუმლო ძალას.

მაგიურობის რწმენის ამგვარი გადანაშთები თუშებში დღემდის
 შემონახულა.

„ მ ზ ე ბ უ ლ ო ბ ა “. გაუთვითცნობიერებელ ადამიანისათვის მზის
 ლეთაებრივობა უდავო კეშმარტება იყო. მზე სინათლისა და სით-
 ბოს დაუშრეტელი წყაროა და ცრუმორწმუნე ადამიანი მას თაყვანსა
 სცემდა და სხვადასხვა რიტუალის შესრულებით ცდილობდა მის
 კეთილ განწყობილების მოპოვებას. ამ მიზნით თუშები ცხრა დეკემ-
 ბერს, როდესაც იწყება ზამთრის მზის მობრუნება „მზებუღობის“
 რიტუალს ასრულებენ და მზის ანგელოზს მაქკატს უცხობენ. ამ მაქ-
 კატს ხავიწით, არყით და ერბოთი ხონჩაზე დააწყობენ. ოჯახის უფ-
 როსი დედაკაცი ან მამაკაცი სანთელს აანთებს, ერბოს ცეცხლს წაუ-
 კიდებს და ასე დაილოცება: „ მზეო, მზისყოლო ანგელოზო, დაგელო-
 ცა სავალი და სადგომიო. დაგვადექი თვალწალმე და გულწალმე
 ბუდით მომავალო, დაგვიწერე კაც-საქონელს ჯვარი, ნურას მოგვეცემ
 რიან - ზიანსა. ჯვარ დაგვწერე კაცსა მთაშიო და ბარშიო. გვიმატე

ფურსა, ფურის ხბოსა, ფურის წველასა“ - ო. და როცა მზე სახლს მოადგება სარკმელში სდებენ მაჭკატს, მატყლს, ერბოს და ანთებულ სანთელს.

ამას ჩქარა მოჰყვება 25 დეკემბერი, როდესაც მზე მატებას იწყებს და ამ დღეს თუშები შობას დღესასწაულობენ და აცხობენ „ალილოს კოტორს“. საღამოს სოფელში მეალილოე დაივლის მივა ოჯახში და დაიმღერებს: „ალილო და ქრისტე ღმერთო ოცდახუთსა ამ თვისაო შობა გათენდებაო, ჩიტი შემოჯდა ღობესა იძახის ქიშმიშობასა, ყველა მრავალჯელ დაგასწროთ ახალწელ ქრისტეშობასო. ვინც კარგ პურს გამოგვიცხობს კაი ყმისა აკვანო, ვინც მონა პურს გამოგვიცხობს ფსია ქალის აკვანო“. დიასახლისი მეალილოეს ალილოს კოტორს გამოუტანს.

წელიწობა. ზამთრის საღმრთო საღმრთო რიტუალს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანია ახალწლის შეხვედრა, რომელსაც ხალხი თავის ოჯახის ბედს თუ უბედობას უკავშირებს¹. ამიტომ თუშებიც თავიანთ „წელიწობა“ ს. მოწიწებით ეგებებიან. საახალწლოდ თუშეთის სოფლებში არაყსა ხდიან და ლუდს ადუღებენ. ლუდს საგვარეულო ამზადებს, მისი მოხარშვა ევალება გვარის ნათესს. გვარში შემავალ ოჯახებს ამ მიზნით ნათესთან მიაქვთ თითო კაბიწი ფორი და შეშა. ლუდის დამზადებაში ნათეს შევლიან გვარშივე არჩეული სამი „მაქალათი“, რომლებსაც ევალებათ აგრეთვე ქურქლის დასუფთავება და საახალწლო სუფრის მომზადება:

საახალწლოდ ოჯახებში აცხობენ ერთ გუღიან კოტორს „ქრისტეს საგძალს“, კაცზე „ბაცუკას“ და ქალზე მრგვალ კვერს. აცხობენ აგრეთვე დამახასიათებელ ნიშნებიან საქონლის კვერებს. ხარისას რქები აქვს გამოყვანილი, ძროხისას—ძუძუები, ცხვრისას—ღუმა, ცხენისა კი ნალის ფორმისაა. ყველა ამ კვერებს ხონზე დაალაგებენ და ზედვე სდებენ: მატყლს, მარილს, ყველს და ერბოს და ამ სუფრას მეკვლეს მოსვლამდის ხელს არაეინ ახლებს. დიასახლისი აგრეთვე აცხობს სახლის ანგელოზის ან ფუძის ანგელოზის კვერს და „კერის კვერს“. ეს კერის კვერი პატარა და მრგვალია, მას შიგ ნაღვერდალში ჩასწვავენ ან თუ გამოიღებენ მას საღმე ქერხოში მიაგდებენ და იქ თავი შესტამს.

ახალწლის ღამეს დიასახლისი ჩუმიად ადგება და ოჯახის ყველა წევრებს ლოგინში თითო ლუკმა პურს ჩაუდებს. შემდეგ საქონლის ბოსელში შედის და აქაც პურის ნატეხებს საღმე შესდებს. საახალწლოდ ირჩევენ მეკვლეს, რომელსაც მოაქვს პური და ამ პურზე ალა-

1. ს. გ. მაკალათია, ახალწელიწადი საქართველოში, ტფილისი 1927 წ.

გია: ერბო, ყველი, მატყლი და რაიმე ტკბილეული. მეკვლეს ხელში არაყი უჭირავს. ოჯახში შემოსვლისას მეკვლე პურს შეშაგორებს და იტყვის: „შემოდგი ფეხი, გწყალობდეს ღმერთი, ფეხი ჩემი კვალი ანგელოზისა, კაი წელი გამოგეცვალოთ, მრავალი ერთი ესე, ათასი სხვა. გაგიმრავლოთ შინ ოჯახი, გარეთ საქონი“ -ო, შემდეგ მეკვლე ცეცხლთან მივა, აიღებს ორ მუგუზალს, ერთმანეთს გაუხახუნებს, ნაპერწკლები გასცივება და იტყვის: „ამდენა ჯალაბობით გიმრავლოსთ ცხვარი, ძროხა, ცხენი კახეთსა და თუშეთსა“-ო. მეკვლე ოჯახის წევრებს ტკბილეულით დააბერებს. გაიშლება სუფრა და ქრისტეს საგძალ პურს სულზე დასჭრიან და ყველას ჩამოურიგებენ. ვინც ოჯახიდან გასულია მას თავის წილს უნახავენ. ბედის კვერებსაც ერთმანეთს გაუცვლიან და იქვე შესკამენ.

მეკვლე ოჯახიდან რომ გავა, დიასახლისი ბოსელში შევა, კვერს შეგორებს და საქონელს ჩალას დაუყრის. ვინც ოჯახიდან გავა თან ყველ - პური მიაქვს და სადაც წავა იქ უნდა მიიტანოს. ამ დღეს წყალზე რომ წავლენ წყალში ჯერ პურისა და ყველის ნამცეცს ჩაადებენ და წყალს შემდეგ იღებენ. ოჯახში მისვლისას ქალის სახელს არ დაიძახებენ, თუ ოჯახში მხოლოდ ქალებია, მათ მამაკაცის სახელით გამოუძახებენ.

ამ დღეს მაქალათი „საახალწლო სუფრა“-ს ოჯახებში ჩამოატარებს. ის შედის ოჯახში და ულოცავს წელიწდობას, ოჯახის პატრონს შეაკმევს ხორცს და არაყს შეასმევს. სამაგიეროდ ოჯახის პატრონმა მაქალათს უნდა დააღვიწიოს არა ნაკლებ სამი ყანწი არაყისა. ვინც მეტს შეასმევს და რომელი მაქალათიც შეტს დალევს ეს ოჯახისათვის პატივი და სახელია. მაქალათს ოჯახის პატრონი თუ არ დაუხვდა მაქალათი მის წილ არაყს სახლის კედლებს მიახამს, პურსა და ხორცს იქვე სადმე შესდებს.

წელიწდობა ღამეს სოფლის გვარები ერთ რომელიმე ოჯახში იკრიბებიან, მიაქვთ თავთავიანთი პურ - არაყი და იმართება „გამოყარაის ღამე“, რომელსაც შულტა აწყობს და ხალხს ლუდით უმასპინძლდება. ეს ლხინი შუალამემდის გრძელდება და შემდეგ გვარები დაიშლებიან. გაყრის წინ გვარები მეკვლეს პურს „საკედში“ (ლუდში) ამოაწობინებენ და თავიანთ ოჯახებში მიაქვთ.

წელიწდობას მოჰყვება „ნათეობა“, რომელსაც ხუთ იანვარს იხდიან. ამ დღეს სოფელი გვარდაგვარ მიდის ნათესთან სალუდეში, სადაც ის ამ გვარებს ამწყალობლებს, სუფრას გაუშლის და ლუდით უმასპინძლდება. სალუდეში მაქალათის სკამზე სხვას ჯდომა არ შეუძლია და ვინც უნებურად ჯდება მას იქვე დაბამენ და სანამ „ქვაბსაკლავს“ (ბოთლ არაყს და მწვადებს) არ მიიტანს არ გაანთავისუ-

ფლებენ. ნათეს დამწყალობლების შემდეგ გვარები თავიანთ საგვარეულოს ერთ რომელიმე ოჯახში შეიკრიბებიან და იქვე მიაქვთ სუფრაც, სადაც დროს სმასა და ლხინში ატარებენ. შექეიფიანებული მამაკაცები „ტყვეობა“-ს აწყობენ. ერთი გვარის მამაკაცები მიეპარებიან და მოულოდნელად დაეცემიან მეორე გვარის ოჯახს, ასტეხენ სროლას და ტყვეებს წამოასხამენ. მასპინძელმა ეს ტყვეები „ქვაბ-საკლავით“ უნდა გამოისყიდოს.

თებერვლიდან ზამთარი ილევა და ბუნებაც გამოღვიძებას იწყებს. ახლა სოფელი შეუდგება საგაზაფხულო რიტუალის შესრულებას. ამ მიზნით ყველიერში თუშები ასრულებენ მთელ რიგ წესებს, რომლებიც ხელს უწყობენ ბუნების განაყოფიერებას.

ყველიერის შაბათს იციან „ქალთგორობა“ და ამ დღეს ოჯახებში აცხობენ გულიან ქადას. სოფელი შეიკრიბება ერთს ოჯახში და ხელში ქალებით მივლენ უხუცესთან, რომელიც მათ ამწყალობებს, შენდობით იხსენიებს მიცვალებულებს და ქალებსაც დასკრის. ამასთანავე ის ყველა იქ მყოფთ თითო მუჭა „ბიკონს“ ჩამოურიგებს. ადგება ფეხბედნიერი მეკვლე, პირს აღმოსავლეთით იბრუნებს, სამ მუჭა ბიკონს გადაყრის და იტყვის. „ღმერთო, კარგი პური მოიყვანე“-ო

ამას მოჰყვება კოტორის გატაცება. ახალგაზრდა ქალი, თუ ვაჟი მალულად კოტორს გაიტაცებს სხვები მას გამოეკიდებიან და თუ კოტორი ქალებმა წაართვეს ბიკებმა ქვაბ-საკლავი უნდა გადაიხადონ, თუ ბიკებმა წართვეს, მაშინ ქალები იხდიან. გაიმართება ლხინი და თამაში. მოულოდნელად ერთს ვინმეს ტალახით ან მურით მოთხუნიან. ამის დანახვაზე ყველანი ერთმანეთს დაერევიან და თხუნიან. შემდეგ დათხუნიულები მდინარე წყალზე წავლენ და იქ პირს დაიბანენ. ახლა „საკბილა“-ს ჩასდგამენ. ამისათვის ჯამში, თუ გობში პატარა ჩხირს „ქოს“ ჩასვამენ და წყალსაც ერთ მტკაველზე დაუყენებენ. სათითაოდ მიდიან და ამ ქოს კბილით იღებენ. ვინც ვერ ამოიღებს მან ჯარიმად ქვაბ-საკლავი უნდა გადაიხადოს. შემდეგ მიწაზე ბეკედს დააგდებენ, მას გარშემო შემოუსხდებიან, ზურგზე ხელებს დაიკრეფენ და ბეკედს კბილით ისე იღებენ. ვინც ვერ აიღებს ქვაბ-საკლავით ჯარიმდება და სხვა.

ყველიერშივე ეწყობა „ბერიკა“. ამ დღეს კოტორს აცხობენ, ფაფას ხარშავენ და სკამენ. შუადღისას სოფელში ბერიკები გამოვლენ. ბერიკობას სამი პირი ასრულებს. ერთს ვაჟურად აცვია და ორს ქალურად, პირზე მური აქვთ წასმული. ზოგჯერ ბერიკას ნაბდის ნიღაბს სახეზე ააფარებენ და გაპენტელ მატყლის გრძელ წვერ-ულვაშსაც უკეთებენ. ქალებში ერთი ბერიკას ცოლია მეორე კი დედა. ბერიკას ხელში ხის „ხმალიკა“ უჭირავს და ცეკვით უვლის. ვინც მას არ გა-

ეთამაშებდა ბერიკა ხმლით გამოეკიდება და სცემს. ბერიკა პირში ნახ-
შირნალეს წყალს ჩაიყენებს და ვინც სალმის მისაცემად მიუახლოვ-
დება შიგ სახეში შეასხამს. წინათ ახალგაზრდობა ბერიკას ცოლს
მოსტაცებდა თურმე და მას მიმალავდენ. ბერიკას კი მოატყუებდენ,
რომ ცოლი მოგიკვდაო. ბერიკა ტირილს დაიწყებდა და ცოლს ეძებ-
და. ამ დროს ვინმე დაიძახებდა, ბერიკა, შენი ცოლი ცოცხალიაო.
ბერიკა ცოლს მივარდებოდა: გენაცვალე ცოცხალი ხარ-“ო, გადახევე-
ოდა და კოცნიდა. ახლა ბერიკა მატყუარას ხმლით გამოუღებოდა
და თუ მას დასკრიდა მატყუარას ქვაბ-საკლავი უნდა მოეტანა. სა-
ლამოს იმართებოდა „შიოყარა“ (არუფანა) და სოფელი ერთ რომე-
ლიმე ოჯახში იკრიბებოდა და აქ საერთო ხარჯით პატარა ლხინი
გაჩაღებოდა.

ყველიერშივე უქმობენ „შიობა“-ს და ამ დღეს ოჯახში არ
მუშაობენ. აცხობენ მაქკატს და შიოს ანგელოსებზე ასე დაილოცე-
ბიან: „შიო მუშაგო, შიო მაშერალოგო, ძვალნიშე გეპოხებიანო,
ჯვარსამც დაგვიწერავ კაცსავ და საქონსა, ხევე ბარაქის დაგვიდებო
ერუშსალეთის მადლითაო“.

დადგება დიდმარხვა და მის პირველ კვირას „მგელჯიხეობა“-ს
გამართავენ. ამისათვის აცხობენ: ჯიხვის, ირმის, მგლის, დათვის და
სხვა ნადირთა ქანდაკებებს, რომლებიც შემკულია ხილით და ტკბილე-
ულით. ამ ნამცხვრებს მოედანზე სდგამენ და ბავშვები მას შვილდ-ისა-
რით თოფავენ. ვინც მოახვედრებს ნამცხვარიც მისია. ზოგჯერ აქვე
ქირისუფალი ჩასდგამს მიცვალეზულის კვირს „ბაუტუკა“-ს, რომ
ჩემს ბაღს მიუფიდესო და თუ ისარი ვინმემ მას მოახვედრა შესან-
დობარი არაყი უნდა მოიტანოს და იქვე დალიონ. მარხვა გრძელდე-
ბა რამდენიმე კვირა და როცა ის მიიწურება დიდ შაბათს სალამოს
იმართება „მარხვის ტყუპა“. ბავშვები აიღებენ გოდორს, მას
ჩალით გატენენ და სოფლის მიჯნაზე გაიტანენ. აქ გოდორს ცეც-
ხლს წაუკიდებენ და სოფლისკენ ცემით მოაგორებენ, თან იძახიან
„მარხვა ჩავტკიცოთაო, აღარ მოგვივაო“. ასე გოდორს სოფელს ჩამო-
ატარებენ და შემდეგ გადააგდებენ.

დადგება თუ არა გაზაფხულის პირი თუშები ხენა-თესვის თა-
ღარიგს შეუდგებიან და ამისათვის 25 მარტს „ოცობა“-ს ასრუ-
ლებენ. ამ დღეს გლეხი კარის ყანაზე სამ კვალს გაავლებს და ერთ
ნუქა ქერსა და პურს დასთესავს, და სანამ ეს ჯეჯილი არ ამოვა,
მანამ ოჯახში არავეინ წნელს არ მოგრეხავს, რომ ჯეჯილი დაგრეხი-
ლი არ ამოვიდესო. ამ დღეიდან ოჯახიდან ცეცხლი და „სულადი“
(ქერი და პური) არ გაიცემა, სანამ ხენა-თესვას არ მორჩებიან. ხა-
რებსაც კულზე „უნძრახის თრუსას“ წითელ ძაფით შეაბამენ. ამ

დღეს დედაკაცები თავს დაივარცხნიან, რომ ყანა დაიწმინდება. მაშტედან ძროხებს პირველად გამოიყვანენ და მათ კულის ბოლოებს ცოტათი შეაქრიან და დანაზე გადაატარებენ, რომ კლდიდან არ გადავარდესო.

ჩქარა დაიწყება ხენა-თესვა. მაგრამ სანამ ყანაში გავლენ ასრულდებენ „უღელ დე ბა“-ს. აცხობენ ჯვრიან ლავაშს და სამყურა ხშიადს, აანთებენ სანთელს და არაყსაც ჩამოახხამენ. მამაკაცი ამ ჯვრიან პურს სამჯერ უღელზე შემოატარებს, კარგ მოსავალზე დაილოცება და უღელზე გასტეხს და ორივე ხარს შეაქმევს. უღელდების პურის გამომცხობი დედაკაცი სხვის ოჯახში ვერ შევა, პურის ბარაქა გაყვებო, არც მამაკაცი სხვისას წავიღოდა, კვალი უნდა შეენახა, რომ კვალი სხვის ოჯახში არ შესულიყო. თესვას რომ მოარჩებიან ყანაში მალალ ჯოხს ჩაარქობენ და მას თავს გრძლად გადმოუხრიან, რომ ასეთი თავთავიანი პური ამოვიდესო.

მაგრამ დათესილ ყანას ხშირად ანადგურებს, მინდვრის მავნებლები და ქარ-სეტყვა, რომლებსაც გულუბრყვილო და ცრუმორწმუნე გლეხი უქმის შენახვით ებრძვის. თავგმა და კალიამ ნათესი რომ არ გააფუქოს „მქრელთ უქმეს“ ინახავენ და ამ დღეს არ საქმობენ. ქარის წინააღმდეგ „ქარობა“-ს უქმობენ, სეტყვის წინააღმდეგ „სეტყვის უქმეს“ ინახავენ. ამასთანავე გაზაფხულის პირთან სხვადასხვა ცრუმორწმუნეობაცაა დაკავშირებული: როცა ენძელა აყვავდება მის თავთავს შუაზე გახლეჩენ, ორივე ყურთან მიიღებენ და იტყვიან: „ენძელ, ენძელ ყურადაო, ქიაღვია კარადაო, შენ ქვას ქვედა მე ქვას ზედა, შენ ქვიშითა ქვით გამძღარიო, მე პურით და ყველით გამძღარიო“.

ადამიანი გაზაფხულზე გუგულმა რომ არ დასძლიოს, პურის ლუქმა ჯიბით დააქვთ და ის გუგულის დაძახებამდის უნდა შესქამონ, წინააღმდეგ შემთხვევაშიო, ძლეულს საიქიოში ჩითებს დახდიან და ფეხშიშმელა ატარებენო.

გაზაფხულში პირველ დაქუხებაზე გულზე და წელზე რკინას მიიღებენ და იტყვიან: „თავ რკინა, გული მაგარი, ჩენი ყანა გამძღარი, ლეკის ყანა დამპალი. ჩემი წელი მაგარი, ლეკის წელი დამპალი“-ო; ახალ მთვარის დანახვისთანავე იტყვიან: „მთვარე ვნახე გორაზედა, საქმე ხანებაზედა, საფუარი მათუანი, ხელი ბარაქიანი, შენამც გზაი გიხანდება, მენაც საქმე მიხანდება, კბილი მთელი, ჭია მკვდარი“-ო.

„თითბე ქედა“-ს (ციხარტყელა) დაინახამენ თუ არა ხელს დამალენ, რომ მუწუკი არ დაგვეყაროსო: „თითბე ქედა დავინახე, თითი კარგა შემინახე“-ო. ყველიერის შაბათს უქმობენ „ან გელოზობა“-ს. ამ დღეს ხალხის რწმენით მიწაზე მფარველი ანგელოზები

ჩამოდინ და ყველას თავიანთი მფარველი ანგელოზი მხარზე აჯდებო. ანგელოზები უჩინარია და რომ არ დაფრთხენ და არ ჩამოცივდენ ორ დღის განმავლობაში მხარის განძრევაც არ შეიძლება.

დადგება ზაფხული და ნათესი იწყებს ზრდასა და დაპურებას, მაგრამ ზოგჯერ გვალვა ნიადაგს შეკრავს და ყანაც აიჩალება. ნამის მისაღებად სოფლის გოგოები გამართავენ „ს ა წ ე ი მ ა რ ა გ უ გ ა ი“ -ს. გოგოები ჯოხს პატარძლის ტანისამოსით შემოსავენ და ამ გუგით ისინი სოფელს შემოუფლიან და წყალზე წაელენ. აქ გუგას წალით დანამავენ და გოგოები დაიმღერებენ: „ალარ გვინდა გორაბი, ღმერ-თო, მოგვეც ტალახი“-ო. შემდეგ სოფელში შემობრუნდებიან და აქ „შეყარას“ კრეფენ, დასხდებიან და დროს მხიარულად ატარებენ. ბოლოს გუგაის ტანისამოსს გახდიან და ჯოხს გადაადგებენ.

გვალვის დროს იციან აგრეთვე წყალში მიცვალებულის ძელის ჩაგდება. თუ ამან გამოიწვია ხანგრძლივი აედარი, მაშინ ძელს ისევ ამოიღებენ და გოგოები გაიძახიან: „ალარ გვინდა ტალახი, ახლა გვინდა გორახიო“.

ათენგენობას, დაახლოვებით 20 მკათათვეს აქ ცელად გასვლას ასრულებენ. ოჯახის უხუცესი მოსთიბავს სამ კონა ბალახს და ამის შემდეგ ყველანი სათიბად გადიან. წინათ ამ დღეს წლის ნათესა და შულტას ევალგბოდა ორი ქვაბი ლუდის მოდულება, ხატის ნიშთან სამ ცხენს გამოაქცევდენ და რომელიც დაწინაურდებოდა მას „ჩხუტს“ (სუფრას) უღვამდენ. შემდეგ უხუცესი დაიძახებდა: ორშაბათი შავინახოთ, თუ შაბათიო. ხალხი ერთ ამ დღის უქმობას დაადგენდა და ვინც შათქმულ დღეს გასტეხავდა და იმუშავებდა, მას თემი აჯარიმებდა. მაგრამ თუ სამუშაო საშური იყო, მაშინ ლუდს მოადულებდენ და ისევ ხატს შეევედრებოდნენ: „ეს დღე შავითქვით, მაგრამ გვაპატიე შათქმული უნდა გავტეხოთო“, და შემდეგ მუშაობდენ.

როცა პური მოიმკება და გასალეწად კალოზე გაიშლება „კალო ს ა ლ ო ც ა ე ს“ გადაიხდიან. ამისათვის აცხოებენ გულიან კოტორს, აანთებენ სანთელს და არაყით პურის ბარაქიანობაზე დაილოცებიან.

ამგვარივე ცრუმარწმუნეობაა დაკავშირებული ადამიანსა და შინაურ საქონელთან. თუშები საქონლის მომრავლებას „თ ხ უ რ ს ი ე ხ ი არ დ ო ტ ი ს ა ს“ შესთხოვენ, რომლის ხატი ქონთიოშია. წინათ ოჯახი დეკეულის პირველ მოგებულ ხბოს მარიამწმინდობას ამ ხატს სწირავდა. ამ ხბოს ოჯახში გამოყენება არ შეიძლებოდა და ის თავის მონაგებით ხატში მიჰყავდათ და არდოტის ღვთისმშობელს ასე შეევედრებოდნენ: „ღვთისმშობელო არდოტისაო, შენ ჩაგვიგდე ხვაილ ბარაქა, ვვიმატე ფურსა და ფურის ხბოსაო, კაცსა კაცრეულობასასა, ცხვარსაო, ცხვრის მკრავსაო; შენ გეხვეწებით, დაგვიწერე მზეწველასა

ჯვარიო, შენ გეხვეწებით და გვედრებით თავდაბლითაო და გულმართლითაო, ნაძახებ გაგვიგონიდი, ნაქადებს არ გიმტყუნითაო, შენ შემოგწირავ სანთელ ზედაშეო, შენ მორიგე ღმერთს შეწირიდი, ღვთის წყალობა გამოგვიტხოვედი, შენ მადლ სახელის ჰირიმე“-ო.

თუ ძროხა რჩოლავს, წიხლს ისკრის და არ იწველის, მაშინ ძროხა რომ „დაამინდეს“ პატრონი ხახმატის ჯვარს ევედრება და როცა ეს ძროხა ხბოს მოიგებს მას ყურს აუსერენ (ნიშანს ადებენ) და საწირით ხახმატის ჯვარში წავლენ სალოცავად. ავთვალით შელახულ საქონელს სამი დღე ზურგზე წყალს უნძრახად (უხმოლ) ასხამენ ან „უნძრახ თრუსას“ კულზე წითელ ძაფით შეაბამენ. ჩხუტში რძე კარგად რომ შეიდღვებოს და კარაქიც ბარაქიანი იყოს, ავთვალის წინამღდეგ ჩხუტზე ჩამოჰკიდებენ „უნძრახ თრუსას“ და გახვრეტილ სიპ ქვას. ზოგჯერ ამავე მიზნით შეაბამენ ერთმანეთში არეულ თაფლაბუზას და ეკლის ბუდეს (ბალახია).

ზოგიერთი ცრუმორწმუნეობა დაკარშირებულია აგრეთვე ნადირობასთან. თუშ მონადირეს თვიურიანი დედაკაცი ახლოს არ გაეკარებოდა — თოფი შეიკვრებოდა. ასეთი დედაკაცი მას პურსაც ვერ გამოუცხობდა — მონადირე შეიკვრისაო. საერთოდ როდესაც ოჯახში დედაკაცს „მთვარე“ მოსდიოდა მონადირე სანადიროდ ვერ წავიდოდა. სანადიროდ მიმავალს გზაში ვერავე შეეკითხებოდა, თუ სად მიდიოდა ის. ყველანი სალმისთანავე ეტყოდნენ „ღმერთმან ხელი მოგვიპართოს“-ო. სანადიროდ მიმავალს მუგზალს ესროდენ, რომ მონადირე შინ ცარიელი არ დაბრუნდესო და სხვა.

შვილიერობას და ადამიანის მომრავლებას შესთხოვენ თხურსი ეხის ხატს, რომელსაც საწირ-საკლავით ევედრებიან და ნაყოფიერებას შესთხოვენ. მის ხატობის დღეს, ამალლების მეორე კვირას, შეხვეწილი დედაკაცები თხურსიეხის ხატში ჩიდიან საკლავ-საწირით და აქ მათ დეკანოზი ამწყალობლებს, ოჯახის კეთილდღეობას კი შესთხოვენ ფუძისა და სახლის ანგელოზებს, რომლებსაც ყოველდღიურად იხსენიებენ და ზოგჯერ მათ კვერებსაც უცხობენ, სანთლებს უნთებენ და ისე ევედრებიან.

ცრუმორწმუნე ადამიანი ავადმყოფობის დროსაც ცდილობს შელოცვებითა და სხვდასხვა ჯადოსნურ წესებით განიკურნოს და ამით ოჯახს მოსალოდნელი უბედურება ააციდინოს.

სოფლად ყველაზე გავრცელებული სენი „ყვავილია“, რომლის წინამღდეგ თუშეთის მოსახლეობა უძლურია და ხალხი ცდილობს ამ ყვავილის ანგელოზების დაყვავება-მოფერებით სახადისაგან თავდაცვას. ამიტომ ყვავილიან ავადმყოფს და მის კეთილ ანგელოზებს ოჯახში ჩონგურის დაკვრით და ტკბილ სიმღერით ართობენ. მთელი

ოჯახიც უქმობს და არ საქმობს. ართავენ მხოლოდ თითისტარს, მათი რწმენით ეს ანგელოზებს უხარიათო. ჩეჩვა კი არ შეიძლება, ბატონებს რკინა ლჯაერებათო: მძიმე ავადმყოფობის დროს „თ ა ე შ ე - მ ო ვ ლ ა“ იციან. შემოავლებენ ხარს, ან ზოგჯერ შვილს დედა შემოველება და ანგელოზებს შეევედრებიან ავადმყოფის განკურნებას. ავადმყოფი თუ მორჩა ამ ხარით სამღვთოს გადაიხდიან, თუ არადა ხარი რჩება და მას ამუშაებენ. ამასთანავე ავადმყოფს მკურნალობენ სხვადასხვა შელოცვებითაც. ავადმყოფის ბოღვას მიაწერენ ავსულებს და მათი გამოსადგენად ავადმყოფს თავზე სანჯერ შავ თხას ან ქათაშს შემოავლებენ, შემდეგ მას დაჰკლავენ და გზაჯვარედინზე ჩაფლავენ.

თ ვ ა ლ ი ს შ ე ლ ო ც ვ ა. თვალთ მებო, მედგარო, სისხლ მხერტელო, ფერიანის ფერწამლებო, გონიანის გონწამლებო, ქალ-უქმაროს ქალისაო, უცოლო ბიჭისაო, რაგინდა ტანშიო, სტომაქშიო. არ ისძევ, არ იქმევ არაზე გაისვლებიო. თვალს წამწმიდან გამოგიყვან, ასოიდან გამოგიყვან, შავაის კუდით გიმოგიყვან, ქვარცინას კუდით გამოგიყვან. ვინ შემოგხედა ავი თვალითაო, ვინ შემოგხედა ავი გულითაო. თვალთ ამოარდეს, გულით გადმოვარდეს. ვინ არ დაგწერის ჯვარიო, ჯვარიმც ნუ ეღირსებაო. ხნავ-გუთანის დამყენეო, მქექვა-წივექვილის დამყენეო. მოდიოდეს ცხრანი დანი, ცხრანიე ოქროს კოწლიანი, მოდიოდეს ცხრანიე ძმები, ცხრანი ოქროს ქოჩრიანი, ამოიღეს თეთრი კუსი (ხაქო) ცხრა ძმათ ცხრა ნაწილი ცხრა რიგად გაიყვესო. ქართ გაგაყოლებ მქროლართაო, წყალთ გაგაყოლებ მდინარსაო. დაგკოშავ იგეთშიო არ გეყურებოდეს ყივილი ქათმისი, არ გეყურებოდეს ქყივილი ღორისი. ლოცვა ჩემი რგება ღვთისი, ღმერთო შენ დასწერე ჯვარი.

ავთვალის წინააღმდეგ, როცა ამას მოზრდილს ულოცავენ, ტყვიის ნაჭერს აიღებენ და ჯვარივით გააკეთებენ. ამ ჯვარს მლოცავი დედაკაცი სამჯერ შეულოცავს და ავადმყოფს გულზე ჩამოჰკიდებს. ავთვალნაკრავი სამჯერ უნდა მივიდეს და მლოცავმაც შელოცვა სამჯერ გაიმეოროს. ისე რომ მთლად ცხრა წყება უნდა შეულოცოს. ბავშვისათვის დედის თმას შეულოცავენ და ამ შენალოც თმას წვრილად დაწნავენ და ბავშვს მაჯაზე შეაბამენ. ზოგჯერ ბავშვის შელოცვის დროს შემლოცავი იღებს ცხრა მუჟა წყალს მარცხენა ხელით და მასში ცხრა ნახშირს გაურევს და ამ წყლით ავადმყოფ ბავშვს პირს მობანენ და აკვანსაც გადაასხამენ. ნახშირს კი აკვნის საგოგავეებით გაფშვნეტენ.

ავთვალნაკრავ საქონელსაც ასე შეულოცავენ და ნახშირ წყალსაც ზედ გადაასხამენ.

გ უ ლ ი ს შ ე ლ ო ც ვ ა. გულო ოქროს ყუთისაო, გულო ჩაჯექ

ალაგსაო. ოქროს ბუდეში ნაჯდომო; ავი ხმით შეგაშინა, ავი საათით შეგაშინა, ქორი ქანდარასაო, ქათამი ბუდესაო.

ამას სამჯერ შეულოცვენ. შელოცვის წინ ავადმყოფს მკერდს ბაწრით გაუზომიან და შელოცვის შემდეგ გაზომვისას ბაწარი მეტი თუ აღმოჩნდა, მაშინ გული ამოვარდნილი ექნებაო.

შაკიკის შელოცვა. შაკიკი შემოჩვეულა სათივისა ბოლოსაო, ეგრე სკამდა რკინასა, როგორც ხარი თივისა, დასწყევლოს წმინდა გიორგიმ, გაიპაროს დილითაო. რა არის მაგის წამალი: ამალი, მამალი, გახურებული რკინა, ეგ არის მაგის წამალი.

შაკიკს ხელში გაცხელებულ რკინით ულოცავენ.

ქვალის ლოცვა. დღეს რომე პარასკევია ქრისტე ჩვენი წვეულია, ბაგა ლოჯინი, კოვზი თაშატი. შუა ღამე რო შეიქნა დადგა წივილ-კივილიო. რაიქნა რა ამბავია. დედა მარიამს ქვალი დაადგა, ეგ წივის, ეგ კივისო. რა არის მაგის წამალიო. მოსწყვიტოს სამი კანადიო მხარზე გადაკრესაო. ეს არის მაგის წამალიო.

შელოცვის დროს კანათს გაწეწენ, არაყში ამოაგლებენ და მას ქვალზე დაადებენ.

ფრჩხილაი. ლოცვა უნდა ფრჩხილასა, კიფორჩხალასა და ნალურსმალასა. დედა მარიამ ღეთის მშობელო, შენ დასწერე ჯვარიო, რა არის მაგის წამალი. ცხრა პურის მარცვალი, ცხრაჯერ შელოცვაი.

ფრჩხილა ლობრად (თეთრად) თვალს გადაეკვრის, ადამიანს თვალი უსივდება და ცრემლი სდის. შელოცვის დროს ხორბლის ცხრა მარცვალი სამჯერ უნეა დაითვალოს და იქვე მდგარ ჯამში ჩაიყაროს და თუ მას გუგუშმა დააჯდა სატკივარი მაშინ გამჯდარია. შეულოცავენ დღეში სამჯერ და ნალოც წყალს ავადმყოფს თვალებში შეასხამენ.

თავის ტკივილი. ორივე ხელს თავზე მოიჭერენ და იტყვიან: „ქორი ქანდარასა, ქორი ბუდესა, ხარი ბაგასა და ტვინო ალაგასაო, სამჯერ“.

ბედრიანის ლოცვა (უსახელო მუწუქია). ბედო, ბედო ბედნიერო, ტურფაო და მშვენნიერო. სად გაიზარდე, სად დაიბადე? ქორის თბოზე დავიბადე, ჯიხვის რქაში გავიზარდე. რა არის მაგის წამალიო? უცეცხლო თაფლი, უწყლო კარაქი და წყლის ბაყაყიო.

შელოცვის დროს წაუსვამენ მუწუქზე თაფლსა და ერბოს.

წითელი ქარი. ახალ სახელო ღთისაო, მამისა და ძისაო. შეგილოცავ ქარისასა ქარ-სურავანდისასა, წითელ ქარისასა, თეთრი ქარისასა. გამოდი გამონიავდი, თუ არ მოვლენ ანგელოზები, გაქანებენ ქარივითა, გაგაწყალბენ წყალივითა, ჩაგაგდებენ ხეში, ხეე-ხრატში, შგქამს ყვავი და ყორანი, კიანქველა ბოლო ფრთიანი. გაქრა, გაიარა.

შელოცვის დროს სიმსიენეზე წაუსვამენ ძმარსა და ცარცსა ზე-
ითუნზეთში მორეულს.

ხორცის ლოცვა. ღმერთმა უთხრა ანგელოზსა, გადახედე
ხმელეთსაო, ან ქვრივა ხომ არ წუხდება ან ობოლ ხომ არ ტირისაო.
არც ქვრივ წუხდება, არც ობოლ ტირისა. სოფიოს (იტყვიან ავად-
მყოფის სახელს) წელი უტკენია, ის სჩვიის და ის სტირისო. გადავიდეს
ბახჩაშიო, გადმოიღოს სამკენა ფოთოლიო, ქალ მოუზილოსა, ქალ
მოპოხოსაო, ანგელოზებ ამინობენ, ღმერთო შენ დასწერე ჯვარი.

წელს უზელავენ ერბო-კარაქით და თან რკინეულსაც გადაუს-
ვამენ.

გველის შელოცვა. პიტე, პიტე პისტანამა, ასტანგა და აჩა-
ნაგა, გველო მოგვირაკრაკდი, მოხრილო ჯოხო, გაშეშდი. ფირქსა
ფირქი მაცვია, ფირქთა ბეჭედი მაცვია, ფირქისა ღთისამშობელო შენ
გააშეშე გველია.

ამ შელოცვის დროს გველს თხილის ჯოხი უნდა გადაუქნიო და
იქვე გაშეშდებო.

როდესაც საქონელი ღამე კარში დარჩება ბაწრით შეკრავენ
გურჩს (ფილთაქვას), ღუქარდს და იტყვიან: „ჩინისანი, რკინისანი
კირკუტონი რკინისანი, პირ შევკარი მგლისა, მუხლი შევკარი მტრისა
ჩემ საქონელზე მომავლისა“-ო.

8 საკულტო აღზიდ-სამლოცველოები და მათთან დაკავშირებული რიტუალი.

თემურ თუშეთში თითოეულ საგვარეულოს თავისი სამლოცველო ხატი ჰქონდა, სადაც სადგურებდა გვარის მფარველი ღმერთი. ამ ხატთან წლის განსაზღვრულ დროს მთელი საგვარეულო იკრიბებოდა და გვარის დეკანოზიც ხალხს ამწყალობლებდა. წარმართულ დროის ეს ხატები თუშეთში დღესაც მრავალია დაცული და თითოეულ სოფელს თავისი სამლოცველო ნიში აქვს, სადაც დაცულია ხატის დროშები და რიტუალური ქურჭელი.

ამასთანავე წარმართულ თუშეთში ქრისტიანობაც ადრევე შეიქრა, მაგრამ მისი მოძღვრება ხალხისათვის გაუგებარი დარჩა. მართალია თუშეთი ოფიციალურად გაქრისტიანდა და საქართველოს ეკლესიამ ის დაუქვემდებარა ხარკაშნელ ეპისკოპოსის სამწყსოს, მაგრამ ფაქტიურად ეს კუთხე ისევ წარმართობას აღიარებდა, ამიტომ თუშეთი ქრისტიანულ ძეგლებით ღარიბია, ძველი ტაძრები და საეკლესიო განძეულობა აქ არ მოიპოვება. აქ არც ძველი წარწერები და ხელნაწერები გვხვდება, რომ შეიძლებოდეს ამ კუთხის ქრისტიანულ რწმენისა და კულტის შესახებ ვიქონიოთ გარკვეული წარმოდგენა. მათათუშეთის ზოგიერთ მოზრდილ სოფლებში მოიპოვება დღეს უკვე გაუქმებული ეკლესიები, მაგრამ ეს ეკლესიები აშენებულია მე-19 საუკუნეში მონარქიულ რუსეთის ბატონობის დროს, რომელიც მიზნად ისახავდა „ურწმუნო“ მთიელების გაქრისტიანებას. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ეკლესიებთან ხალხის რელიგიურობას ნაკლები კავშირი ქონდა და აქვს და აქაური ხატობა-ღმერთებიც წარმართულ ნიშებთან სრულდება, რომელსაც აქ ხატს უწოდებენ.

ხატი ყველა სოფელშია, ზოგ სოფელში ორი თუ სამი ხატი გვხვდება. თუშური ხატი ჩვეულებრივი ტიპისაა. ის ნაგებია სიბიქვით მშრალად და უტალახოდ, ფორმით კუხოვანია და ერთ მხარეზე ნიში აქვს დატანებული, რომელშიაც საწირ-სანთელსა სდებენ. ზოგიერთი ხატი შემკულია ჯიხვისა და ირმის რქებით. თვითეული ეს ხატი დაკავშირებულია ერთ რომელიმე წმინდანთან ან ღმერთასთან, რომლის სახელსაც ხატი ატარებს: ლაშარის ხატი (ჩილოში), მარიამწმინდა (ომალოში), კურხნის ჯვარი და ნიერის ჯვარი (შენაქო), შაფურთის ხატი (ქუმელაურთა), ფარსმის წმ. გიორგი (ფარსმა), მადლოლის ნათლიმცემელი, თხურსიხის ჯვარი და გორთიგო (კონთიო), მალალოელი, მარიამწმინდა და იახსარი (დართლო), ბიჭახგორის წმ. გიორგი (დიკლო), ხითანოს წმ. გიორგი (ჯვარბოსელი), სამების წმ. გიორგი (წოვათა) და სხვა.

სურ. 96. იახსარის ხატი სოფ. დართლოში.

ამ ხატებს შორის მთავარ ხატად ითვლება ლაშარი, ხითანო და სამება, სადაც წინედ დიდი ხატოვა იპარაეჰოდა. ამასთანავე მთათუშეთის თითქმის ყველა სოფელში აღმართულია კარატისა და ხანმატის ჯვარის ნიში, სადაც ხევისურეთიდან გადმოსული კარატელი დეკანოზები დგებიან და თუმებს ამწყალობლებენ. თუშეთის ეს ხატები დღეს ცარიელია, ზოგიერთში მხოლოდ ხატის დროშებია დაცული. წინათ მთავარ სამლოცველოებში ხატის განძეულობა და ჭურჭელი ყოფილა დაცული, მაგრამ შემდეგ ქისტ-ლეკების შიშით ეს განძეულობა დეკანოზებს უნდა გადაემალოთ. ხატის სხვა ნაგებობანი: მხვეწართა სადგომი ქონები, ხატის ბეღელი და სალუდე აქ არ დაცულა.

ხატს თავისი მსახური ჰყავს, რომელსაც ევალება სახატო კულტისა და რიტუალის შესრულება. კულტის მსახურთა შორის პირველია დეკანოზი, რომელსაც თუშები „ხელოსანს“ უწოდებენ. ხალხის რწმენით ხელოსანს თვით ხატი ირჩევს და ვინც ხატის ამ ნებას არ დაემორჩილება მას ხატი დამიზეზავსო. სადეკანოზო კანდიდატი ხატისაგან დაქერილია და მკითხავის რჩევით ის ხატს უნდა ემსახუროს. სადეკანოზო პირი. ერთ წელიწადი წმინდობს და სადეკანო-

ზოდ ემზადება და შემდეგ ერთ დიდ ხატობაში ხალხი მას იჩევს და მთელი სიცოცხლე მან ხატის სამსახურს უნდა შეაღოს.

ხატობის წინ ხელოსანს ევალება სიწმინდე დაიცვას და ამ მიზნით ის ღედაკაცს არ გაეკარება, არც ღორისა და ქათმის ხორცს შესჭამს, რომელსაც კვერცხის ქამაც კი ეკრძალება. მას ევალება ხატში მლოცვა-მხვეწართა დახელოსნება. წინათ დეკანოზს ამასთანავე თემში ძლიერი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური გავლენაც ჰქონდა და თემის საქმიანობაში მის რჩევას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ეძლეოდა, რომელიც ხშირად ხელში დროშით სალაშქროდ მიმავალ ლაშქარს წინ მიუძღოდა. ხალხის რწმენით დეკანოზში სულიწმინდა იყო დასადგურებული, რომლის დასამტკიცებლად დეკანოზი ხატობას უბეში დამალულ მტრედებს თურმე გამოუშვებდა.

დეკანოზს ჰყავს თანამემწე შულტა, რომელსაც გვარების მიხედვით ირჩევენ და თემში რამდენიც გვარია შულტაც იმდენია. შულტას გვარები მორიგობით ირჩევენ ერთი წლის ვადით იანვრიდან იანვრამდის. შულტას „ქვაბის შედგმა“ ევალება და ხატის ქირნახულიდან შულტა ხატობას ლუდს ადუღებს, ერთ საკლავსაც დაჰკლავს და ხალხს უმასპინძლებდა. თუ ხატი უმამულოა, მაშინ შულტა სოფლის მალლობიდან ხალხს „მოუსიტყვებს“, რომ ყველამ სალუდეში მიიტანოს თავიანთი წილი ფორი, შეშა და წყალი. ხატობას შულტა დეკანოზს შეელის, საკლავს ხოცავს და ზოგჯერ მხვეწარს ახელოსნებს. ლუდის დამზადებაში შულტას შველის „მგოლაეი“, რომელსაც გასამრჯელოში ხოტი ეძლევა.

ამასთანავე გვარს ჰყავს თავისი ნათე, რომელსაც წელიწდობას ერთი წლის ვადით ირჩევენ. ნათე ცოლიანი უნდა იყოს. ნათეს ევალება ხატის მამულის დამუშავება და მეთვალყურობა. ხატის შემოსავლიდან მას „ნათეობის“ ხარჯი უნდა გაეღო. ამისათვის ნათე გიორგობა დღეს ძროხას დაჰკლავდა და დაამარილებდა. საახალწლოდ ამ ხორცს ის მოხარშავდა და სალუდე ქვაბსაც ჩამოჰკიდებდა. სალუდე ქირნახულს ნათე ხატის მამულიდან იღებდა. ამ მამულს სოფელი მორიგეობით ხნავდა და ამუშავებდა, მკაში კი ნათეს ყველანი შეელოდნენ. ხატის ქირნახულს ნათე გაღეწავდა და ნათეობისათვის ლუდს ხარშავდა იმისდა მიხედვით, თუ რამდენი ქვაბი იყო დაკვეთილი ნარჩენ ქირნახულს ძველი ნათე ახალს გადააბარებდა.

ხატი თუ უმამულო იყო, მაშინ ცეხვრის ბინებში ერთი დღის ყველს აგროვებდნენ და ამის საფასურით ნათე ქირნახულს ყიდულობდა და ლუდს ხარშავდა. ამ ლუდითა და ხორციტ წელიწდობას ნათე გვარს ნათეობას გაუმართავდა, რომლის შემდეგ ახალ ნათეს ირჩევდნენ და ძველი ნათეც „საფიცარს“ გამართავდა. ამისათვის ნათე თავის სახლიდან გამოიტანს ერთ საკედე (პატარა ქვაბი) ლუდს, იქვე

დაალაგებს ნათეობაში ნარჩომ ფაფას, პურს, ფორს, ფქვილს, ქერს და სხვა, რაც სასოფლოა, დაიბარებს გვარს და დაიფიცება რომ ამის მეტი ჩემს სახლში ხატისა არათფერი დარჩენილაო: „აი ეს ხატი გამიწყურეს (ასახელებს), თუ შე თქვენთვის მელალატნოს და საფიცრად ზედაშეც მომიტანიაო. თუ მელალატოს გამიწყურეს, თუ არა და მწყალობდესო.“ ხალხი ნარჩომს გასინჯავს, ნათეს უკანვე უბრუნებს და ეტყვის: „შეგეწიოს და წყალობა მოგცეს ხატმაო.“ ნარჩომი ქერი ერთ თვეში ძველნა ნათემ ახალს უნდა გადააბაროს.

ახალ ნათეს ეს ქერი და ქურქელი თავის ოჯახში გადააქვს. ან დროს რომელ დედაკაცსაც სურს იმ წლის განმავლობაში ნათეს ოჯახში იაროს კირნახულის შეტანისას იმის ოჯახში უნდა მოექცეს, თორემ შემდეგ ის იქ ვერ შევა, ხატის დამიზნების შიშით. ხატის კირნახულს ნათე თავის სახლის ქერხოში ინახავს და ქერიან კოღზე ის საზედაშე არაყს დასდგამს. ყოველ თვის დამდეგს ნათე იქ ერთ ვინმეს აიყვანს, დაილოცება და საზედაშე არაყს ისევე დაკლიან, სამაგიეროდ ახალ არაყს ჩაასხამენ და ეს ასე წლამდის გრძელდება ახალმა ნათემ იმ წლის განმავლობაში უნდა იწმინდოს და დედაკაცთან არ დაწვეს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ვაჟი თუ გაუჩნდა არ გაიზრდებაო და ამისათვის მან „ძეგლი უნდა ჩამოჰკიდოს“, რომ ვაჟი შერჩესო. ძეგლად ერთი ქვაბი ლუდია დაწესებული. ცდომილი ნათეც ლუდს მოადულებს და ხატს შეევედრება ეს ვაჟი გავგიზარდე და ეს ძეგლი დამიღვიაო: „ნუ დაგვიღვე ძესა არ დაგაკლებ ძეგლსაო“.

ნათეს ჰყავს დამზარე „მაქალათი“, რომელსაც გვარი ირჩევს. გვარში წილს ჰყრიან და ერთი წლის ვადით ირჩევენ სამ მაქალათს, რომლებსაც ევალეობათ ნათეობა დღეს ქურქლის დარეცხა და სუფრის მომზადება. ზოგჯერ მაქალათს თვითონ ნათე ირჩევს. ის შევა ოჯახში, ერთ ვინმეს ქუდს ესვრის და იტყვის „წყალობა ხატისა“-ო. ის პირი უკვე არჩეულად ითვლება და მას ხატის შიშით უარის თქმა არ შეუძლია. მაქალათებში ერთი დედაკაცია (დედა), ორი ქალვაჟი (შვილები) და ესენი შველიან ნათეს: ქალები პურს აცხობენ, კაცები ლუდს ხარშავენ. მათ ერთი მესაფურეც ჰყავთ, რომელსაც ალუდი აბარია. ნათეობას მაქალათები სალუდში არიან და მათ ერთი კვირა ეკრძალებათ სახლებში შესვლა. თუ სადმე ოჯახში შეასწრეს, დაიქერენ და იქვე ფეხით ჩამოჰკიდებენ და ის ოჯახმა ქვაბსაკლავით უნდა დაიხსნას.

ხატობა-დღეობები თუშეთში ივლისის პირველ რიცხვებში იწყება (ძველი სტილით) და ერთი თვე გრძელდება. დრო ხერხიანად არის შერჩეული. გლეხობა ამ თვეში მინდვრის მუშაობას არ ეწევა

და ისვენებს. ამინდიც დარიანია და მხვეწარს საშვალემა ეძლევა: ხატში თავისუფლად იძგზავროს. ხატობას სოფლები ზედიზედ იხდიან და ზაფხულის ხატობის ამ ციკლს „ათნიგენა“-ს უწოდებენ.

ათნიგენობა სრულდება ადგილობრივ ხატში და ეს დღესასწაულიც ამ ხატის სახელსაც ატარებს. მაგალითად, სოფ. ომალოში მთავარ ანგელოზის ნიშია და აქ სრულდება ივლისში მთავარ ანგელოზის ათნიგენობა, ქუმელაურთაში შაფურთის წმ. გიორგი ათნიგენა, ქეშოში მიქელგაბრიელ ათნიგენა, ფარსმის წმ. გიორგი ათნიგენა და სხვა.

ათნიგენობა მთათუშეთში იწყება ჩილოს ლაშარის ჯვრის ხატობით, რომელიც აქ მთავარ სალოცავია. ხატობა იციან 19-20 ივლის (ახალ სტილით). მთის დაკლაკნილ ბილიკზე გაიბა მგზავროთა უწყვეტი რკალი. ცხენით თუ ფეხით ყველანი ხატში მიემურობოდნ. სურსათ-სანოვავით დაბარგულ ცხენებზე კრელი ხუროჯინები ეკიდა, რომლის თვლებში ბავშვები იყო მოთავსებული, ზოგიერთებში კი ბატკნებიც. ახალგაზრდობა კონტად შეკმაზულ ცხენებს მიაჯირითე-

სურ, 97. ხატში მიმავალი მხვეწარი.

1. ათნიგენობა დაკავშირებულია საქრისტიანო წმინდანის ათინოგენის ხსოვნასთან (იხ. К.С. Кекехядае, Иерусалимскій капопарь VII в. Тиф. 1912 გვ. 19-20, 28Е-294).

ბდა. ისმის საკლავების საცოდავი ბლავილი, შეზარხოშებულ მხვეწარის სიმღერა და ღრიანცელი. მეხატეთა ამ პროცესიაში სოფ. ჩილოდან მც ვავერიე. ლაშარას ხატი ჩილოს მთის დავაკებაზეა აშენებული. მიდამო ლამაზია. ხატი შემოზღუდულია ყორის მაღალ ვალაგანით, რომელსაც ერთი შესავალი კარი აქვს დატანებული. ვალაგანს ოთხი თავწვეტიანი ბოძი აქვს, რომელზედაც ხატის ალაგია აღმართული. შესავლის მარცხნივ ხატის ნიშია, სადაც დეკანოზი ხალხს ამწყალობებს. აქვეა ერთი პატარა ოთახი „სადეკანოზო“, სადაც დეკანოზი წმინდობს, ისვენებს და საწირს აგროვებს. სადეკანოზოში დგას ზურგდაქრელებული მერხი და დეკანოზის საკამ-სავანძელი. ხატზე ალაგია ჯიხვისა და ირწის რქები.

ხატის შესავალი კარი ამ დღეს მორთული იყო ხატის დროშებით და ალაგებით. თუშური ხატის დროშა თეთრი მიტკლისაა, ოთხკუთხედიან და სამყურზე მიკერებული აქვს წითელი გრძელი სალტა. ამ დროშას გრძელ ჯოხზე შეაბამენ და წვერზე ზანზალაკს უკეთებენ. შეხვეწილები დროშას ამასთანავე ჩამოჰკიდებენ წითელ და თეთრ ნაჭრებს.

შემოსილი დროშა ინახება ხატში ან ძველ ციხეში, რომელსაც ხატობის წინ დეკანოზი გამოიტანს და ხატის ნიშთან მიაყუდებს.

მზის გადახრისას დეკანოზი და მისი თანაშენწე შულტები ხატის ნიშთან დადგნენ, სანთლები აანთეს და დეკანოზი დამწყალობლებას შეუდგა. ხატის მოედანზე მხვეწარი თუშები შეჯგუფდნენ. ქალებში ბავშვებსა და მოხუც დედაკაცების (უთეიუროს) გარდა სხვები ხატისაგან მოშორებით იდგნენ. მხვეწარი საწირით მიდიოდა, ხელში კვერებით, სანთლებით და ხელადა არაყით. ამ საწირს შულტა ართმევს, დეკანოზი სანთლებს აანთებს, ახსენებს მხვეწარის სახელს და ასე დაილოცება: „დიდება ღმერთსა, 'შადლი ღმერთსა, ღმერთო გაუმარჯვე წმ. გიორგის ლაშარისას დიდად სადიდებელსა, ძვირად სახსენებელსა, მუხის წვერის ანგელოზთა დიდად სადიდებელსა, ძვირად სახსენებელსა, წმ. გიორგი შენ შეგვეწიე, შენ გეხვეწებიან სამსახურის მომღებნი თავი დაბლითა, გული მართლითა, ნაშახვეს გაუგონებდი, ნაქადებს არ გიმტყუნიან. შორს მყოფი ახლოს დაუხდიდი, დაიცივი დაიფარე ზვავისაგან, წყლიდან, სენიდან, სასჯლიდან. ლალ მწარე სიკვდილსა თავს თქვენ-შეუქციდითა. ზამთარ მშვიდობისა წაგვარეთა, ზაფხულ გამარჯვებისა მოგვარეთა. ჯოხ აიღონ ვახშამ მისცითა, სახელს სარგებლიანს მიატანითა, სავნებელ მოაშო-

რეთა, მტრის ხელით ხმალ ახადითა, სიკვდილობას აუხუბუჭიითა. მტერთან ჭირსნუ დაუქარგავ, სწორთა სამართალს, მხარგუთანს წაღმწავარეთა. ყანა-მკა მოგვარითა, ღონესა ქონესა უმატიითა. ცხვარ ცხვრის მკრავს უმატიითა, პურსა და პურის მკამელს უმატი-თა, დიდო ბედნიერო ანგელოზნო, შენ გეხვეწებიან თავი დაბლით, გულის მართლითა მეშველი მწყალობელ არის თქვენი. გაუმარჯოს ჩვენ სალა^აცავებს, გაუმარჯოს ყმებს ლაშარის გიორგისას-“ო.

სურ. 92. დამწყალობნება ლაშარის ჯვარში.

საზედაშე არაყს დეკანოზი შესვამს და იქვე მდგარ თუნგში ასხამენ. საწირ-ნამცხვარის ნაწილსაც დეკანოზი იტოვებს. ბავშვით შეხვეწილებს დეკანოზთან ბავშვები მიჰყავთ, საკლავით შეხვეწილები კი ცხვრებით მიდიან. ცხვარს დეკანოზი რქაზე სანთელს მიაკრავს და

ისე დაილოცება. შემდეგ ამ სანთლით ცხვარს შუბლს შესტრუსავს და შულტას გადასცემს, რომელიც ზვარაკს ხანჯლით ყელს გამოსკრის და დაღმართში დააგორებს, ხალხი დაიძახებს „წყალობა ხატესა“-ო. ცხვრებს ბავშვები იჭერენ და ვინც პირველად ხელს დააუღებს იმ ცხვრის ჯიგარიც იმისია. შეხვეწილები ხატს სწირავენ თეთრსა და ქრელ სადროშე ხილაბანდებს, რომლებსაც დეკანოზი ართმევს და დროშაზე შეაბამს.

შე ჩავიდა. დეკანოზმა დროშა აიღო და ერთ მალლობზე დადგა. მას გვერდში შულტები ამოუდგენ და ერთმა მათგანმა დაიძახა: „ხალხო, დღეს ვევედრებით ჩვენ ლაშარს და აქ ამოვაბრძანეთ მისი დროშაო. ჩილოელებო, ეს ხატობა ისე გაატარეთ, რომ ერთმანეთის წყინება ნუ იქნება. ნურც ჩხუბი იქნება და ძველი შურიძიება სხვაგან და სხვა დროს ეძიეთო. აქ მოესულვართ სალოცავად და არა საჩხუბრად. ამიტომ გთხოვთ დროები მშვიდად გაატარათ. აქ ლაშარის კარზე ნურაფერი დაიკარგება. მპოენელი მოვიდეს დარბაზში დეკანოზთან და მას ჩააბაროს და უთხრას ვიპოვნე და ჩაიბარეო. იყოს სიტკბო და მხიარულებაო. ხალხნო, დედაკაცების ჯარი (სადგომი) იქით იქნება და მამაკაცებისა აქეთაო. არაეინ გაბედოს დედაკაცების ჯარში ღამე გადასვლაო. მამაკაცებს ევალებათ შეშაზე წასვლა და მისი მოზიდვა. ამისდა მოწმად თემიდან ვირჩევთ თითო კაცსაო, რომ მათ ეს წესები სასტიკად დაიცვანო“-ო

არჩეული პირები იქვე დასახელეს და დასასრულ დეკანოზმა დაიძახა: „გწყალობდეთ წმ. გიორგიო“, დროშას ხელი წააუღო და ხატში გაიქცა. დეკანოზი თავდაღმართზე ისე უნდა დაეშვას, რომ ფეხი არსად წაუბოროძიკდეს. ის ხატთან დროშას მიიტანს და იქვე დააყუდებს.

მლოცავი ორად გაიყო. ერთ გორაკზე ქალები დაბანაკდნენ, მეორეზე კი კაცები. ახალგაზრდობა შეშაზე წავიდა, მოზიდეს ხმელი ფიჩხები და დანთეს დიდი ცეცხლი. ღამის მთვეელი ქალებიც თავიანთთვის ფუსფუსებდნენ. ღია ცის ქვეშ მწვადი იწოდა და ხორცი იხარშებოდა. ზოგან სუფრა იყო გაშლილი და ვახშობდნენ. ისმის სიმღერა და ლხინი. ცეცხლის პირას თუშები ჩამწყკრივებულან და ყურს უგდებენ ახალგაზრდა თუშის აბრო ელანძის ჩონგურის ქერას, რომელიც მღეროდა გიორგი თილიძის ლექსს.

თილიძე სოფ. ყვავლოდან ყოფილა და მას მტრობა ჰქონია ფშავლებთან. ლაშარობას თილიძე ფშავში მისულა, თეთრი კურატი მიუყვანია და იქ დაუკლავს. თილიძეს თუშ-ფშავლების შერიგება უთხოვია და ორივენი ლაშარში ძმად გაფიცულან. სიმტკიცის ნიშნად თილიძეს

ლაშარის დროშა თუშეთში გადმოუტანია და აქ ჩილოს მთაზე აღუმართა, სადაც ლაშარის ეს ხატიც აუგიათ.

სურ. 99. ჩონგურის დაკვრა ხატში.

შუალამისას შულტამ დაიძახა, მამაკაცებო გთხოვთ „კოდის ლოცვაზე“-ო. მოიტანეს ლუდიანი დიდი კოდი. რომლის ნაპირზე ანთებული სანთლები გაამწკრივეს. ჩილოელებმა კოდთან მიიტანეს ლაშარის წმ. გიორგის საღმრთოდ ორ-ორი მრგვალი პური და ცხერის ხორცი. ამ საღმრთოს შულტა აშხადებს, რომელსაც ჩილოელები აძლევენ ქერს და ამ ქერიდან შულტა ლუდს მოამზადებს, საკლავს ყიდულობს და პურს აცხობენ. კოდის მეორე მხარეზე ხატში მოსულ გარეშე მხეწართა (არა ჩილოელები) სამღვთო ჩაამწკრივეს. ამ ალუდიან კოდთან მამაკაცებმა გააბეს განიერი წრე და დაიწყო შეხმატკბილებული „კოდის ლოცვა“. სიმღერა უთხართ ერთსაო, შევეხევეწენით ღმერთსაო, ღმერთო, გვიცოცხლე ესენი, ღვინოს გვახლიან გვერდსაო

ქალწულზე დაგვიანდები დაბანას ხელპირისაო, ვაჟი დარბაზთ დაგვიანდება, შესმასა ბარძიმისო. ცხეარსა უმატე გიორგი, თუ გინდა ქაჯანგიანი, პურსა უმატე გიორგი, თუ გინდა კოდი სავსენი, ყმათა უმატე გიორგი, თუ გინდა მოსახელენი. წმინდის გიორგი კარზედა ხე ალვად ამოსულიყო, იმას დეესხა ყურძენი საქმელად მოწუთულიყო, იმის შემტოდე ქალ-ვაჟი უდროოდ დაშაულიყო“. დასასრულს დაიძახეს: გაუმარჯოს ლაშარის წმ. გიორგისაო. ამას მღერიან სამ წყებად. იწყებენ დეკანოზ - შულტები და იმასვე იმეორებენ ჯერ ჩილოელე-ბი და შემდეგ სხვა სოფლებიდან მოსული ჯგუფები.

კოდის ლოცვაზე ქალებს არ უშვებენ. ცეცხლის პირას განიერ რკალად ხალხი ჩამწკრივდა და ხუთ კაცზე ერთი საღმრთო ჩამოარიგეს. „მშიშუე“-ები ან მწდენი კოდიდან ლუდს იღებენ და ხის თასებით ხალხს აწვდიდენ. მხარული ვახშაში დასრულდა და მლოცავი მოსვენებას მიეცა. რომ არაფერი დაკარგულიყო და ქალების ბანაკში მამაკაცები არ გაპარულიყვნენ ყარაულები დააყენეს. ღამის მთვევლების ერთი ნაწილი ცეცხლს შემოუსხდა, ერთმა ახალგაზრდა თუშმა ჩონგური გამართა და სევდიან ჰანგით დაალიღინა:

შამილსა დაუბარებავ თუშების მუქარაზეო,
გაიგო ბელად დაეთმა მიღვ-მოდგებოდა ბანზეო,
სალაშქროდ ყმანი შეყარა გაუდგებოდა გზასაო,
ავიდოდ იალალზედა ციესა ჩამოვლენ შთაზეო.
საყორნის ლელეს ბუღობენ ნარჩევ დადესტინს ყმანიო,
დავით ეწევა ლეკებსა სადილობისა ხანზეო.

— აბა თქვენ თუშთა შვილებო, ახლა იშიშვლეთ ხმალიო, თოფითა, ხმლითა ვიომნეთ გულს ერკოს ხანჯლის ტარიო, ხმლის ფხაზე სისხლი დაგუბდეს აღარა სჭრიდეს ხმალიო. თუშნი და ლეკნი შეიბნენ სისხლისა დადგა ტბანიო, დამარცხდა შამილის ჯარი ასამდის წაწვა ნკვდარიო, მიღ მოდიოდნენ ყორნები საით ჩავშალოთ მხარიო. ემანდ ამბობენ დავითსა სისხლისა უდგა ტბანიო, ეგ რომ გაიგო შამილმა მღერიე დაედო ფერიო, მე თუშებმა როგორ დამცეს მე კაცი აღარ ვარიო, ქალი ვარ ჩიქილიანი თმა გრუზა კოწოლიანი. გეზირებმა წყალი მიართვეს ამით ივრილე გულიო.

გათენდა. დეკანოზმა დროშა დააეღარუნა. მლოცავი წამოიშალა. სუფრები გაიშალა და დაიწყო სმა და ლხინი. ამას მოჰყვა „ქორბელელა“ და ცხენების რბევა. მამაკაცები ხელებით და მხარ-ბეჭეებით ერთმანეთს გადაებნენ და გაკეთდა მაგარი წრე, რომელზედაც ავიდა მეორე წყება და ეს ორსართულიანი წრე ხატისაკენ დაიძრა სიმღერით:

„დღეს ამ დღეობა ვისია, წმ. გიორგისია,
 ჯვარ-ჯვარის კრობა ვისია, წმ. გიორგისია,
 გიორგი გალავანზედა უსარტყლო იარებოდა,
 გიორგის გადმონავეალზე ხე ალვად ამოდოდა,
 მაგის შემცოდე ქალ — ვაჟი უდროოდ დაშავებოდა.“

სურ. 100. ქორბელელა.

ქორბელელას ხალხიც მიჰყვია, რადგანაც მათი რწმენით ვინც ქორბელელაში არ ჩაებმის ხატი დამიზნებესო. ქორბელელა ხატის კარებამდის მწყობრად და დაუშლელად უნდა მივიდეს, რაც გინდ ცუდი და გრძელი გზაც არ უნდა იყოს გასაველელი. ხატის კარებთან ქორბელელა სამჯერ შემოტრიალდება და დაიძახებს „გწყალობდეთ ლაშარის ჯვარიო“ და იქვე დაიშლება. შულტა სადევანოზოდან ლუღს გამოიტანს და ჯიხურით ქორბელელის შემსრულებელს შეასმევს: ამის შემდეგ მლოცავი აიშლება. ყველანი ცხენებს კმაზავენ, ბარგს

ალაგებენ და მიდიან. ახალგაზრდობა ცხენებს აჯირითებდა. წინათ ხატში ქადაგად დაცემა აქაც სკოდნით და ქადაგიც ხატის ნებას წინასწარმეტყველებდაო.

ათნიგენობას ასეთივე ხატობა 27 ივლის სოფ. ქუმელაურთაშიაც გაიმართა „შათურთის გორაზე“. შათურთის ხატი ფიქვნარშია მოთავსებული და აქ ერთ დიდ ფიქვის ხესთან პატარა ყორეა ირჰისა და ჯიხვის რქებით შემკული. ეს შათურთის ხატია. შუადღისას მლოცავი ამ ტყეში შეგროვდა და ხელოსანიც მხეწარის დამწყალობლებას შეუდგა. დეკანოზი ფიქვის ხესთან იდგა ხელში ანთებულსანთლით და მასთან შეხეწილები მიდიოდნენ ხელში საწირით, რომელიც შესდგებოდა ორ კვერისაგან, ერთი სამკუთხედი და მეორე კი ჩლიქისებური „ბაცუკა“ საქონლის მომრავლებისათვის, ხელოსანი მლოცავს ამწყალობებდა და ანთებულსანთლებს ფიქვეზ აკრავდა. ყველანი ერთმანეთს სთავაზობდნენ საზედაზე არაყს და მისალმებისას იტყობდნენ: „წყლობა ხატისაო“ გაიშალა სუფრები. ქალები ცალკე და მოშორებით დასხდნენ და ცეკვა-თამაში გააჩაღეს, კაცები კი ხატთან დაბანაკდნენ, ერთმა ჩონგურზე დაუკრა და ტკბილის ხმით დაამღერა ალუდა ქეთელაურისა და კოპალა — იახსარის ლეჟი. ახალგაზრდობა ქალებისაკენ მიიწევდა. მოხუცი მათ ამას უშლიდნენ, რადგანაც წინად ქალებში გარევა და იქ თამაში აკრძალული ყოფილა. მაგრამ შეზარხოშებული ახალგაზრდობა მაინც იკრებოდა ქალების წრეში და იქ ლეკურს უვლიდა.

ამას ჩქარა ცხენების რბევა მოჰყვა. ხატიდან 50 მეტრის დაშორებაზე ტყის ბილიკის თავზე დედაკაცები დაირაზნენ და გზა შეკრეს. ხელში მათ ეჭირათ გრძელი ჯოხები და შოლტები. ხატთან ცხენოსნები შეჯგუფდნენ და ერთბაშად ქალებისაკენ გაქენდნენ, რომ მათი წრე გაერღვიათ და გამარჯვებული გასულიყვნენ. დედაკაცებმა ასტეხეს საშინელი ყიჟინა და ცხენებს შოლტები დაუშინეს. შეიქნა ერთი ორომტრიალი. ცხენები დაფრთხნენ და ყალყზე დგებოდნენ. ზოგი უკანვე გამოიქცა, ზოგი ტყის ფერდობზე დაქანდა, მაგრამ ცხენოსნობაში გაწვრთვნილ თუშები გახელებულ ცხენებს უშიშრად აქენებდნენ.

ამ პირველ შეტევას მეორე და მესამეც მოჰყვა. ქალები შოლტებს ისევ მაგრად სცემდნენ, ვაჟაკურად იბრძოდნენ და მოზღვავებულ ცხენოსნებს იგერიებდნენ. დამარცხებული ცხენოსნები კი უკანვე გარბოდნენ. მეოთხე შემოტევისას დედაკაცების ეს მაგარი წრე ცხენოსანთა ერთმა ჯგუფმა გაარღვია და სოფლისაკენ გაქენდა.

პირველად გასულ მხედარს „ერთი ჩხუტი“ (სუფრა) ეძლევა და მას სოფელი პურ-არაყ-ლუდით უმასპინძლებდა. დედაკაცებმა ახლა

ჯოხები დაყარეს, წრე ისევ შეჰკრეს და შემოტეულ ცხენოსნებს ხელით იჭერდენ. დედაკაცები ცხენოსნებს ერთბაშად მისცვივდებოდნენ,

სურ. 101. შოლტებით შეიარაღებული ქალები.

ხელს წაავლებდენ ლაგამზე, უნაგირებზე, ცხენის ფაფარზე თუ სხვაგან და დიდის ბრძოლით მხედარს ცხენიდან ჩამოათრევდენ. მხედარი უმკლავდებოდა და ამგვარად იმართებოდა ხელჩართული ბრძოლა; მაგრამ ამ ბრძოლაში დედაკაცები იმარჯვებდენ, მამაკაცებს ცხენებიდან ჩამოათრევდენ და იქვე ტყის ფერდობზე ცალი ფეხით ჩაათრევდენ და ამას „ჩათარა“-ს უწოდებენ. არც ერთ მამაკაცს ქალები ჩაუთრევდეს არ ატარებენ, რადგანაც მათი რწმენით ასეთ პირს ხატი დამიზეზავსო. ვინც ბრძოლის გუნებაზე არ იყო, ის ცხენიდან ჩამოდიოდა და ფეხით გაივლიდა, დედაკაცებსაც ნებდებოდა და მას იქვე ჩაათრევდენ.

ჩათარაც დასრულდა. დედაკაცები დაიშალნენ და ხალხი სოფ-

ლისკენ დაიძრა. ქუმელაურთაში დაირეკა ხახმატის ჯვრის ზარი და ხალხიც სალოკეად აქ ავიდა. დეკანოზმა მხეწარი დაანწყალობა, საკლავები დაიხოცა. ხალხი გაიძახოდა „წყალობა ხატისა შეგეწი-ოს“-ო. ტარკოშით ლუდი ჩამოარიგეს და გაიმართა „ქორბელელა“. ხატიდან ქორბელელა სოფლისაკენ დაიძრა, მას შემოუარა და სოფ-ლის მოედანზე დაიშალა. ამას მოჰყვა იკევა-თამაში, სტუმრების ოჯახებში დაწვევა და ვახშობა.

სურ. ცხენების რბევა.

მამაკაცების ჩათრევა აქ სხვა სოფლებშიც იციან. ჩივლაურ-თაში ათნიგენობას (წმ. გიორგი) დედაკაცები მამაკაცს ჩაათრევენ და ის ამხანაგმა ქება-საკლავით უნდა გამოისყიდოს. სოფ. ილურთაში ხატობას სტუმრის მოტაცება და დათრევა იციან. ქალები სტუმარს

მიეპარებიან და თუ ის მიჯნაზე გადაათრეის, მასპინძელმა სტუმარი ქვაბ-საკლავით უნდა გამოისყიდოს.

მესამე ხატობა, რომელსაც მე დავესწარი 9 აგვისტოს (ახალ სტილით) ეს იყო ქონთიოს ნათლისმცემლობა. ეს ხატი მოთავსებულია ქონთიოში ადგილ „მადოლზე“ და მას მადოლის ნათლისმცემელს უწოდებენ. მისი ნიში დანგრეულია, დროშა ინახება ნასოფლარ ჰელოს ციხეში. ხატობის წინ დეკანოზი ამ დროშას ჩამოიტანს და მადოლზე დაასვენებს. პირიქითის ხეობის მხვეწარი აქვე გროვდება და ნათესთან მოაქვთ საწირ-სანთელი, რომელიც ხალხს ამოწყალობებს: „დიდება ღმერთსა, მადლი ღმერთსა. ღმერთო, გაუმარჯვე ღმერთსა კვრასაო, ღმერთო გაუმარჯვე დღესა დღევანდელსა. თქვენ გეხვეწებით, თქვენ გევედრებით დიდო ღვთის შვილებო, დიდად სადიდებელო, ძვირად სახსენებელო, თავის დაბლითა, გულის მართლითა. თქვენთვის შემოუწირავთ სანთელ ზედაში თქვენს მორიგე ღმერთს შესწრვიდითაო, წყალობა გამოუთხოვითაო, ჯვარ დაუწერიდითაო კაცსა საქონსაო, დიდსა და პატარასაო, ორ ფეხსა, ოთხ ფეხსა დეეშველენითა და დეეხმარებითაო. სადაც მოგხსენდებათ გაქირვებულნი, მთის ნაქარი, ქალას ყირვან მოაშორებდითაო, გაქლიბულ ისარ მოაშორებდითაო, გაქანებულ ცხენს მოაშრებდითაო, აღვარებულ წყლას მოაშორებდითაო. ნუ დაუქარგიდით. მტერთან ქირი, სწორთან საძართალიო, კაბის კარის ქვეშ შეაფარებდითაო. გეყმობითა, გემსახურებითაო. ცხვარს ცხვრის კრავს მოუმატებდითაო, ფურს ფურის ხბოს მოუმატებდითაო, ქალს-ქალი შვილს მოუმატებდითაო, წულს წულტოლს მოუმატებდითაო“. დასასრულ დეკანოზი ზედაშს მოსვამს, სანთლით საკლავს შუბლს შესტრუსავს და ყელს გამოსქრის, მლოცავი დაიძახებს: „იოანე ნათლისმცემლი შეგეწიოს, წყალობა მოგცესო“.

ამავე დღეს პირიქითელები ნათეობასაც იხდიან, რადგანაც ზამთარში ისინი ბარში ჩადიან და მით საშუალება ესპობათ იანვარში ნათეობა აქ შეასრულონ. ამისათვის ნათეებმა აქ მოტანილი საზედაში არაყი და კვერები მოაგროვეს, რომ ამით ნათეობის ვახშამი გამართონ. დამწყალობლების შემდეგ ქონთიოს სერზე სუფრები გაიშალა, გაიმართა სძა და ლხინი. აჭიდავეს შამილი და შეთე. შამილი გადაცმული იყო ქისტურად, შეთე კი თუშურად. ორივე შეიარაღებული იყო ხის ხმლებით. შეთეს გულზე ეკიდა ჩერის მენდლები და მხრებზე ჩინები ეკრა. ორივე ხის ხმლებით იბრძოდენ, მაგრამ გამარჯვება

წრეულს შეთეს დარჩა. ზოგჯერ შამილი თურმე იმარჯვებს. შამილისა და შეთეს ასეთივე შებრძოლება ფარსმაშიაც იციან. გამარჯვებული შეთე მხიარულობდა და ხუმარის როლსაც ასრულებდა.

სურ. 103. შეთესა და შამილის შებრძოლება.

მზის გადახრისას ნათემ დროშა დააჯღარუნა და ყველანი აიშალნენ. დაიწყო წილის ყრით ახალ ნათეების არჩევანი. კენჭს კანდილატებს უყრიან. და ვისაც კენჭი ამოუა იმ წლის ნათედ მას ირჩევენ. არჩევანიც გათავდა. ახლა ქორბეღელა გამართეს, რომელსაც პურის კვერების სროლა მოჰყვა. კვერები პირველად ნათეებმა ესროლეს ხალხს, შემდეგ ყველანი მას მიჰყვნენ. კვერების ერთმანეთის დაშენის დროს ნათემ დროშას ხელი დააელო, ცხენზე შეჯდა და ჰელოსაკენ გაჰქენდა, სადაც დროშაც დააბინავა.

მლოცვაჲი აიშალა და სოფ. გირევში ჩავიდა. აქ ძველმა ნათემ ნათეობის ვახშამი უნდა გამართოს. მაქალათებმა ხორცი მოხარშეს, ლუდი და საღმართო პურები დაამზადეს და ხალხს კოდის ლოცვაზე დაუძახეს. ლუდიანი კოდი სანთლებით იყო გაჩაღებული. ნათეებმა

კოდზე დაილოცეს და ამის შემდეგ ვახშამი გაიშალა. მწდეებმა ჩა-
მოატარეს ლუდით სავსე ჯიხურები და ტარკოშები.

გირეველი პატარძლები საწირით მოვიდნენ, მათ მიეგება ახალ-
გაზრდობა დაფის დაკერით და ღიღის ლხინით მივიდნენ კოდთან
და აქ ისინი ნათემ დაამწყალობა. ხატობა მეორე ღღესაც გაგრძე-
ლდა. ოჯახებში სუფრები გაიშალა და ყველგან სმა და ლხინია. გაი-
მართა თამაშობანი. მაქალათები ოჯახებში იპარებიან და სცილი-
ლობენ რამე მოიპარონ, მაგრამ პატრონი თუ შეასწრებს მაქალათს
ფეხით ჩამოკიდებენ და ის დედამ და ძმებმა ქვაბმ-საკლავით უნდა
გამოისყიდონ, წინაღმდეგ შემთხვევაში, პატრონმა ჯარიმა უნდა გაი-
ლოს, რომ მოპარული ნივთი უკანვე მიიღოს. ამ დღეს სალუდში თუ
ვინმე შემთხვევით შევიდოდა მაქალათები მას ჩამოჰკიდებდნენ და ის
ქვაბ-საკლავით სოფელს უნდა დაეხსნა.

წინედ საღიღზე მაქალათების დედას ვინმე ჩუმად ცხერის
ყვრებს ჩამოჰკიდებდა თურმე. ამაზე დედა გაიბუტებოდა და სუფრი-
დან წავიდოდა. მასვე გაჰყვებოდა შვილებიც (მაქალათები). ლუდიან
ტარკოშით სთხოვდნენ დედას უკან გამობრუნებას, მაგრამ ის უარ-
ზე იდგა, სანამ ახალ ტანისამოს და შეკმაზულ ცხენს არ მიართ-
მევდნენ. დედას ცხენზე შესვამდნენ და მუსიკით უკანვე აბრუნებდნენ.
ამავე დროს ვინმე მას მიეპარებოდა და ხურჯინში ყოჩის ყვრებს
ჩაუღებდა და დაიძახებდნენ: „ხურჯინში /კაი საგზალი გაქვსო“. დედა
ხურჯინში ჩაიხედავდა და ყვრებს ამოიღებდა. ამაზე ერთი ალიაქო-
თი ასტყდებოდა და საქმის გასარჩევად ბჭეებს ირჩევდნენ, რომლებიც
მაქალათებს დედის დაუცველობისათვის ჯარიმად ქვაბ-საკლავს მიუ-
სჯიდნენ.

მაქალათებმა გამართეს „ხინკლის აღების ღამე“. დაიდგა სუფ-
რა რამდენიც მაქალათია და ამ სუფრაზე ეწყო: ყველი, ხინკლები,
კოტა მატყლი, ხორცი და სხვა. თვითული მაქალათი ამ სუფრას
სამჯერ შემოუვლის და სუფრასაც აიღებს. ამით თავდება მაქალათე-
ბის წლიური ჯერი და სამსახური.

ათინგენობას მთათუშეთში გადმოდიან ხევსური დეკანოზებიც,
დაახლოვებით ივლისის შუა რიცხვებში და აქ ხალხს ამწყალობებენ.
ხევსურეთიდან გადმოდიან კარატიანი და ხანმატიანი დეკანოზები
ცალ-ცალკე ჯგუფად და დგებიან თავიანთ ხატის ნიშთან. ხევსურე-
თის ხატები თუშებს სწამთ და მათ დეკანოზებსაც აქ ძლიერ გავ-
ლენა ჰქონია. გაქირვებან დროს თუში იტყვიან: „კარატის ჯვარიო
დამწერ ჯვარიო“. ხევსური დეკანოზები თუშებს თურმე არწმუნებენ,
რომ ჩვენი გმირი კოპალე ამბობსო: „თუშეთში წაგვიყვანე და იქ მაღო-
ცეთ ტოლ-ამხანაგებთანო“. ჩვენი ხატები ძალას გვატანენ, ხევსურეთ-
ში მარტოობით შეეწუხებიან და ჩვენ ძმებთან თუშებთან გაგვარა-
რეთო. ხატების ეს ნება თუ არ შევასრულეთ ისინი გაჯავრდებიან და
დაგვმიზეზავენო.

ხევისურები და თუშები ერთმანეთს ბიძაშვილებად სთვლიან და როცა გზაში შეხვდებიან ასე ესალმებიან: „გამარჯობა ბიძაშვილო“. ომისა და ლაშქრობის ეამს თუშები იწვევდნენ ხახმატის დეკანოზებს, რომლებიც ლაშქარს წინ თურმე მიუძღოდნენ.

ხევისურულ ხატებში თუშებს განსაკუთრებით სწამთ კარატისა და ხახმატის ჯვარი და ამ ორ ხატს თუშეთში ყველგან თავიანთი სალოცავი ნიში აქვთ აგებული. ხატისაგან დამიზნებული მკითხავის რჩევით ხშირად ამ ხატებს ევედრება და საწირ-სანთელსაც შეუთქვამს. მაგრამ ხევისურეთი შორი და ძნელი მისაღალი კუთხეა და მლოცავს ეძნელება თუშეთიდან კარატში და ხახმატში გიდასვლა, ამიტომ ამ ხატის დეკანოზები თუშების დასამწყალობლად ათნიგენობას აქ გადმოდიან და გომეწრის ხეობიდან დაწყებული მთელ თუშეთს დროშებით შემოივლიან. სოფელში მისვლისას კარატისა და ხახმატის დეკანოზები თავიანთ ნიშნთან დგებიან და დროშების ჟღარუნით ხალხს ამცნობენ ხატების მობრძანებას. შეხვეწილები საწირ-საკლავით მიდიოდნენ და მათ იქ დეკანოზები ამწყალობებდნენ, საკლავსაც აქვე დახოცავდნენ და დეკანოზს ეძლეოდა მისი ბეკ-ტყავი და თავ-ფეხები. ვისაც ავადმყოფი „შეშინებული“ ჰყავდა „დასაკოკაღ“ მიჰყავდა. ავადმყოფს ხატის წინ აჩოქებენ და მას დროშების ჟღარუნით დეკანოზები სამჯერ შემოუვლიან, საკლავსაც იქვე დაჰკლავენ, რომლის სისხლით დაკოქილი მარჯვენა ხელს გაიბანს.

ზოგი თუში დეკანოზს სახლსაც აკოქინებდა. სწულ ოჯახს მკითხავი ეტყოდა, უწმინდურ დედაკაცს ოჯახი შეუბღალავს და თუ გინდათ ფათერაკი მოიშორეთ ხევისურ დეკანოზს სახლი დააკოქინეთ. დეკანოზი დროშის ჟღარუნით დასაკოქ სახლს სამჯერ შემოუვლიდა შემდეგ ბანზე ავიდოდა და დროშას გადმოაყუდებდა. ცხვარსაც იქვე დაჰკლავდა და ბანიდან ძირს გადმოაგდებდა. დაკოქილ სახლში თეიურთან დედაკაცს არ უშვებდნენ.

ვისაც ბევრი ცხენები ჰყავდა ხევისურ დეკანოზებს ცხენის ჯოგით მიეგებებოდა და ავთვალის წინააღმდეგ აკოქინებდა. ამის შემდეგ კარატიონი და ხახმატიონი დეკანოზები საწირ-საკლავით აზურ-გულეები, რომლებსაც თან მიჰქონდათ აუარება ტყავი, ხორცი, პური და სხვა უკანვე ბრუნდებოდნენ გომეწრის ხეობით და აქ დგებოდნენ ჯ ა ვ ა ხ ე ს (ვედის თავში) მინდორზე, სადაც კარატიონი და ხახმატიონები შეიყრებოდნენ და იმართებოდა დიდი ხატობა.

წინათ დეკანოზების გადმოსვლას მღვდლები თურმე ეწინააღმდეგებოდნენ, რადგანაც ამით მღვდლებს შემოსავალი უმცირდებოდათ.

მაგრამ ხევსურები 1929 წლამდის თავისუფლად გადმოდიოდნენ თუშეთში და საწირ-საკლავსაც ეზიდებოდნენ. ამ წლიდან კი ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ხევსურ დეკანოზების ეს გასტროლიორობა აკრძალა და ისინიც არ გადმოსულან.

ამ დიდ მთავარ ხატებთან თუშეთში მრავალი პატარა ხატ-სამლოცველოებია, რომლებსაც ადგილობრივი მოსახლეობა თაყვანსა სცემს. ასეთია ომალოს „მარიამწმინდის“ ხატი, რომლის ნიში 1903წ. აუშენებია პეტრე მოზაიდეს. აქვეა ფიჭვის დიდი ფულურო ხე, სადაც თურმე ხატის განძეულობა ინახებოდა. ხატის ამ ხის ხელის ხლება აკოძალულია. ხალხურ თქმულებით ერთხელ რუსის ჯარს ამ ხის ტოტის შეჭრა განუზრახავს, მაგრამ ხატს იქვე გაუშეშებიაო. ამ ხატის უკან ფიქალი კლდეა, რომელიც ხატის საკუთრებად ითვლება და მისი დაშლა-გამოყენებაც მორწმუნეს ეკრძალება. მოზაიდეს სახლისათვის ქვა დასპირებია, საკლავი დუკლავს და მარიამწმინდის ხატისათვის ამის ნებართვა უთხოვია. მოზაიდეს სახლი აუშენებია და მადლობის ნიშნად აქ ხატის დარბაზი აუგია. ამ ხატში დაცულია ლითონის უბრალო თასები და ერთი სპარსული სტილის ზარი, რომელიც შემკულია ვერცხლის ზარნიშთან წნულებით და ადამიანის ფიგურებით. ომალოშია ხატის ტყე, სადაც მოთავსებულია მთავარანგელოზის ხატი. ხატის ამ ტყის მოჭრა წინათ სასტიკად ყოფილა აკრძალული, დღეს კი ამ ტყიდან შემას თავისუფლად ეზიდებიან.

შენაქოში რამდენიმე ხატია. აქ არის კურეხის ჯვარი, რომლის ნიში დაშლილია. კურეხის ხატს ვაჟიანობას შესთხოვენ და ვისაც ვაჟი გაუჩნდება საწირით და კურატით იქ მიდის და მას მადლობას სწირავს. შენაქოშია ნივრის ჯვარი, რომელსაც დამიხეზების შიშით დედაკაცი ვერ გაეკარება და თუ მივიდა ხატი გაჯავრდება და აედარი სეტყვით მოვაო. შენაქოს მახლობლათ აგვერთის ნასოფლარია, სადაც დაცულია აგვერთის ხის ხატი, რომელიც ირმისა და ჯიხვის რქებითაა შემკული. ვისაც ვაჟი არ ებედება სალოცავად იქ მიდის და ამ ჯვარს ვაჟიანობას შესთხოვს. ხატობა დღეს სახვეწრად მოსულ უძეო მამაკაცს ბიჭები გაიტაცებენ და არგვეთის ჯვრიდან ჩაათრევენ ირმის რქებით მორთულ ყორეზე. აქ მას დეკანოზი დამწყალობლებს და ვაჟიანობას უსურვებს.

დართლოში რამდენიმე ხატია. სოფლის თავზე მალალოელის ხატია და ამ ბატონს მადლოელს (ღვთისმშობელია) მხოლოდ ბატონებს სწირავენ. მეორე ხატი აქ მარიამწმინდაა და მას დეკეულის პირველ ხბოს სწირავენ. როდესაც ხბო ცხრა დღის გახდება ამ ხატში დაჰკლავენ, რადგანაც ხალხის რწმენით ეს ხბო მაინც არ გაიზრდებაო. დართლოშია იახსარის ძლიერი ხატი, რომელიც ჯიხვის რქებით არის შემკული.

ფარსმაში ორი ხატია. ერთი ხატი ირმის წყაროზეა და მას მიქელგაბრიელს უწოდებენ. ამ ხატის ნიში სვეტისებურია და მას ქვა-კაცას ეძახიან. მეორე ფარსმის წმ. გიორგის ხატია, სადაც 6 აგვისტოს (ახალ სტილით) ათნიგენობას იხდიან და შეთესა და შამილს აქიდავენ. ამავე ხეობაშია თხურსიეხის ცნობილი ხატი. თხურსიეხი ქონთიოდან ოთხი კილომეტრითაა დაშორებული. ეს ფურების ხატია და შეხეწილი დედაკაცები ამალეების მეორე კვირას საწირსაკლავით იქ მიდიან და ევედრებიან საქონლის მომრავლებას, ფეხმძიმის „მშვიდობის მუხლის მოგებას“ და სხვა.

გომეწრის ხეობაში ამგვარ ხატებს შორის საყურადღებოა ჯვარ-ხბოსელში დაცული ხითანოს წმ. გიორგი. აქ ხატის ორი სვეტისებური ფორმისა და ირმის რქებით შემკული ნაშია. აქ წინად გომეწრის საზოგადოების მთავარი სელოცავი ყოფილა და ათნიგენობის ერთ ორშაბათს დიდი ხატობა იმართებოდა. ხითანობა ახლა მივიწყებულია და მხვეწართა რიცხვიც მცირეა.

ძველ წოვათაში დღეს დაცულია სამეზბის წმ. გიორგის ხატი. ეს ხატი პატარა ბორცვზეა აგებული და წარმოადგენს ახლიან პაწია ოთახს, სადაც წოვების ახლად შემოსილი ორი დროშა ინახება. ეს დროშა ჩვეულებრივი თუშური ტიპისაა. სამეზბის ხატი წოვებს ძლიერ სწამთ. მისი ნიში ტბათანაშიც არის დაცული. შეხეწილი წოვები სამეზბის სალოცავად ათნიგენობას ტბათანიდან წოვათაში გადადიან და ამ მამაპაპურ ხატის წინაშე ლოცულობენ: წინათ წოვათაში აგრეთვე ყოფილა ეთელტისა და ფიწალოს წმ. გიორგის ხატი, რომლის სახელით წოვები ფიცულობდნენ: „აგაშოროს პირი ფიწალოს წმ. გიორგიმ“-აო. წოვების ძლიერ ხატად ითვლება აგრეთვე „სპეროზის წმ. გიორგი“, რომლის ნიში ტბათანის გაღმა სპეროზის მთის ძირშია მოთავსებული.

საღმრთო რიტუალს წოვებში იგივე ხელოსნები და ნათეები ასრულებენ ჩვეულებრივი თუშური წესებით. ხელოსანი მხვეწარს ქართულად ამწყალობლებს, ზოგჯერ ის წოვურადაც ასე დაილოცება:

„დალე ლამრე წიბროე ლეტლე ვაქ რჯულ საქრისტიანუნ, ვაი და ჩუიშნ, ვაი ბეწრუშნ წყალობებ. ჰამინ.“ (ღმერთო, მთისა და ბარის ატანგელოზნო, გვიშველე ჩვენ საქრისტიანოს, ჩვენ მოკეთებებს დე წყალობა გააყოლე მათ ყველას: ამინ).

დღეს წოვა თუშებში ხელოსნობა, ნათეობა და ხატის მსახურების რიტუალი უკვე მივიწყებულია, წინათ კი წოვათაში სამეზბის წმ. გიორგობას მრავალი მლოცავი თურმე ეტანებოდა, რომელიც მშვენივრად აღწერილი აქვს ი. ვ. ბუქტრაძეს თავის საყურადღებო წერილში „ტბათანიდან წოვათამდე“ (ქურ. მოამბე 1897 წ. № IX გვ. 41-53).

დასასრულ უნდა აღვნიშნო, რომ მთათუშეთში ამ საკულტო ადგილების სიწმინდე დღეს შებღალულია. ცრუმორწმუნეობის ბურუსი ღლეწანდელ პოლიტიკურ-ეკონომიური მშენებლობის ზევა-ღენით უკვე გაფანტულია და აქაურ ახალგაზრდობას ხატი და ხატობა შეგნებულად არა სწამს. დღეობებსაც უფრო გართობის მიზნით ეტანებიან, სადაც იმართება ცეკვათამაში, ცხენების ჯირითი, მხიარული სუფრა და სხვა. მთებში მომწყვდეული ახალგაზრდობა კულტურულ გართობებს ჯერჯერობით მოკლებულია და ის იძულებულია თავი შეიქციოს ამ ცრუმორწმუნეობით გაყვანილ ჩვევებით.

მასკადიციის მარხუბი.

მთათუშეთის შემსწავლელი ექსპედიცია შესდგებოდა სამი პირი-საგან: ექსპედიციის ხელმძღვანელი სერგი შაკალათია, ხალხურ სიტყვიერების შემკრები და ჩამწერი თუში მასწავლებელი ირაკლი ელანიძე და მხატვარი გ. ცაგარელი ექსპედიცია ტფილისიდან გავიდა 7 ივლისს, ღამის პირველ საათზე კახეთის მატარებლით და 8 ივლისს დღის 9 საათზე თელავში ჩავიდა; თელავიდან ექსპედიცია ეტლით სოფ. ფშაველში გაემგზავრა.

თელავიდან ფშაველამდის ოთხი საურბე გზაა: პირველი, თელავ-ახმეტა-ბახტრიონ-ალვანი-ლალისყური-ფშაველი. ეს გზა გრძელია, 45 კილომეტრია, ალაზანზე ხიდი არარის და საშიშია. მეორე გზა, თელავ-ვარდისუბანი-ალავერდი-ალვან-ლალისყური-ფშაველი, მანძილი 28 კილომეტრია, ალაზანზე ხიდი არარის და ესეც ძნელი გზაა. მესამე, მოკლე გზაა-თელავ-ყარაჯელა-(ახატელი)-ფშაველი, 13 კილომეტრია, მაგრამ ალაზანზე ხიდი არც ამ მიმართულებით არის. მეოთხე გზა, თელავიდან ვადის ალაზნის გზატკეცილით ხიდზე და სოფ. შაქრიან-ნაფარეულ-სანიორეთი მიდის სოფ. ფშაველში. გზის მანძილი უდრის 25 კილომეტრს, ალაზანზე ხიდი და გზა უშიშარი. ამ გზით ექსპედიცია სოფ. ფშაველში დღის ორ საათზე ჩავიდა. ეს უკანასკნელი სოფელია და აქედან იწყება მთათუშეთის გზაც. ექსპედიცია შეუდგა ცხენების შოვნის თადარიგს.

9 ივლისს დღის ხუთ საათზე დაბარჯულ ცხენებით ექსპედიცია ფშაველიდან გავიდა და მდინარე სტორის ხეობით მთათუშეთის გზას გაუდგა. საღამოს ჩავედით სოფ. ლეჩურში, სადაც გადმოსახლებული ფშაველები სცხოვრობენ.

ლეჩურიდან მთათუშეთისაკენ ორი გზა მიდის: დიდგვერდ-ნაქეოალისა და კეპანის გზა. პირველი შედარებით უკეთესია მეორე კი უფრო მოკლეა, მაგრამ ძნელ გასავლელია. ექსპედიცია ამ

გზაჯვარედინ სოფელში შეჩერდა. გაიმართა თათბირი გზის არჩევანზე. წინასწარ შემუშავებულ გეგმით ექსპედიცია უნდა გამგზავრებულიყო დიდგვერდ-ნაქერალის გზით, მაგრამ აქ შემოგვეყარენ თუ-ში მგზავრები, რომლებიც კეპანზე მიდიოდნენ და ჩვენც გვირჩიეს ამ გზით გამგზავრება. ამასთანავე გვაფრთხილებდნენ, რომ ნაქერალზე მოსალოდნელია ბანდიტ-ყაჩაღების თავდასხმაო. ამან ექსპედიცია დაათქიქრა და თუშებთან ერთად კეპანის გზას გაუდგა.

სალამის 9 საათზე დავბინავდით ტყეში „კიდურის ბოლოზე“. ცა მოიღრუბლა. გაეშალეთ კარავი. შუალამისას ეუქუნა წვიმა დაუშვა. გათენდა. ღრუბლის ნათლეთები ირევიან. დილა ნისლიანია. ექსპედიცია შეუდგა გამგზავრების თადარიგს: ცხენები დიკაზმა და დაბარგულები კეპანის წყლის ხევით გზას გაეუდგეთ. ბილიკი დაქლაქნილია, დასხლეთილი და ლადალუდა.

მალე დაუშვა კოკისპირული წვიმა. მივდივართ ფორთხვით და ხოხვით. გზის გაგრძელება შეუძლებელია და დადბანაკდით ორწყლის დავაკებაზე, სადაც კეპანის წყალს აბანოს წყალი უერთდება, რომელსაც ორწყალს უწოდებენ. გაიშალა კარავი და დაწუწულები უცდით გამოდარებას.

უკვე დღის 11 საათია და არ დარობს. თანამგზავრი თუშები არ იცდიან, გვაჩქარებენ, რომ ლამის ბანაკზე დროზე მიგვესწრო. ისევ ავიბარგენით და თავსხმაში შეუდგეთ კეპანის გადასავალს დაქლაქნილი ბილიკი ლიპია და ძნელ გასაელელი.

გავიარეთ 7 კილომეტრამდის და კეპანის ტყეში „წყაროსთან“ ხმა გაისმა: „რუკი ვერხ“-ო და მგზავრებიც გაეშეშდით. წინ გადმოგვიდგა თოფ მოღერილი ყაჩაღი. მან დაუშტვიწა და სხეებც გამოჩინდნენ. მოვიდა მათი ბელადი ყალი. ეს ტიპური ლეკია, ხანშიშესული და მრისხანე. მას ახლდა თავისი ახალგაზრდა ქალიშვილი ვაქურად გადაცმული და შეიარაღებული.

ყაჩაღი ოთხია და ოთხივე დიდოელი. გაგეჩხრიკეს. ჯიბე-უბეში რაც რამ გვებადა წაგვართვეს. ფული გასინჯეს და იცოტავეს. ვალმა ჩვენი ვინაობა გამოიძია. ვალი ყოფილი ნაიბი და ნამამასახლისარია. ძლივს ახერხებს ქართულ-არუსულ ლაპარაკს. გვისინჯავს საბუთებს და თან დაბოცვით გვემუქრება.

ყაჩაღებს ჩვენი ბარგი კოოპერატივის საქონელი ეგონა და ჩვენ კი საგანგებო დავალებით მივლინებული მოხელეები. ყაჩაღებმა ბარგი გახსნეს, რაც მოეწონათ ამოალაგეს და წაიღეს. შემდეგ ბარგი ისევ შევკავრევენეს და ცხენებზე ავკიდეთ. ჩვენ გვეგონა გვისტუმრებენ და ცოტაოდენი შეება ვიგრძენით. მაგრამ ამოათ. ახლა ფული მოგვთხოვეს.

მძიმე იყო ექსპედიციისათვის ამის შესრულება. ეს ნიშნავდა

ექსპედიციის მუშაობის ჩაშლას და ხელცარიელი უკან გამობრუნებას. ფულის არ მიცემაც საბედისწერო იყო. ფული კი ყუთში გეკონდა ჩაკეტილი.

ფული თან არა გვაქვს, უპასუხეთ ჩვენ, ფოსტით უნდა მივიღოთ. ამაზე ვალი გაკეცხლდა. ბრძანა ყუთი გაგვეხსნა. გასაღები ვერ მოვხელე და ყუთიც თოფის კონდახით ჩალეწეს. მაგრამ გადაშალული ფული მაინც ვერ იპოვნეს.

აბა ახლა ხევში ჩადით, ბარგიანი ცხენები აქ დასტოვეთ და სანამ ფულს არ ჩაგვაბარებთ მანდ იყავითო. თან თოფებით გვიტყვენ.

ჩემმა თანამგზავრმა ირაკლი ელანიძემ წამჩურჩულა: ხევში ჩასვლა სიკვდილის ნიშინია, მე თუში ვარ და ვაქცაქურად უნდა მოვკვდეთ, თქმა და რევოლვერის ამოღება ერთი იყო. ნიშანში ვალი ამოიღო, ჩახმახი ამუშავდა, მაგრამ დანესტიანებული საბედისწერო ტყვია არ გავარდა. თუშს რევოლვერი ყაჩაღებმა გამოსტაცეს, დაითრიეს და სცემეს. კოკისპირული წვიმაა. ექსპედიცია მძიმე წუთებს განიცდის.

ამდროს ტყეში გაისმა მგზავრთა ხმაური და ცხენების კიხვინი. ყაჩაღები შეშფოთდნენ. ერთმა ყაჩაღმა მგზავრები შეაყენა. ესენი კახეთში მიმავალი თუშებია და კეპანის ეს გზა უნდა გაივლოთ.

ერთი თუში ჩვენსკენ გამოემართა, მიესალმა ვალს და დიდოურად დაუწყო საუბარი. მოკლე თათბირის შემდეგ, მძიმე პირობებში შესაძლებელი შეიქნა ჩვენი განთავისუფლება და ნაშუადღევის სამ საათზე გაძარცვული და შეშფოთებული ექსპედიცია შეუდგა კეპანის აღმართის გადალახვას¹.

სალამოს 6 საათზე დაეზანაკით „თობელაანთ საპარსავეზე“. ამინდი ცრიაკია და ცივი. ღრუბლებში მოსჩანს ყორნის მთა, განჯაურა და ფურთკალო. გათენდა. ძლიერი ჯანყია. ცივა. დილიდანვე შეუდგეკით კეპანის გადასავალს. შუადღისას შევისვენეთ ნაგორალზე. ეს ალპიური ზოლია. მთის ჩახრამულებში თოვლი არ გამდნარა. მდებლო ნორჩია და მინდვრის ყვავილიციშლება: გავიარეთ თოვლიანი სერები და ზეთავის გადასავალით შევუდგეთ კავკასიონის ქედის გადალახვას.

1. ექსპედიციის გაძარცვის ცნობა თელავის პოლიტსამართველოს იმავე სალამოს მივლო და რაზმელები ჩაგზავნა. რაზმელებმა კეპანის მიღამო შეკრეს და 17 ივლის ოთხივე ყაჩაღი დახოცეს.

ზეთავის კლდოვანი მწვერვალი ძნელი გადასავალია, რომლს სიმაღლე უდრის 3101 მ. დღის პირველ საათზე ზეთაიდან დავეშვით ალატოვანის დაღმართზე. ალატოვანის თოვლით დაფარული სერები და ჩაზვავებული ხრამები აქ იწურება და მდინარე ალატოვანის ეს ნაკადები შხეილით ჩამორბიან.

ალატოვანით იწყება მთათუშეთის ტერიტორია. დღე კრიაკი და ცივია. დღის ორ საათზე ექსპედიციამ შეისვენა ალატოვანის ქობთან და შემდეგ შეუდგა ალატოვანის ხორხზე გადასვლას. ეს ქედიც დაძლეულია და ახლა დაიწყო ქალჯვარის დიდი და ძნელი დაღმართი, დაქანებული თავქვე, წვიმა და ტალახი.

გავიარეთ საგველის ფერდობი და საღამოს 7 საათზე ჩავედით ახიდურის ქალაში, სადაც ერთდებოდა ორი წყალი ალატოვანი და წოხეთა. აქ ხის ხილია. ღანეც ამ ნახიდურის ქალაში დავბანაკდით. ტაროსია, მაგრამ ცივა. დაინთო დიდი ცეცხლი. ვთბებით და ვმრეებით.

12 ივლისს, დღის 7 საათზე ექსპედიცია შეუდგა ნახიდურის ნთხე გადასვლას. შუა დღისას გამოჩნდა მთათუშეთის სოფლები: ხისო, ნაციხარი და ჩიგლაურთა. ჩავედით ხისოს წყალში და იქ შევისვენეთ. ორ საათზე სოფ. ხისოში გავიარეთ, გომეწრის ალაზნის ხილზე გავედით და საღამოს 6 საათზე ომალოში ვიყავით.

ექსპედიცია სოფ. ომალოში დაბინავდა და ჩაღმის თემის ყოფაცხოვრების შესწავლას შეუდგა. მუშაობა აქ გაგრძელდა ერთ თვემდის. აგვისტოს პირველ რიცხვებში ექსპედიცია სამუშაოდ პირიქით ხეობაში გადავიდა. შემდეგ კი გომეწრის ხეობაში დაბინავდა სოფ. ჯვარბოსელში და აქედან აწრმოებდა წოვათას შესწავლასაც.

29 აგვისტოს წოვათუშეთის შესასწავლად ექსპედიცია ტბათანაში გაემგზავრა. სოფ. ალისგორიდან გზა მდინ. ჯავახეზე, სადაც ხევსური დეკანოზები ათნიგენობას ღებნიან. გავიარეთ საქინჯვრის ხევი, დიღოთ ღელე, სადაც ხალხურ გადმოცემით დიღოელები მდგარან, მთა საყვარო და მიჯნის ხევი, რომელიც წოვათას ჰყოფს მთათუშეთისაგან. დღის 4 საათზე ჩავედით ალაზნის თავში. დაებანაკდით ალვანის მესაქონლეთა კოლექტივის ბინაში. ეს მეცხვარის ჩვეულებრივი ქობია. აქ წოვები გავეიმასპინძლდენ. დაჰკლეს ბატკანი, მოხარშეს გორდილა და მწყემსებმა გულუბები და მხიარული ვახშამი გამოართეს. ცივა. ცეცხლთან ვთბებით. მწყემსებმა ცხერის ფარა მორეკეს და ქობი მოსვენებას მიეცა. მეორე დღეს დილიდანვე შევეუდექით საყორნის მთის აღმართს და პირველ საათზე კავკასიონის ქედის ეს გადასავალი გავიარეთ და წიფლოვანის ხევში დავეშვიეთ. გველით წიფლოვანის წყალზე. ბილიკი მდინის წიფლოვანის ტყით მასარის გადასავალზე. დღის ხუთ საათზე გავიარეთ რკინის მთა. ამ კლდოვან

მთას გასდევს ვიწრო დაკლანძვილი ბილიკი, რომელსაც რკინის გზას უწოდებენ. ეს ბილიკი მეტად ძნელი და საშიში გასაველელია. აქედან მოჩანს მყინვარწვერი (ყაზბეგი). აქვეა იორის სათავეც. ჭავიარეთ საქისტოს მთა და სალამოს მ საათზე ტბათანაში ვიყავით.

ტბათანა წოვების საზაფხულო სადგომია და აქ ვაწარმოებდით მათ ყოფა-ცხოვრების შესწავლას. სექტემბრის პირველ რიცხვებში ტბათანა-ბირკიან-ბახტრიონის გზით ჩავედით ზემოალვანში და რვა სექტემბერს ალვან-ალავერდ-ვარდისუბან-თელაგის გზით ექსპედიცია ტფილისში დაბრუნდა.

ზ ი ბ ლ ი ო ზ რ ა ზ ი ა .

1. ალბანელი — თუშეთის ორი გუჯარი, კვალი 1897 წ. № 50-52. მისივე — თუშური სიმღერები, კვალი 1897 წ. № 13-15, 17, 20, 23, 37, 49.
2. ბუქურაული ივ. — ტბათანიდან წოვამდე, მოამბე 1897 წ. № VIII, IX. მისივე — თუშების თქმულებანი მეფე ერეკლე II-ის შესახებ, ივერია 1895 წ. №№ 118, 119, 121, 122, 125. ჩაწერილი ლექსები, კრებული 1899 წ. № XI. განყ. 2 ძეგლი საქართველო ტ. II ტფილ. 1911-1913 წ. განყ. V
3. გელოვანი — თუშ — ფშავეური ლექსები, ცნობის ფურცელი, 1906 წ. № 2991 დამატ. № 376.
4. გომელაური ივ. — ხალხური ლექსები ჩაწერილი თუშეთში, კვალი 1897 წ. № 29.
5. ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია. ტფილისი 1904 წ.
6. როსტომიშვილი დავ. — თუშური სიმღერები, მოამბე 1895 წ. № 3; 1897 წ. № I-IV; 1896 წ. № XII.
7. ხახანაშვილი ალ. — მეზაერის დღიურიდან (თუშეთი). გაზ. ივერია 1888 წ. № 173, 177, 181, 185.
8. Буш—По горам и ущельям Хевсурии и Тушетии (Труды Имп. СПб. ботанич. сада XXIII, 3).
9. Н. Я. Диник — Путешествие Пшавии и Тушетии, Зап. КОРГО-ва XV.
10. Цискаров И.—Записки о Тушетии, газ. Кавказ, 1846 г. № 50, 1849 г. № 7, 8, 10—13.; Дикло и Шенако, Кавказ, 1846 г. № 27; Тушинские песни, Кавказ 1849 г. № 38.; Кочующая Тушетия, Закав. Вестник 1846 г. № 20, 21.
11. Эристов Р.—Записки о тушино-пшаво-хевсурском округе. Зап. КОРГО. т. III.
12. Сапаров—О тушинском овцеводстве, Каз. Сельское хоз. 1896 г. № 149.
13. Хаханов А.—Тушины. Этнограф. обозрение 1889 г. № 2.
14. Мачабели М. В.—Экономический быт крестьян Тионет. везда Тиф. Губ. (Мет. Экон. быта государ. крест. т. V, Тифлис 1887 г.)

15. Радде Г.—Хевсурия и Хевсуры, Тиф. 1881 г. стр. 268.
  16. Гаврилов и Симонович—Геологич. наблюд. в обл. речн. долин Иоры и Алзаны (мат. для геол. Кавказа сер. II, кн. 9, 1895 г.).
  17. Антоний, Епископ Горийский — Религиозно-этнографический очерк Пшаво-Тушино-Хевсуретии, Тифлис 1914 г.
  18. Гурко — Кряжин В. — В нагорной Тушетии, газ. „Заря Востока“ 1929 г. № 210, 212, 226, 234.
  19. Демидов Г.—В высокогорьях Кавказа, Москва 1931 г. Горная Тушетия стр. 71-104.
  20. Дубровин—История войны на Кавказе 1871 г. т. I, кн. 2.
  21. Ковалевский М.—Народное право хевсуре и тушин. (Закон и обычай на Кавказе т. II, Москва 1890 г. §§. 102-124).
  22. Худадов В.—Гірська Тушетія й Андійське койсу (Східний світ № 4-5 (13-14) 1930 г.).
  23. Шифнер А—Краткая характеристика тушинского языка (Учен. Зап. И. А. Наук 1855 г. т. III, вып. I).
  24. Schiefner A — Versuch über die Tuschsprache oder die kistinische Mundart in Tuschetien. (Зап. И. Ак. наук сер. VI. т. IX 1856 г.).
  25. Merzbacher—Aus den Hochregionen des Kaukasus. B. II, Leipzig 1901 г. §§. 113-413.
  26. Déchy, Kaukasus, Band II, Berlin 1906, §§. 40.
-

ტერმინების საძიებელი.

- აგ ერთის ხატი 210 სალოცავია.
 ათნიგენა 196 ხატობაა.
 აკაზმა 69 საქსოვის ყდა (იხ. სურ. 26).
 ალილოხ კოტორი 182 კვერია.
 ანგელოზობა 186 რიტუალია
 აფე 73. ფერია
 აქცავდობა 159 ხმის გაცემის წესია.
 ახია 100 ლხინი.
 ბანედაი 137 ბანია
 ბატი 68 ჯარას ნაწილია (იხ. სურ. 24)
 ბაჟეი 8 ფრინველია
 ბაშტი 33, 132 ბოსელია
 ბაცუკა 182 კვერია
 ბაცუოი 15 ქისტურად თქმა.
 ბუდრიანის ლოცვა 190
 ბერდელა 99 ოჯახის უფროსი დიასახლისი
 ბერიკა 184
 ბერო 99 უფროსი ნამაკაცი.
 ბ ხენე 101 საბაასა ადგილი.
 ბიკონი 166 დახალული ხორბალი.
 ბოვრაცი 34 დროშა.
 ბოძი 35 ჩითას ელემენტია.
 ბოძური 53 ცხვრის სერია (იხ. სურ. 13).
 ბრმავება 61 ცხვრის სენია.
 ბოუნელი 63 კარაქის საოდებია (იხ. სურ. 20).
 ბუხდუნა 110 კალტის ხავიწია.
 გაგდეჯილა 164 სათამაშოა.
 გააზდავება 68 დართვა.
 გამოსატვეილა 145 (იხ. სურ. 81).
 გამოკაფული 53 ცხვრის სერია (იხ. სურ. 13).
 გამოყარაის ღამე 183
 განებრება 54 დამაკება.
 გაჟღებება 37 გაჟღებება.
 გარდანა 110 საქმელია.
 გარემო 78 (იხ. სურ. 35).
 გველის ლოცვა 191.
 გვრიშა 111 მსხვილად დაფქვა.
 გოცკალი 82 ჩიხრისის ნაწილია. (იხ. სურ. 43).
 გორდილა 110 საქმელია
 გოზი 35, 37 ქვაა.
 გობგავლებული 26
 გუგუშა 146
 გუგუშა 8 გუგუშოა
 გულის შელოცვა 189
 დაკოჭვა 29 რიტუალია.
 დალა, დალაობა 171, 172
 დანისპირი ნა, ცხვრის სერი (იხ. სურ. 13)
 დარკო 112 ლდის წვენი.
 დაშიტვა 68
 დედატირება 171
 დეში 81 თვალი.
 დეკანოზი 193 ხატის მსახური.
 დელამოწი 57 შედეგებული ყველი.
 დეოფლა 8 ცხოველია
 დიკა 47 პურეულია
 დულუკა 68 გორგალი
 დურატუვი 141
 დურკი 142 კასრია
 ალი 23
 ერბონაყვა 110 საქმელია
 ერქვანი 46, 47 (იხ. სურ. 9 და 10).
 ვაშრაპა 142 თუნგი
 ვილილი 70 (იხ. სურ. 26).
 ვისირბილუ 38
 შიკი 145
 ზედამუშა 132,
 ზორნაკი 146 სირმის გრებილი
 თავშემოვლა 189
 თქვა 39
 თვალის შელოცვა 189
 თვეი 68 (იხ. სურ. 24).
 თვითდამარხვა 179
 თითბეჭედა 186 ცისარტყელა
 თიკვანი 164
 თმის ხმა 169
 თოხლი 64
 თურქული 61
 თურხიხეი 161, 188, 211 ხატია.
 თხანთხალა 28 ფომფლე.

თხორი 69 (იხ. სურ. 26).
 იახხარი 21() ხატია
 იელელა 8
 იერუსალიმობა 179
 იხარი 68 (იხ. სურ. 24).
 კაბიწი 50 საწყაოა.
 კავი 47 (იხ. სურ. 10)
 კაკუჭა 114 (იხ. სურ. 55),
 კალღამ 130.
 კალოხ სალოცავი 187
 კალტი 58 ხაკოს კვერია.
 კაპიანი 57 ბოჭკოიანი
 კაპრაზა 73.
 კახრე 137
 კბილაი 75 (იხ. სურ. 31).
 კცრის კვერი 182
 კვალად გახვლა 159
 კვანჭულა 75
 კვეთილა 160
 კვირტი 78
 კერანა 132 კერა
 კეხელო 116 მაგარი
 კიკინო 169, 143
 კიშტი 63 კალტის ვალია
 კოდის დალოცვა 200
 კოტორი 157 კვერია
 კრაველი 67
 კრაჭუნა 61 ცხერის სენი.
 კროჭი 142 (იხ. სურ. 73).
 კროჭუნაობა 164 თამაშია.
 კოწოლი 143 ნაწნავი
 კოჩხო 58
 კურების ჯვარი 210
 კუქის ხმობა 61
 კუჭურა 143 (იხ. სურ. 74).
 ჭატმები 62 (იხ. სურ. 18).
 ლიბო 26 საძირკველი.
 ლიფოშქინა 8 ლოკოკინა
 ლიკვი 135 ჯირკვია
 ლუბღება 55
 მადლოლის ნათლისმცემელი 206 ხატია
 მარჯი 61 თხის სნეულდება.
 მარხვის ტყეა 185
 მაჯარი 34
 მაქალათი 182, 196 ნათეს თანაშემწემწე.
 მარჯანკალი 153
 მადლოელი 50 ხატია
 მაქკატი 109 ნამცხვარია

მგელჯიხვობა 164, 185
 მგოლავი 194 ხატის მსახური.
 მეკობარ 24
 მენი 141 გრძელი სკამი
 მიშუე 201 მწღე.
 მიხი 81 (იხ. სურ. 40).
 მორიგე ღმერთი 188
 მონამგლე 57 გეზობელი
 მოხანიჭრე 171
 მოხმულაი 110
 მოხეკ 15
 მოწი 111 ფიქვის წვენი.
 მზებულობა 181
 მუსხუტერა 110
 მჟამელი უქმე 186
 მხარი 46 (იხ. სურ. 9).
 მხიე 73
 მჯილი 49
 ნახარევი 61
 ნათე 194 ხატის მსახური
 ნათეობა 183
 ნაკული 49
 ნაფობა 75 (იხ. სურ. 31)
 ნაცაფი 62
 ნეშა 62 (იხ. სურ. 18).
 ნივრის ჯვარი 210 ხატია
 ნიხი 111 ხასმელია.
 იჩხარი 101
 იცობა 185
 იჭი 111 კვეია.
 პეპელა 61 ცხერის სენია
 პირსამხსნილო 169
 პირისმკრავი 177.
 უაზი 50 დრო
 უინეალო 144 სამკაულია
 უიუუიუი 40.
 რეტი 61
 რიჭი 49
 საბეჭევი 68
 საბუსურმანო 41
 საგორავი 72 საფენი
 ხადგინი 171, 175 დოლი.
 სადელისძმო ჯვარი 157
 საზედაზე ხინკალი 177
 საზიწენე ნავი 113.
 ხათვალა 150
 ხათვასქვილი 141 მუთაქა.
 ხათრობა 47

საისრევლო 177
 ხაკბილა 184
 ხაკედლური 120
 ხალაობა 164 სათამაშოა.
 ხალაფაი 99
 ხამების წმ. გიორგი 211
 ხანჯბო 101 საბანხო.
 ხარიგე 78 (იხ. სურ. 35).
 ხარქალი 58
 ხაფარათი 78 ჩითას კალაპოტი
 ხაფიცარი 194
 ხაფრინდაო 98 საბჭეო.
 ხაქალთანო 158
 ხაქსლური 69
 ხაყელა 113 (იხ. სურ. 54).
 ხაშრუა 47 (იხ. სურ. 10).
 ხაშულამო გორდილა 166
 ხანზრეკა 110 მეფე დოს საქმელია.
 ხაწდე 114 (იხ. სურ. 55).
 ხაწვიშარა გუგაი 187
 ხაჯაროვნი 62
 ხახუელი 145 (იხ. სურ. 9).
 ხახრელი 68
 ხაქიკა 145 სარტყელია.
 ხერკვი 49
 ხეტყვის უქმე 186
 ხვილი 47
 ხიხაშლე 61
 სკორე 46
 სოია 4 სეავია.
 სპეროზის წმ. გიორგი 211.
 ტაქარუკა 159 უჭკუო
 ტალავარი 26
 ტარკოშა 114 (იხ. სურ. 55).
 ტკეცილაობა 100 ჩუბი
 ტოლი 67, 71 შალის ქსოვილი
 ტყვეობა 184
 უღელღება 186
 ფარაგა 144
 ფეხბრუნება 159
 ფლასი 72
 ფრანგულა 26 ხმალია
 ფრთე ნკ (იხ. სურ. 13).
 ფრთხილია 190
 ქაბუზვა 164 ბზრიალა.
 ქალთაგროობა 184
 ქამანღითა 40.
 ქარობა 186

ქაჯო 175 შეკონილი ბალახი
 ქეხეაი 34.
 ქერი ქაშაობა 164 სათამაშო.
 ქერშველი 47
 ქეცვი 61 ცხვრის სენი.
 ქიტი 142 კოვზია.
 ქორბელა 201
 ქოქირა 170 სამგლოვიარო ჯაქვია
 ქოჭი 62 (იხ. სურ. 19).
 ქოჯო 113.
 ქრისტეს საგძალი 182 კვერია.
 ქულაობა 164 სათამაშოა.
 ქუმელი 47, 109
 ქურო 81 ხელთათმანი.
 ქუსლი 46 იხ. სურ. 9).
 ქუქუშო 145 (იხ. სურ. 80).
 ლოლი 82
 ყაბუატი 68 (იხ. სურ. 24).
 ყარაო 61 ცხვრის სენია.
 ყალი 110 გაშხარი ხორცი.
 ყაპუატი 114 (იხ. სურ. 55).
 ყვა 109 ქუმელის კვერია
 ყვაილა 188
 ყვარტი 8 ბაყაყი.
 ყუთური 61 ცხვრის სენია.
 შაბოში 57 რძის სადღეი ხსნარია
 შაკიკის ლოცვა 190.
 შამანი 111 ნაბოლარი არაყი.
 შაფურთის ხატი 203.
 შაშბი 148 (სურ 80).
 შესამრიგებლო 160
 შიობა 185
 შიყა ია 185 არუფანა
 შიხატანა 70 (იხ. სურ. 26).
 შიტყორი 8 ხელიკია.
 შულტა 194 ხატის მსახურია.
 შუმანა 68 (იხ. სურ. 24).
 შიშაქი 55, 59
 შრუა 47.
 ჩადალი 62
 ჩათარა 204 ჩათრევა.
 ჩარდახი 120 (იხ. სურ. 56).
 ჩეჩელა 68 მჩეჩავეთა ნაღია.
 ჩითა 76 (იხ. სურ 36, 37, 38) მოქსო-
 ვილილი წულა.
 ჩიკა 142 სკამ - საეარძელი.
 ჩიტინაცა 115 ჯიბლიბო.
 ჩიხრისი 81 (იხ. სურ. 43). თოკის საგრეხი

ჩოგე 110 გაზელილი ყველია.
 ჩხუტი 187 სუფრა.
 ჩხუტი 63 (იხ. სურ. 20 კარაქის სადღეებზე
 ცელად გახვლა 187
 ციკო, ციკო დამუე 164 სათამაშოა.
 ციხეშოსობა 166
 ცრემლა 81 საქსოვი ჩხირი.
 ძუძუს მაშრაჟელა 61 ცხერის სენია.
 წათლილი 53 იხ. სურ. 13). ცხერის სენია
 წაკა 57 ყველის შრატი.
 წამოთლილი 53 (იხ. სურ. 15). ცხერის
 სერია.
 წელიწდობა 182 ახალი წელიწადი.
 წიბო 70 (იხ. სურ. 26).
 წითელა ქარი 190
 წინა გვამი 148 (იხ. სურ. 80).
 წიწუ 70 პირთხელი ჯოხი.
 წლის აღმუდი 171.
 წულზე გახვლა 158
 ქედილა 54
 პერხო 132 სახლის ხემო სართული.
 ქვალის ლოცვა 190
 ქვრეთი 190 (იხ. სურ. 40).
 ქირკვენა 81 (იხ. სურ. 40)
 ქადე 162
 უკანტი 61. კაობია.

ხაკი 112 ლუდის საწურეი პარკია.
 ხალცუცა 111 ფიკვის ყლორტია.
 ხარითშეურა 91
 ხარმონხა 1.
 ხაშლაშა 110.
 ხელმისაცემლო 165
 ხერეული 68
 ხეჩანი 162 შალის ნაქერი.
 ხედა 112
 ხითანოს წმ. გიორგი 211 ხატია.
 ხინდე 68
 ხმალა შიბი 147
 ხონი 78 (იხ. სურ. 35).
 ხორცის ლოცვა 191
 ხოტი 111.
 ხრიკები 149 საკინძი, დუგმა.
 ხუხუ 110 სელის ხინკალია.
 ჯანჯლი 62
 ჯარანა 75 (იხ. სურ. 31).
 ჯარანტარი 68 (იხ. სურ. 24).
 ჯარობა 152 ლხინი.
 ჯარჯა 46 (იხ. სურ. 9).
 ჯვარის კარად 159, 162
 ჯვარსამწერლო 156
 ჯინი 141
 ჯღართვი 8 შკროლა ფრინველია

ს უ რ ა თ ე ბ ი ს ს ი ა

მათი შინაარსი.

№ №	გვ.
1. თებულოს მთა	7
2. დიკლოს მთა	9
3. ირმის ქანდაკება	13
4. ირმის ქანდაკება	14
5. ბრინჯაოს ბალთა	15
6. აღამიანის ქანდაკება	16
7. სოფ. წაროში აღმოჩენილი ნივთები	18
8. შეთე გულუხაიძე	42
9. თუშური სახნუელი	46
10. კავი	47
11. მიწის ხენა	48
12. ყანის სამკალად მიმავალი თუშის ქალი	49
13. ცხერის სერი	53
14. თუში მეცხვარეები	54
15. ალაზნისთავის ცხვრის ბინა. მეცხვარეები მარილს ნაყავენ	55
16. ცხერის წველა	56
17. ყველის დამზადება	58
18. მარხილი	62
19. ტვირთსაზიდი კეხი „ქოქი“	62
20. ჩხუტი	63
21. კარაქის შედღეება	64
22. კოლმეურნი ქალი ყველს აკეთებს	66
23. ძაფის დართვა	67
24. ჯარა	68
25. ჯარაზე ძაფის გრეხა	69
26. საქსოვი აკაზმა	70
27. ტოლის ქსოვა	71
28. ტოლის თელვა	72
29. თუშური ფარდავი	73
30. თუშური ფარდავის სახეები	74

31. ფარდავის სახის ელემენტები	75
32. ახალ სახიანი ფარდავი	76
33. ძველებური ხურჯინი	77
34. ეხლანდელი ხურჯინი	
35. ჩითას ნაწილები	78
36. თუშური ჩითები	79
37. სადიაკო ჩითა	
38. საკაკო ჩითა	80
39. ჩითას ნაქრელის ცვლა	
40. ჩითას ელემენტები	81
41. ქალი ქსოვით სათიბში მიმავალი	82
42. თუშური ჯარანაიანი წინდა	83
43. ჩიხრიხი	83
44. ჩიხრიხით საბლის გრეხა .	84
45. წინდის მქსოველი ბავშვები	85
46. თუშის მოკრილი ლეკის მარჯვენა ხელი	94
47. მტრის ხელებ მიკრული თუშური სახლი	95
48. საფრინდაო	98
49. თუში სოფ. შენაქოდან	102
50. წოვა თუშის ქალი	105
51. წოვა თუშები	106
52. თუშის ქალები სოფ. ომალოდან	108
53. სალუდე	112
54. საზიწენე ნავი	113
55. ტარკოშა და საწდე	114
56. სოფ. ომალო და მისი ციხე	116
57. ინდურთის სამი ციხე	118
58. სოფ. დართლო	119
59. დართლოს ციხე და მისი კრილი	121
60. დართლოს ციხის გეგმა	122
61. გირევის ციხე	123
62. ფარსმის ციხე	125
63. ნასოფლარი ეთელტა	128
64. სოფ. დართლოს აკლდამა	130
65. თუშური ჩარდახიანი სახლი	131
66. ჩარდახიანი სახლი და მისი კრილი	133
67. ჩარდახიანი სახლის გეგმა	134
68. ჩარდახიანი სახლის ორნამენტები	135
69. თუშური გადაკეთებული სახლი	138
70. თანამედროვე თუშური სახლი	139